

Trolldomsprosessene på Østlandet

En kulturhistorisk undersøkelse

Gunnar W. Knutsen

TINGBOKPROSJEKTET

Oslo 1998

Tingbokprosjektet
Historisk institutt
Postboks 1008 Blindern
0315 Oslo

Denne boka er nummer 17 i serien Publikasjoner fra Tingbokprosjektet.

Fortegnelse over Tingbokprosjektets utgivelser finnes bak i boka.

Utgitt med støtte fra Anders Jahres fond til vitenskapens fremme.

ISBN 82-91472-21-1

Trykk og innbinding:
GCS/AS

Forord

Dette er en uforandret utgave av min hovedoppgave i historie, levert ved Universitetet i Oslo våren 1996. I løpet av de to årene som er gått har selvfølgelig min egen faglige utvikling fortsatt, og det er ting jeg ville gjort – eller skrevet – annerledes dersom jeg skulle skrevet denne avhandlingen i dag. Når jeg har valgt å ikke gjøre endringer skyldes det delvis tidspress, men også at jeg i så fall ville ha ønsket å gjennomarbeide hele manuskriptet på nytt. Gjennom å la teksten bli stående i sin opprinnelige form håper jeg å bevare nærheten til kildematerialet og til mine egne tanker i arbeidet med det jeg fortsatt ser på som et vanskelig historisk emne.

Mange mennesker ga av sin tid for å hjelpe meg med dette prosjektet. Den største takken må gå til min veileder ved Universitetet i Oslo, professor Sølvi Sogner. Hun ga meg den faglige friheten som skulle til for at hovedfagsstudiet ble den oppdagelsesreisen det skal være. I disse to årene har jeg aldri møtt en lukket dør når jeg har trengt hjelp, og jeg har alltid fått den veiledningen jeg trengte for å kunne ta mine egne avgjørelser. Bedre start kan ingen forsker få.

En svært stor takk må også gå til Erling Sandmo og Hilde Sandvik som begge har lest gjennom hele oppgaven, kapittel for kapittel etter som den ble skrevet. Deres innsikter, kommentarer og oppmuntringer har vært uvurderlige. Lars Lomell har introdusert meg for antropologisk litteratur og teori som har vært skjelsestende for denne oppgaven, og min egen faglige utvikling. Uten deres vennskap og gode råd hadde denne oppgaven vært en helt annen.

Mange andre har brukt av sin tid for å bidra med gode innsikter, praktiske råd, tips om litteratur, besvare mine spørsmål eller delta i diskusjoner. For det takker jeg Hans Eyvind Næss, Ragnhild Botheim, Rune Hagen, professor Øystein Rian, Jens Chr. V. Johansen, Vibeke Osfoss, Bodil Chr. Erichsen, professor Ed Haupt, og professor William C. Jordan. Andre har hjulpet

meg på forskjellige måter i oppbyggingen av den databasen jeg har brukt i analysen av trolldomssakene. Stor takk går derfor spesielt til Erik Opsahl, men også til Gunnar Thorvaldsen og Gunner Lind.

Hans Eyvind Næss skaffet meg kopier av sin egen samling kilder, og sparte meg derfor svært mye tid i kildearbeidet. En stor takk til ham for det. En stor takk går også til Institutt for Historie ved Universitetet i Oslo, og Instituttet for sammenliknende kulturforskning, som begge ga meg penger til reise å til Montreal sammen med Erik Opsahl, for å presentere våre erfaringer om samarbeid i bruken av databaser for historikere ved AHC-kongressen i 1995.

En stor takk må gå til Oddvar og Kari Bjørg Løvdal som ga meg husrom når jeg trengte ro for å tenke. Og til sist går en stor takk til Tingbokprosjektet og utrettelige Bodil Chr. Erichsen for at manuskriptet nå publiseres.

Oslo, juni 1998

Gunnar W. Knutsen.

Innhold

Liste over illustrasjoner	viii
Innledning	1
Begrepsforklaring	3
Definisjoner	4
Kildene	6
Historiografisk oversikt	9
Europa	9
Norge	13
Prosessenes omfang og utbredelse	17
Omfang	22
Tid	26
Utbredelse	32
Oppsummering	36
Rettsystemets utvikling	38
Lovverket	38
Instansordningen	48
Prosessmidler	51
Oppsummering	60
Den sosioøkonomiske rammen	62
Befolkningsutviklingen	62
Jordbruket	65
Skogbruket	68
Toll og skatter	69
Sosiale forhold	71
Trolldomstroen	73
Signeri	77
Maleficium	84

Diabolisme	95
Frykt.....	99
Trolldommens realitet.....	101
Demonologien.....	110
Den protestantiske demonologien	114
Embetsmennene	116
Rettsaken	121
Prosessmidler	122
Prosesstyper	133
Kjønnsandelen	138
Beviskrav	140
Straffeutmåling	142
Varetekt og anke	143
Oppsummering.....	146
Aktørene	148
Anklagerne.....	150
Fogden	159
Vitnene.....	160
Trollfolkene	164
Lagrettemennene.....	168
Presteskapet	171
Tingallmuen.....	173
Mestermannen.....	176
Lensherrer og dommere.....	179
Fryktens århundrer?	184
Den store verden - og den lille	188
Mellom handling og tolkning	196
Fortellingenes dynamikk	199
Avslutning	202
Hvor går vi nå?	210

Litteraturliste.....	213
Kilder	220
Prosessoversikt.....	221
Emneregister.....	232

Liste over illustrasjoner

Figurer

Figur 1. Antall anklagede trollfolk og dødsdommer i Øst-Norge.	27
Figur 2. Antall trolldomsprosesser belagt med lensregnskaper, pr. tiår.	28
Figur 3. Antall trolldomssaker fordelt på enkeltår.....	29
Figur 4. Antall dødsdommer fordelt på enkeltår.....	30

Tabeller

Tabell 1. Antall prosesser og dødsdommer fordelt på fylke.....	33
Tabell 2. Alle anklagede trollfolk fordelt på fylke og tiårsperiode.....	33
Tabell 3. Antall prosesser fordelt på antall bygder.....	36
Tabell 4. Trollfolk fordelt på kjønn.	139

Innledning

De norske trolldomsprosessene er et av de mest særmerkede fenomener i norsk historie. Likevel har de i svært liten grad opptatt norske historikere. Den eneste norske historiker som hittil har skrevet en avhandling om emnet er Hans Eyvind Næss. Enkelte trolldomsprosesser nevnes i lokalhistorisk litteratur, men ellers er det først og fremst folklorister som har vært opptatt av emnet. Men heller ikke folkloristene har publisert mye om emnet. Dermed står vi overfor det paradoksale faktum at et av norsk histories mest spennende emner, som knytter det opp til hovedstrømmen i europeisk historie, bare er drøftet utførlig i ett historisk verk i vårt århundre.¹ Dette står i sterk kontrast til de fleste andre europeiske land (og USA) der litteraturen om trolldomsprosessene nå omfatter flere tusen bøker og artikler.² I tillegg til denne oppgaven, skrives en ny hovedfagsoppgave om trolldomsprosessene i Bergenhus len av Ragnhild Botheim ved Universitetet i Bergen. Således er det pustet nytt liv i historisk forskning om trolldomsprosessene i Norge, etter nær femten års opphold.

Hans Eyvind Næss' avhandling var den første systematiske undersøkelsen av trolldomsprosessene i Norge, og ga for første gang en oversikt over prosessenes omfang. Det grundige arkivarbeid og den kvantitative analyse Næss gjennomførte er den viktigste forutsetning for at denne hovedoppgaven

¹ Næss har i tillegg til doktorgradsavhandlingen *Trolldomsprosessene i Norge på 1500-1600-tallet* (Stavanger 1981) publisert en populær utgave, med tittelen *Med bål og brann* (Oslo 1984). Videre er hans artikkel, Norge: den kriminologiska konteksten, i B. Ankarloo og G. Henningsen (red.), *Häxornas Europa*, Lund 1987, en kort presentasjon av resultatene fra avhandlingen. Vi velger å se på dette som ett verk, ettersom de siste baserer seg på den første.

² B. P. Levack, *The Witch-Hunt in Early Modern Europe*, second edition London 1995: 261.

overhodet var mulig å skrive. Den la grunnlaget for all videre forskning, selv om denne altså lot vente på seg. Fordi Næss har gitt oss kunnskapen om trolldomsprosessenes omfang og utbredelse i Norge, og også beskrevet rettsvesenets utvikling, og de anklagede og anklagernes sosiale stilling, er det både mulig og ønskelig å gå videre med nye problemstillinger og metoder. I denne undersøkelsen skal vi først og fremst forsøke å nærme oss trolldomsprosessene fra en kulturhistorisk vinkling. Det betyr i praksis at vi skal forsøke å plassere trolldomsprosessene i den tidlige moderne østlandske befolkningens kultur, i betydningen system av felles forståelse, fortolkning og mening. Dette baserer seg først og fremst på en kulturforståelse som ligger i forlengelsen av Clifford Geertz' epokegjørende metode "thick description".³ Ut fra denne kulturforståelsen må vi forsøke å se hvilke forutsetninger for trolldomsprosessene som fantes i lokalsamfunnene, og hvordan prosessene påvirket lokalsamfunnene. Blant problemstillingene peker er det særlig to som peker seg ut. For det første, hvorfor var det så mange flere kvinner enn menn som ble anklaget og dømt for trolldom? Og for det andre, hvorfor fikk trolldomsprosessene den kronologien de gjorde? Trolldomsprosessene var et europeisk fenomen i østlandske bygder. Hva kan det fortelle oss om disse bygdens forhold til omverdenen? Disse grunnleggende problemstillingene går som en understrømning gjennom hele opppgaven, men bryter først overflaten på de siste sidene. Oppgaven er skrevet som en helhet og bør strengt tatt leses som det. Den er forsøkt oppbygget på en så logisk måte at den likevel kan leses i deler, og slik at det skal være lettvint å finne enkelte emner. Men de grunnleggende *problemstillingene* kan ikke skilles ut på denne måten, og har derfor ingen egne avsnitt og kapitler som behandler dem på en uttømmende måte: For det må man lese helheten.

³ C. Geertz, Thick Description: Toward an interpretive Theory of Culture, i samme, *The Interpretation of Cultures*, New York 1973.

Undersøkelsen har hatt to avgrensninger, geografisk og tidsmessig. Begge har praktiske årsaker. Den tidsmessige avgrensningen er gjort fordi denne oppgaven baserer seg på tidligere arkivundersøkelser gjort av Instituttet for sammenliknende kulturforskning og Hans Eyvind Næss. Trolldomsprosessene i Norge var så godt som slutt innen år 1700, og ingen systematiske forsøk på å finne trolldomssaker etter denne tiden er gjort, hverken av Instituttet eller Næss. Å gjøre det ville være et uoverkommelig arbeid innenfor rammen av et hovedfagsstudie. Tidsmessig avgrenser oppgaven seg derfor til de kjente trolldomsprosessene på Østlandet, det vil si årene fra 1567 til 1730. Den geografiske avgrensningen er derimot gjort for å gi kildematerialet et passende omfang. Østlandet vil for denne oppgavens vedkommende bety fylkene Akershus, Oslo, Østfold, Oppland, Hedmark, Vestfold, Buskerud og Telemark.⁴ Fordi den administrative inndelingen av dette området forandret seg en rekke ganger innenfor de 163 årene oppgaven omhandler, har det vært naturlig å bruke den moderne inndelingen i fylker til stedsangivelser. Lenene vil derfor bare bli omtalt når det er nødvendig.

Begrepsforklaring

En av de vanskeligste sidene ved trolldomsprosessene er nettopp å finne begreper som er både presise og uttømmende. Enkelte vil knytte klassifiseringen til forskjellige magiske former, andre til magiens siktemål. For å unngå å forverre en allerede eksisterende begrepsforvirring skal vi i det vesentligste holde oss til de definisjoner Hans Eyvind Næss la til grunn for sin behandling av trolldomssakene i Norge. I det hele er det nærliggende å bruke hans avhandling som mal for all ny forskning på feltet etter som den med nødvendighet vil måtte

⁴ Merk at fordi denne oppgaven følger Næss' nummereringssystem faller Oslo under Akershus. Derfor vil området i det følgende bli omtalt som sju fylker, ikke åtte.

være referansepunktet for alle nye resultater. Vi vil derfor også bruke Næss' nummerering av sakene, etter som dette er det eneste nasjonale register over trolldomssaker. Dette innebærer at en "sak" eller "prosess" her skal forstås som én anklaget i én rettssak. Alle tall på prosesser er således tall på antall anklagede, ikke nødvendigvis rettssaker. Dette kan være et vanskelig skille, men det er dette tallet som er interessant, ikke tallet på rettssaker. Dersom det er snakk om en enkelt rettssak med flere anklagede vil det nevnes spesielt.

Definisjoner

Trolldom oppfattes her som kriminalisert magi. Begrepet er historisk og problematisk, og historisk kan vi finne minst tre forskjellige oppfatninger av det. For det første allmuens oppfatning, for det andre lovverkets, og for det tredje demonologiens. *Demonologien* var en lære som sprang ut av middelalderens skolastiske filosofi og vitenskap. Kort fortalt var dens hovedpunkt at alt som ikke var naturlig eller skjedde med Guds hjelp, var djevelens verk. Alle magiske virkemidler var djevelens verk, og de som brukte dem gjorde det etter å ha inngått en pakt med djevelen.⁵

Magien kunne altså både være skadegjørende og helbredende. Den skadegjørende magi skal vi kalle *maleficium*, eller *forgjørelse* dersom den rammer mennesker eller dyr. Dersom den er utøvet med djevelens hjelp, slik demonologien hevder kaller vi det *diabolisme*. I det norske lovverket var dette kjent som *ekte trolldom*. Det som vanligvis kalles "hvit magi", altså den helbredende og ikke skadegjørende, vil vi kalle *signeri*. Overgangen er ikke selvsagt. For eksempel er kjærlighetsmagi ikke nødvendigvis skadegjørende, men den øver vold mot den person den rettes mot (og dennes frie vilje), og ble også av samtiden regnet som *maleficium*.

⁵ Se for øvrig kapittelet om demonologien, under s. 110.

Trolldomsprosessene “er rettssaker der mennesker står foran en dommer eller en domstol anklaget for brudd på trolldomslovgivningen.”⁶ Så langt kan vi følge Næss, men vi kan ikke godta at det i dette inkluderes saker der mennesker selv tok initiativ for å renavaske seg for et trolldomsrykte. Disse må vi sette for seg selv som *injuriesaker*.

Trollfolk “var menneske som var tenkt å gjera skade gjennom trolldom”, skrev folkloristen Svale Solheim i 1952.⁷ Det er en definisjon som påpeker noe helt vesentlig: Ikke alle trollfolk ble stilt for retten, og enkelte mennesker ble ansett som trollfolk lenge etter at trolldomsprosessene forsvant. Likevel er den for snever. I likhet med trolldomslovgivningen må vi inkludere signere blant trollfolkene. Trollfolk blir således å forstå som mennesker som var tenkt å bruke trolldom.

Begrepet trolldomssaker er godt innarbeidet for Norges vedkommende, men hva med resten av Europa? Næss kaller også disse for trolldomssaker, mens andre vil kalle dem hekseprosesser. Det er naturlig å kalle de nordiske sakene trolldomsprosesser, etter som dette var samtidens betegnelse. Imidlertid ble de engelske omtalt som witch-trials, ikke sorcerer-trials, likeså blir tyske, spanske og italienske anklagede kalt “hekser” og ikke “trollfolk”. Ordet “heks” er i de nordiske språk yngre enn i andre europeiske språk, slik at nyansene i “heks” og “trollfolk” og “magiker” til dels er annerledes. I den dansk-norske lovgivningen etter 1617 hadde trolldom (og trollfolk) tre forskjellige betydninger. Det refererte både til skadegjørende magi, diabolisme, og signeri som forskjellige forbrytelser under samme navn med to forskjellige strafferammer. Begrepsparet heks og hekseri favner ikke like vidt. I svært stor grad tolkes det bare i betydningen av kvinnelig diabolisme. Nettopp dette var kjernepunktet i demonologien og svært mange av de kontinentale rettssakene. Derfor er det kanskje berettiget å

⁶ H. E. Næss, *Trolldomsprosessene i Norge på 1500-1600-tallet*, Stavanger 1981: 7.

⁷ S. Solheim, *Norsk sætertradisjon*, Oslo 1952: 288.

snakke om europeiske *hekseprosesser*. For Danmark og Norges del er skjuler dette nyansene i lovgivningen og rettspraksisen på en uheldig måte, og vi må holde på *trolldomsprosesser* som det riktige begrepet.

Kildene

Det meste av det kjente kildemateriale om norske trolldomsprosesser ble avskrevet på 1920- og 1930-tallet etter initiativ av professor Svale Solheim ved Institutt for sammenlignende kulturforskning. Disse avskriftene finnes i dag i Norsk folkeminnesamling (NFS). Materialets vederheftighet ble senere kontrollert av Hans Eyvind Næss, som også fant noen nye saker i protokoller fra høyere rettsinstanser.⁸ Denne oppgaven er basert på dette materialet slik det er samlet av Næss. I tillegg har tilkommet to saker fra en tilfeldig bevart tingboksavskrift som tilsynelatende har vært ukjent for både Næss og avskrivningsprosjektet, og en sak avskrivningsprosjektet har oversett i tingboken.

De to viktigste kildetyperne til trolldomsprosessene er tingbøker og lensregnskaper. Tingbøkene er rettsreferater fra bygdetingene. Disse har svært ofte preg av å være skrevet ned under hastverk, slik at det er trolig at de ble skrevet ned under rettens behandling av sakene, og ikke i ettertid. Dette skulle tilsi at de til en viss grad er forkortede, men at de til gjengjeld er direkte og umiddelbare referater uten særlig grad av senere redigering. Tingbøkene fungerte også som bygdas felles hukommelse og er en viktig kilde til lokalsamfunnets selvforståelse. Desverre er tingbøkene for vårt område bare bevart i sin helhet etter 1700, og delvis etter 1650 (1630 for Hedmark).⁹ Den andre hovedkilden er sakefallslistene i lensregnskapene. Disse inneholder komplette oversikter over lenets utgifter og inntekter i forbindelse med rettssaker. Her skal

⁸ Ibid: 479f.

⁹ Ibid: Diagram 5, s. 28.

vi altså finne utgifter til varetektsfengsling og henrettelser, og inntekter fra bøter. Lensregnskapene for vårt område er godt bevart etter 1600. Vi mangler regnskaper fra flere av de små lenene fordi de ikke var regnskapspliktige. Fra de store lenene i har vi god dekning fra rundt 1600. I tillegg kommer rettsprotokoller fra de høyere instanser, lagtingene, Herredagen, Overhoffretten og Høyesterett. Der disse er bevart, er de kilder til en del saker på 1500-tallet som ikke er kjent gjennom andre kilder, men favner kun en liten del av det totale prosessantallet fordi ankefrekvensen var liten og det ikke ble innført automatisk appell.

Tingbøkene er i særklasse den kildetyper som forteller om flest saker. Svært mange av disse sakene er mindre alvorlige saker som ender med frifinnelse, frafallelse eller mild dom. De fleste av de alvorlige sakene, og alle dødsdommene, skal være bevart i lensregnskapene, etter som disse endte med utgifter og inntekter for lenet. Det har vært vanlig å anta at dette er tilfelle, men enkelte av resultatene i denne undersøkelsen peker i en annen retning.¹⁰ I den perioden lensregnskapene skal ha full dekning er tolv dødsdommer kjent gjennom andre kilder uten å ha kommet med i lensregnskapene. Endog i den tingboksavskriften som ligger som vedlegg til utgiftene ved en henrettelse i lensregnskapet nevnes en torturert og brent trollkvinne som ikke forefinnes i regnskapet.¹¹ I tillegg kommer at i det tiåret med i særklasse flest regnskapsbelagte prosesser kjennes ikke en eneste fra tre av de sju østlandsfylkene. Dermed synes det

¹⁰ For en full oversikt over disse sakene, se under i kapittelet om omfang og utbredelse, s. 17.

¹¹ Prosess nr. 5 og 5a.

uholdbart å hevde at lensregnskapene gir full oversikt over alle dødsdommer.

Historiografisk oversikt

Europa

De europeiske hekseprosessene har vært blant de kanskje mest populære historiske emner de siste 100 år. Det er snakk om et alleuropeisk fenomen med nært sammenfall landene imellom i tid og karakter. Også samtiden så det som *ett* fenomen i alle Europas land, både katolske og protestantiske. Derfor må en god forklaringsmodell kunne romme betydelige forskjeller, ikke bare i selve prosessene, men først og fremst i rammen rundt dem i de forskjellige landene. Teoriene for resten av Europa må altså også kunne være forenlig med det norske materialet - og omvendt. Det kan derfor være nyttig å begynne med en svært kortfattet oppsummering av hovedtendensene i denne europeiske litteraturen etter som det er skrevet lite om de norske trolldomsprosessene. Særlig interessant er det etter hvert så store tilfanget av forskjellige teorier og forklaringer. Hekseprosessene er noe "alle" har ment noe om, og nesten hver bok de siste 25 årene har forfektet et nytt synspunkt eller endret et eldre. Men fra 1920-tallet frem til 1972 var det ett synspunkt som nesten fortrenget de andre. Det var Margaret Murrays teori om at heksene var utøvere av en førkristen fruktbarhetskult som hadde overlevd i det skjulte.¹² Inkvisisjonen kom på sporet av kulten under sin jakt på kjettere. Kulten ble demonisert og forfølgelsen fikk dermed ny retning.

Denne teorien skjøv i nesten 50 år alle andre til side, og overlever fortsatt i enkelte verker. Den fikk sitt endelige som seriøst akseptert forklaring i Norman Cohns bok *Europe's Inner Demons* fra 1972. Her viste Cohn hvordan Murray hadde sitert kildene selektivt og dermed fordreid innholdet, og til dels også meningen, i kildene hun siterte. Cohn mente å finne opphav til

¹² M.Murray, *The Witch Cult in Europe*, London 1921; og samme, *The God of the Witches*, London 1931.

hekseprosessene i utviklingen av demonologien, som var en sammensmelting av folkelig og lærd tradisjon. Sammensmeltningen var fullført ved en rettssak i Valais i 1428.¹³ Det var første gang en person ble beskyldt for å ha fått makt til maleficium fra djevelen, og å ha fløyet til nattlige sammenkomster der man tilba djevelen, spiste småbarn og parodierte kristne ritualer.

1970-tallet var kanskje på mange måter den rikeste tiden for hekseforskningen i Europa. Svært mange bøker ble utgitt dette tiåret. Spesielt fruktbar var inspirasjonen fra sosialantropologien og dens hekseforskning. Særlig i England skjøt dette fart fordi man mente å se likheter mellom heksetroen i primitive samfunn og i europeisk historie. Senere ble man klar over at de engelske hekseprosessene manglet mange av de typiske trekk ved de øvrige europeiske lands hekseprosesser.¹⁴ Dette resulterte i bøker med en funksjonalistisk forklaringsmodell. De tok utgangspunkt i lokalsamfunnet og så på hvilken rolle trolldomstroen og -prosessene spilte i innbyggernes samhandling. Dermed så man prosessene som et resultat av sosial spenning i samfunn med knapphet på ressurser. Heksene var mennesker som var avhengige av veldedighet fra andre. I dette spenningsfeltet mellom avhengighet og samvittighet var det stort rom for gnisninger.¹⁵ Den funksjonalistiske forskningen var svært

¹³ N. Cohn, *Europe's Inner demons*, London 1972.

¹⁴ I dag ser man at disse elementene (djevlepakt, sabbat, flyving og kannibalisme) vanligvis er fraværende i rettssaker ved de lavere domstolene også på kontinentet. Generelt kan man si at diabolisme kommer inn i sakene først med den inkvisitoriske prosedyre, eller rettere, med bruk av fysisk og psykisk press. Se B. Ankarloo og G. Henningsen, Innledning, i Ankarloo og Henningsen 1987.

¹⁵ Se for eksempel A. Macfarlane, *Witchcraft in Tudor and Stuart England*, London 1970; K. Thomas, *Religion and the Decline of Magic*, London 1971; Næss 1981; m.fl.

kvantitativt orientert og har derfor gitt oss en god oversikt over prosessenes geografiske og tidsmessige utbredelse, og hvem anklagerne og de anklagede var.

Også Trevor-Ropers essay fra 1967¹⁶ var en viktig inspirasjonskilde, selv om svært mange av hans formodninger bygget på faktiske feil. Trevor-Roper mente at prosessene hadde sitt kjerneområde i Alpene og forklarte tilståelser blant annet med hallusinasjoner i den tynne fjellufta. Gjennom sin store spredning og sin provoserende nytenkning inspirerte dette essayet til nye omfattende kildestudier og granskning av de faktisk forhold.

På 1980-tallet så man svakheter ved den funksjonalistiske tilnæringsmåten. Man gikk derfor over til å fokusere på akkulturasjon og disiplinering. Også her var det sosialantropologien som måtte legge rygg til historikernes teoretiske nyorientering. Dette innebar at man i større grad enn før fokuserte på statsmakten, dens ekspansjon og penetrering av bondesamfunnet. Den som kanskje har formulert dette klartest er Robert Muchembled. Han stilte det retoriske spørsmålet om ikke hekseforfølgelsene bare var en episode blant andre da lov og orden erobret landsbygden i Vest-Europa.¹⁷ Han tenker seg en vekselvirkning mellom et ekspanderende statsapparat og en sosial differensiering der det øverste skiktet av bondestanden får et ønske om stabilitet for å bevare sine økonomiske fordeler. Dette ønsket er identisk med statens og staten er den beste garantist for status quo. Dermed brytes bondesamfunnets tidligere felles front mot omverdenen og staten kan blande seg inn i konflikter som tidligere ble løst internt.¹⁸

¹⁶ H.R.Trevor-Roper, *The European Witch-craze of the Sixteenth and seventeenth Centuries*, London 1967.

¹⁷ R. Muchembled, Spegelens baksida: Satansmytar och kulturella realiteter, i B. Ankarloo og G. Henningsen (red.), *Häxornas Europa*, Lund 1987: 127.

¹⁸ Ibid: 141-142.

I de seneste årene har man begynt å se befolkningen som en aktiv part i forhold til myndighetene. Akkulturasjonsteorien skulle tilsi at myndighetene klarte å styre en passiv befolknings atferdsmønster i større grad enn man fant kildebelegg for. Per Sörlin har i sin bok om trolldomsprosessene ved Göta Hovrätt derfor heller villet se det slik at befolkningen utnyttet rettsapparatet etter sine egne behov, og brukte de muligheter den ekspanderende staten stilte til deres disposisjon.¹⁹ Dette stemmer godt overens med det Erling Sandmo har funnet om rettsvesenets funksjon i Rendalen i Norge noe senere.²⁰ Andre har påpekt at det ikke er noen selvfølge at de tiltalte er passive sakesløse ofre, men at også de kan oppfattes som og studeres som aktører i og utenfor sine egne rettssaker.²¹ Atter andre ønsker å fokusere på makt og maktstrukturer.²²

Anført av den italienske historikeren Carlo Ginzburg har enkelte forsøkt seg på dybdepsykologiske forklaringsmodeller.²³ Disse har ført til en ny viten om det folkelige magibegrepet, spesielt i områder med tradisjoner for sjamanisme. Problemet med disse teoriene er at det kreves svært god psykologisk skolering. for å bruke dem riktig. Et problem for psykologien i flerkulturelle samfunn har vært at kulturelt betinget adferd ble diagnostisert som sykkelig. Faren for å gjøre det samme i arbeidet med historiske kilder er overhengende. En del av den dybdepsykologiske litteraturen har også tjent som ny innpakning

¹⁹ P. Sörlin, *Trolldoms- och vidskepelsesprocesserna i Göta hovrätt 1635-1754*, Umeå 1993.

²⁰ E. Sandmo, *Tingets tenkemåter*, Oslo 1992.

²¹ M.Gaskill, Witchcraft and power in early modern England: the case of Margaret Moore, i *Women, Crime and the Courts*, London 1994; D. Purkiss, Women's stories of Witchcraft in Early Modern England: The house, the body, the child, *Gender and History* 3/95, Oxford 1995.

²² D.W.Sabean, *Power in the Blood*, Cambridge 1984.

²³ C. Ginzburg, *Ecstacies*, New York 1991.

for resirkulerte ideer som tidligere er tilbakevist, for eksempel teorien om at de anklagede var jordmødre, som nå relanseres av Lyndal Roper.²⁴

Vi ser altså nå en dreining av synspunkter i retning av makt, mentaliteter og interaksjon mellom trosforestillinger og rettsoppfatninger. Lignende endringer finner sted i andre deler av kriminalitetshistorien og sosialhistorien. Like fullt synes det å være en grunnleggende mangel ved de fleste av disse teoriene: De klarer ikke å forklare spranget fra trolldomsmistanke til formell trolldomsanklage ved domstolen. Forskningsresultatene for andre typer forbrytelser i samme periode viser at mistanke eller kunnskap om lovbrudd ikke i seg selv var grunn nok til å levere en formell anklage. Denne problemstillingen er blitt viktig i annen kriminalitetshistorisk forskning, men nevnes sjelden av forskere som jobber med trolldomsprosesser. Unntakene er først og fremst Muchembled og Sörlin som forklarer det med at myndighetenes og befolkningens bekymringer møtes, slik at de alltid eksisterende trolldomsmistankene i et vist tidsrom kan løftes fra det private til det offentlige rom, og de uformelle motmidlene kan erstattes av det formelle maktapparatet.

Norge

Det er skrevet forbløffende lite om trolldomsprosessene i Norge.²⁵ Om vi ser bort fra rene kildesamlinger og gjengivelse av muntlig tradisjonsmateriale er det kun to større verk og to hovedoppgaver som konsentrerer seg om emnet. Den første som kom ut var folkloristen Bente Alvers *Heksetro og trolldom* i 1972. Alver konsentrerer seg om trolldomstroen i det norske prosessmaterialet og i tradisjonsstoff fra forrige århundre. I

²⁴ L.Roper, *Oedipus & the Devil*, London 1994.

²⁵ Vi ser bort fra populære skrifter og de mer spekulative fremstillinger emnet har innbudt til.

bruken av tradisjonsmaterialet følger hun Svale Solheim,²⁶ og siterer til dels det samme materialet. Videre forsøker hun å gi en skildring av demonologiens fremvekst, med særlige vekt på prosessen mot tempelridderne. Dette er en bok som er svært lite historisk vinklet, og er derfor vanskelig å bruke for en historiker.²⁷ Tilbake står da kun Hans Eyvind Næss' *Trolldomsprosessene i Norge på 1500- og 1600-tallet*. Dette er den første, og foreløpig eneste, statistiske beskrivelse av trolldomsprosessene i Norge. Det også den eneste historiske avhandlingen om norske trolldomsprosesser, og det er den beste beskrivelsen av rettsvesenets utvikling. Næss' teori går i korthet ut på at sosiale spenninger i lokalsamfunnet ble forverret på slutten av 1500-tallet og begynnelsen av 1600-tallet på grunn av økende utarming. Dette ga opphavet til at trolldomsanklager ble rettet mot de fattigste i samfunnet, de som levde av andres gode vilje. Med domstolsreformen i 1590 ble domsmyndigheten overlatt til lokalsamfunnene. Dermed ble flere av de tiltalte trollfolk også funnet skyldige. Senere på 1600-tallet strammet myndighetene grepet om rettsapparatet, og trolldomssakene forsvant fordi anklagene ikke lenger ble trodd av domstolene. Allmuen og presteskapet fortsatte derimot i sin gamle tro. Næss' avhandling føyer seg pent inn i rekken av 1970-tallets funksjonalistiske tolkninger. Den er en del av en teori som dekker hele Europa og oppfyller dermed et av de mest vesentlige krav til en analyse av de norske trolldomsprosessene.

Imidlertid er dette som nevnt en teori man etterhvert har fjernet seg fra. Den funksjonalistiske teorien har nemlig flere svakheter. Man kan si at den på samme tid forklarer alt og ingenting. Den er en meget god forklaring på trolldomstro og at enkelte blir

²⁶ S. Solheim, *Norske setertradisjon*, Oslo 1952.

²⁷ Bente Alver sa at boken er foreldet i en gjesteforelesning ved avdeling for folkloristikk ved Universitetet i Oslo våren 1994.

utstøtt som trollfolk.²⁸ Den kan imidlertid ikke forklare hvorfor trollfolk ble forfulgt av rettsapparatet akkurat i disse 200 årene og ikke i nødsår før eller etter. De sosiale spenninger den regner som årsaker er med andre ord kun nødvendige forutsetninger, eller mer presist: De kan være årsaken til at noen mennesker ble *trodd* å være trollfolk. Årsakene til den rettslige forfølgelsen av enkelte av dem må søkes andre steder. En mindre alvorlig innvending er at det slett ikke er godtgjort at akkurat disse årene var spesielt ille. Faktisk sees de ofte som relativt gode år i norsk historie. Til slutt neglisjerer og nedvurderer den myndighetenes og lovverkets påvirkning. Næss er ikke blant de største synderene her fordi han klarer å kombinere endringen i domstolshierarkiet med den funksjonalistiske teori. Men han har tilsynelatende et litt uoppgjort syn på myndighetenes rolle og inngripen.

Nylig har også en hovedoppgave i nordisk fra Universitetet i Tromsø fra 1984 utkommet med tittelen *Trollkvinne i Nord*, skrevet av Liv Helene Willumsen.²⁹ Denne interessante fremstillingen kaster nytt lys over Finnmark, som hadde så uforholdsmessig mange trolldomsprosesser. Hun viser blant annet at det store antallet prosesser i Finnmark ikke skyldes samiske innslag slik som tidligere antatt. Samene utgjorde kun 7% av de tiltalte. Videre analyserer hun spesielt kjedeprosessene grundig og finner spor etter bruk av spørrelistor under avhør, og skotske ord i tilståelser i den tiden lensherren var skotte. Litt overraskende lanserer hun en teori om at det fantes to typer trolldomskultur i Finnmark:

²⁸ Svale Solheim brukte nettopp denne forklaringen i sin behandling av (eldre og) nyere trolldomstro i *Norsk sætertradisjon*, Oslo 1952.

²⁹ Utgitt av Lærerhøyskolen i Tromsø i 1994. Jeg har i tillegg hatt tilgang til et mer omfattende manuskript. Alle sidehenvisninger er til den publiserte teksten.

Den ene typen trolldomsutøvelse knytter seg til en gammel tradisjon, basert på ritualer og opplesning av formularer og bønner <...> I tillegg eksisterer der sannsynligvis en form for lokal trolldomskultur med djevelen som kjerneelement der kvinner kommer sammen i grupper og utfører ritualer som de mener har magisk virkning.³⁰

I tillegg til de nevnte bøkene har Næss tidligere skrevet en hovedoppgave i historie om trolldomsprosessene, og Alver har skrevet en magistergradsoppgave i folkloristikk om den europeiske heksesabatten.

Dermed er Norge fortsatt ikke gjort til gjenstand for utprøving av nyere teori omkring trolldomsprosessene.

³⁰ L.H. Willumsen, *Trollkvinne i Nord*, Tromsø 1994: 69.

Prosessenes omfang og utbredelse

Som nevnt i den historiografiske oversikten var trolldomsprosessenes virkelige omfang ukjent i alle land på slutten av 1960-tallet. Siden den tid har en lang rekke kildestudier brakt tall for de fleste europeiske land, og de blir stadig nyansert. For Norges del kom denne oversikten først ved publiseringen av Hans Eyvind Næss' doktorgradsavhandling i 1980. Deri finnes den foreløpig eneste oversikten over norske trolldomsprosesser. Det har vært reist kritikk mot Næss' regnemåte,³¹ og vi må se nærmere på denne regnemåten før vi går videre på noen slags form for statistisk beskrivelse av fenomenet.

Til grunn for sin beregning legger Næss ikke bare saker der en person er anklaget for trolldom, men også ærekrenkelsessaker, der en person som er blitt kalt trollmann eller trollkone, går til sak og krever oppreisning.³² Argumentasjonen er grei nok: "Den mest effektive måten en trolldomsmistenkt person kunne forsvare seg på, var ved å stevne injurianten, personen som navngav den mistenkte. <...> Men det viktigste for den ærekrenkede part var å få beskyldningene kjent døde og maktesløse".³³ Og: "Det måtte være svært viktig for den mistenkte å forsøke å kvitte seg med trolldomsstempelet før det kom i gang en mer omfattende ryktedannelse i nabolaget og rundt om i bygden".³⁴ Sølvi Sogner hevdet i sin opposisjon til Næss' avhandling, at disse sakene rettelig var å betrakte som ærekrenkelsessaker. De kunne ikke betraktes som trolldomssaker, fordi den *stevnede* ikke var anklaget for

³¹ S. Sogner, *Trolldomsprosessene i Norge på 1500-1600-tallet*, i *Norveg* 25, Oslo 1982: 155ff.

³² Næss 1981: 7.

³³ Ibid: 241.

³⁴ Ibid: 246.

trolldom.³⁵ Vi skal i det vesentligste følge henne i dette, med ett viktig forbehold: Vi inkluderer de injurienesakerne der injurianten *forsøkte* å bevise sin anklage ved å føre vitner osv., og de der den injurierte tilsto signeri. Dette innebar at retten i disse sakene gjennomførte en realitetsbehandling av trolldomsanklagen. Som vi snart skal se gjaldt dette bare et fåtall av injurienesakerne. Også Sogner mener at "...dersom injurienesøksmålet ikke førte fram, og renvaskelse ikke ble resultatet, kunne neste skritt lett bli at en virkelig trolldomsprosess kom i stand..."³⁶ Det viktige her er *kunne*. Det er ingen automatikk i dette: Vi har ingen rett til å hevde at enhver trolldomsanklage som ikke endte i injurienesak med nødvendighet ville ende som trolldomssak. Dermed har vi ingen rett til å sette alle injurienesakerne blant trolldomssakerne. Siden det er umulig å vite hvilke injurienesaker som ellers ville endt som trolldomssaker, må vi ekskludere dem alle. Det synes også som om injurienesakerne skiller seg fra trolldomssakerne på andre punkter. De har blant annet en annen kronologi, der de siste saker ble behandlet på 1800-tallet. Det er derfor grunn til å stille spørsmål ved om ikke disse sakene kan være fundamentalt forskjellige fra de "egentlige" trolldomsprosessene. Senere skal vi forsøke å bruke disse sakene for å illustrere andre sider ved de egentlige trolldomssakerne, blant annet ved å bruke dem som kilde til trolldomstroen.³⁷

Denne endringen i regnemåte gir med nødvendighet også et annet bilde av trolldomssakenes utbredelse og antall. Men den kan også gi endringer i den sosiale og demografiske beskrivelsen av prosessene, dersom injurienesakerne ble reist av en annen gruppe mennesker enn dem som til slutt ble anklaget for trolldom. Dette gjelder ikke bare dersom de injurierte var en sterkere sosial gruppe. Dersom trolldomsmistanken trengte flere

³⁵ Sogner 1982: 155ff.

³⁶ Ibid: 155.

³⁷ Se under, s. 96ff.

år på å utvikle seg til en formell anklage, slik mange hevder,³⁸ ville den injurierte (som forsøkte å kvele trolldomsmistanken ved fødselen) være yngre. I tillegg gjelder den alt overveiende delen av injurienesaker bare “trolldom”, som vel er å forstå som maleficium eller diabolisme. Få injurienesaker gjelder rent signeri. Å fjerne disse skulle dermed øke den relative andelen signere blant de trolldomsanklagede.

En annen forandring er at to nye saker er kommet til, en av dem fra tidligere ukjente kilder.³⁹ Den ene av de nye sakene ender med frifinnelse, men synes å handle om en reell magisk praksis.⁴⁰ Den andre endte med dødstraff og inneholdt elementer av diabolisme. Den dødsdømte utla den anklagede i en tidligere kjent sak, som dermed blir å betrakte som kjedeprosess.⁴¹ I tillegg var disse to og en tredje henrettet trollkvinne i nær familie. Etter som det i utgangspunktet var få kjente kjeder og få saker med mange familiemedlemmer, endrer disse to sakene og det lys de kaster over en allerede kjent sak i noen grad det bildet vi har av prosessenes forløp. Tidligere har Willumsen funnet tre nye trolldomsaker i Finnmark,⁴² og Ragnhild Botheim har funnet noen nye saker i Bergenhus len.⁴³ Disse sakene endrer i seg selv ikke bildet av de norske trolldomsprosessene i vesentlig grad. Men når man samtidig trekker fra injurienesakerne (mer enn 11% av sakene⁴⁴), kan man stille spørsmålsteget ved om Næss oversikt fra 1980 fortsatt er gyldig. Det hadde vært ønskelig om

³⁸ J. C. V. Johansen, *Da djævelen var ude...*, Odense 1991: 42f, 48ff, 159; Macfarlane 1970: 161f, 172ff; Næss 1981: 321ff.

³⁹ Prosess nr. 875, og 876.

⁴⁰ Prosess nr. 876.

⁴¹ Prosess nr. 126.

⁴² Willumsen 1994: 166.

⁴³ Muntlig meddelelse. Se hennes kommende hovedoppgave ved Universitetet i Bergen.

⁴⁴ Sogner 1982: 157.

den kunne blitt publisert i revidert utgave, i det minste med de nye sakene inkludert.

Men det er også andre sider ved Næss' vurdering av materialet det kan stilles spørsmål ved. I prosess nr. 56 er den anklagede Anders Pederssen Hundloch, skarpretteren i Oslo. Han er ikke anklaget for trolldom, men for drap. Han forsvarer seg imidlertid ved å påstå at kvinnen han drepte var en trollkvinne. Også i tre slagsmålsaker forsvarer de tiltalte seg med at den de sloss med var en trollmann eller trollkvinne.⁴⁵ Sakene handler for såvidt om trolldom - men det er vanskelig å fange dem inn i noen form for definisjon av trolldomsprosess. Til sammen danner disse sakene en egen kategori rettssaker der trolldom ikke er et anklagepunkt, men en forklaring fra den anklagede. Trolldomsanklagen fungerer altså som forklaring på og forsvar for andre forbrytelser. Vi skal komme tilbake til en side av dette senere, nemlig blod som profylaktisk middel.⁴⁶ Disse sakene kan tjene til å opplyse oss om trolldomstroen og trolldommens funksjon i lokalsamfunnene. Men den eneste av dem som med rette kan kalles en trolldomssak er saken mot Barbara Farssegen. Det kan den fordi det er den eneste saken der den som blir beskyldt for trolldom er tilstede i rettslokalet, og hun tilstår signeri.⁴⁷ De tre andre av disse sakene må derfor trekkes fra.

I en sak viser rettsreferatet at elleve tiltalte ble dømt, og 19 irttesatt. Næss har bare regnet med to av dem.⁴⁸ Årsaken til dette oppgis ikke, men det er antagelig fordi saken er så spesiell og lite representativ at han er redd den vil forrykke statistikken.⁴⁹ Dersom vi medregner alle, vil dette bli en av de to

⁴⁵ Prosess nr. 57, 104 og 108.

⁴⁶ Se under, s. 93ff.

⁴⁷ Prosess nr. 57.

⁴⁸ Prosess nr. 76 og 76a.

⁴⁹ Saken dreier seg om en bytting. En lang rekke mennesker er ved to tilfeller med på å forsøke å få det egentlige barnet tilbake. Bare foreldrene er registrert hos Næss, ikke mennene som ringte

største enkeltsakene i vårt område, med større antall domfelte enn den største kjeden.⁵⁰ Like fullt synes det riktig å inkludere disse anklagede som egne saker etter som de uttrykkelig dømmes etter trolldomslovgivningen. Dersom vi bare regner med de domfelte, gir dette oss ni nye saker. Grunnen til at vi ikke bør regne med de øvrige som nevnes i tingboka er at mange av dem omtales som tilskuere, som “have veret paa berget, allene for at see paa ... af bare lystighed, ok forgifuer dermed ej andet haft i tancke, saa siunes vell at ... ike kand regnjs til straff ok brøde”. Sorenskriveren - og Overhoffretten - mener at deres forseelse ikke er en forbrytelse. Det er en vurdering historikeren ikke kan overprøve. De ni blir derimot dømt fordi deres “adfærd er stridende imod ordinantzen pag=55 saa vel C4 recess pag 311: ok 312: som slig usædvanlig ringen ok viss dagers udvæelse absolutt forbyder,” og “at have overtraad Gudz louve, ordinantzen ok recessen.” Sorenskriveren tar likevel forbehold om at de domfelte har handlet “mest af enfoldig misforstand” og ikke “udj nogen saadanne mistenchte konster ... C4 Recess pag=311 omtaler kyndig ok forfaren at vere”. Men dette er bare begrunnelsen for ikke å straffe dem med lovens fulle tyngde, dvs. landsforvisning.

I samme regnskap som Barbara Amondsli og Karen Berge står også Jngri Olluffsdaatter oppført som brent for trolldom.⁵¹ Hun finnes ikke i Næss’ register. Vi skal derfor legge hennes sak til, som prosess nr. 886.

med kirkeklokkene, mannen som slo på berget med et ris, eller de som tok barnet med seg ut på fjellet allehelgens aften. Se forøvrig s. 196ff.

⁵⁰ Prosess nr. 134-134p. Denne kjeden hadde 17 anklagede og resulterte i tre domfellelser som siden ble underkjent av høyesterett.

⁵¹ Prosess nr. 83 og 84; Lensregnskap for Akershus len 1619-1620.

Det er mulig at det tilkommer ytterligere to saker. Berger Bjerkenes ble utlagt av “tuennde missdedere”.⁵² Disse to kan være to av de tre navnløse “misdedere” som samme år og sted utla Bodil Lauritsdatter.⁵³ Men det kan like gjerne være en eller to andre dersom dette er en stor kjede. Men dette er ren gjetning. Derfor skal vi velge å følge den forsiktige linje, og ikke inkludere disse.

På denne bakgrunnen skal vi nå foreta en undersøkelse av trolldomsprosessenes omfang og utbredelse på Østlandet. Siden det er kommet så mange nye momenter og andre vurderinger inn siden Næss skrev sin avhandling, må vi begynne med fullstendig gjennomgang av de hittil kjente prosessene i vårt område.

Omfang

I Næss’ register finnes 210 trolldomssaker i vårt område. Men blant disse 210 finnes også 31 injuriersaker. En frifinnelse i en trolldomssak ender noen ganger med injuriersøksmål mot anklageren, men det kan vi her se bort fra. Noen injuriersaker ender med at anklageren tilstår signeri,⁵⁴ eller det føres vitner om trolldom, og ikke bare injurien.⁵⁵ Disse bør da regnes med blant de egentlige trolldomssakene. Således gjenstår 27 “rene” injuriersaker som bør trekkes fra totalen.⁵⁶ Dette er 13% av det opprinnelige antall trolldomsprosesser. I tillegg fant vi tre nye saker som skal regnes med. De tre voldssakene skal trekkes fra, og de ni omvurderte skal legges til. Når vi summerer på nytt, finner vi altså 192 trolldomssaker i Øst-Norge. Dette er et litt

⁵² Prosess nr. 44.

⁵³ Prosess nr. 629, 658, 658a og 658b.

⁵⁴ Prosess nr. 23, 35.

⁵⁵ Prosess nr. 24, 24a.

⁵⁶ Prosess nr. 21, 28b, 31, 32, 48, 48a, 53, 54, 55, 58, 69, 70, 71, 72, 73, 78, 98, 99, 107, 110, 112, 128, 129, 131, 132, 175, og 612.

lavere tall enn det Næss opererer med, men 6% av sakene er altså ikke med i hans oversikt. Selv om tallene er svært like, er 20% av materialet skiftet ut.

Prosessene i Øst-Norge utgjør dermed nesten nøyaktig en fjerdedel av de kjente prosessene for hele landet, dersom vi følger Sogners endring av Næss' tall (773). Selv har Næss senere endret tallet til 730 egentlige trolldomsprosesser.⁵⁷ Imidlertid er nye saker kommet til også for andre deler av landet, slik at vi må regne med at andelen ligger rundt en fjerdedel.

Antallet endelige dødsdommer er 70, mot 68 i Næss' oversikt. Dermed øker også den relative andelen dødsdommer noe, til 36.5 %. Dette er en del høyere enn 31.1% slik Næss fant for landsgjennomsnittet.⁵⁸ Men, bemerker han på samme side, dødsprosenten har neppe vært så høy. Årsaken er at de mindre sakene antas å være underrepresentert i kildene fordi "opplysninger om trolldomsprosesser i lensregnskaper og dagbøker gjelder som oftest prosesser som endte med dødsdom og eksekusjon".⁵⁹ Når Næss senere modifierer sine opprinnelige tall, og trekker fra injuriesakene og medvitere fra materialet, øker andelen dødsdommer til 38%. Men han holder fast ved sin skjønnsmessige vurdering av at omlag 25% av sakene førte til en faktisk henrettelse. Han har senere vist at mange avsagte dødsdommer ikke ble eksekvert.⁶⁰ Imidlertid er det i vårt materiale bare en av disse 70 dødsdommene der vi ikke vet om dommen ble eksekvert eller ikke.⁶¹ I to av sakene døde den dømte før straffen kunne eksekveres.⁶² De resterende 67 er eksekvert. I tillegg til disse 70 dødsdommene inneholder

⁵⁷ Næss 1987: 317.

⁵⁸ Næss 1981: 17.

⁵⁹ Ibid: 372.

⁶⁰ Næss 1987: 316.

⁶¹ Prosess nr. 106.

⁶² Prosess nr. 47 og 97.

materialet fem dødsdommer som ble tilsidesatt ved anke, og en sak der tiltalte døde mens anken ble vurdert.⁶³ (Blant de 70 endelige dødsdommer finnes tre anker som ble avvist.⁶⁴) I det siste tilfellet står det ikke i regnskapet hva den opprinnelige straffen var, og vi skal derfor holde den utenfor. Den reelle dødsprosenten blant de kjente dødsdømte er dermed 92. Dødsprosenten blant de kjente anklagede er 36.5.

Sogner kom ved en sammenligning av lensregnskaper og tingbøker i Rogaland til at regnskapene undervurderer totalt prosessantall i forholdet 1:3.⁶⁵ Næss synes å ha havnet på 1:4 fra dødsdommene i lensregnskapene til totalt antall anklagede. Utfra 277 kjente dødsstraffer anslår han totalt 350 når man skal legge til for tiden før 1590 da lensregnskapene ikke er dekkende. Derfra anslår han totalt prosessantall til 1400.⁶⁶ Disse regnestykkene er som nevnt ikke uproblematiske. De forutsetter et, om ikke konstant, så i det minste gjennomsnitts forholdstall på 1:3 eller 1:4. Etter som prosessene har en ytre dynamikk med tidvise variasjoner i prosessantall, er det ikke utenkelig at de også har en indre dynamikk med tidvise endringer i prosesstypologi. En topp i antall dødsdommer kan dermed bety ikke bare en topp i antall prosesser, men også en økning i den relative andelen dødsdommer. Dersom vi skal forsøke å beregne totalt prosessantall på denne måten får vi et ekstra problem fordi elleve av de 70 dødsdommene bare står i tingbøkene eller i domsbøkene fra høyere instanser i den tiden lensregnskapene skal ha full dekning.⁶⁷ Deres dekning er dermed ikke så god som den skal være. Lensregnskapene kjenner 80 prosesser, hvorav 56

⁶³ Henholdsvis prosess nr. 134, 134a, 134b, 845, 846 og 44.

⁶⁴ Prosess nr 5, 46 og 172.

⁶⁵ Sogner 1982: 161.

⁶⁶ Næss 1987: 318.

⁶⁷ Prosess nr. 5a, 51, 51a, 65, 106, 658, 658a, 839, 847, 870, og 875.

endte med dødsstraff.⁶⁸ tre dødsstraffer fra 1578 er kjent fra høyere instanser og faller utenom lensregnskapenes tidsmessige dekning.⁶⁹ Når de mangelfullt bevarte tingbøkene, tilfeldige avskrifter,⁷⁰ og de sjeldne sakene i høyere instanser øker antallet dødsdommer med 25% må vi kunne forutsette at det finnes enda flere dødsdommer lensregnskapene ikke har fått med seg.

Likevel er dette den eneste farbare vei for å komme til et overslag over totalt prosessantall. Vi tar utgangspunkt i regnskapenes 56 dødsdommer. Etter som det bevislig forekom prosesser med dødsdom før regnskapene begynner må vi legge til noe. Tre dødsdommer allerede kjent, så dem kan vi legge til med god samvittighet. Derfra blir det ren gjetting. Av de 20 kjente sakene før 1590 ender bare tre med dødsdom. Det synes derfor urimelig å legge til særlig mange dødsdommer. Et forsiktig anslag blir å legge til fire ekstra dødsdommer før 1590. Dersom vi multipliserer med 1:4 slik Næss foreslo, ender vi opp med rundt 250. Det kan synes for lavt. Dersom vi legger til de øvrige kjente dødsdommene før vi multipliserer får vi totalt 300. Men da begynner regnemåten å bli vilkårlig. Dersom vi bruker Sogners metode og multipliserer alle lensregnskapenes saker med tre får vi 240. Men da mangler vi igjen tall for tiden før 1590.

⁶⁸ Prosess nr. 1, 2, 3, 4, 5, 7, 8, 9, 11, 13, 14, 15, 17, 39, 41, 42, 43, 45, 46, 47, 50, 81, 82, 83, 84, 89, 90, 93, 95, 97, 115, 116, 117, 118, 119, 120, 125, 126, 153, 154, 155, 156, 157, 158, 159, 160, 162, 163, 168, 169, 170, 171, 172, 597, 869 og 886.

⁶⁹ Prosess nr. 626, 626 og 628.

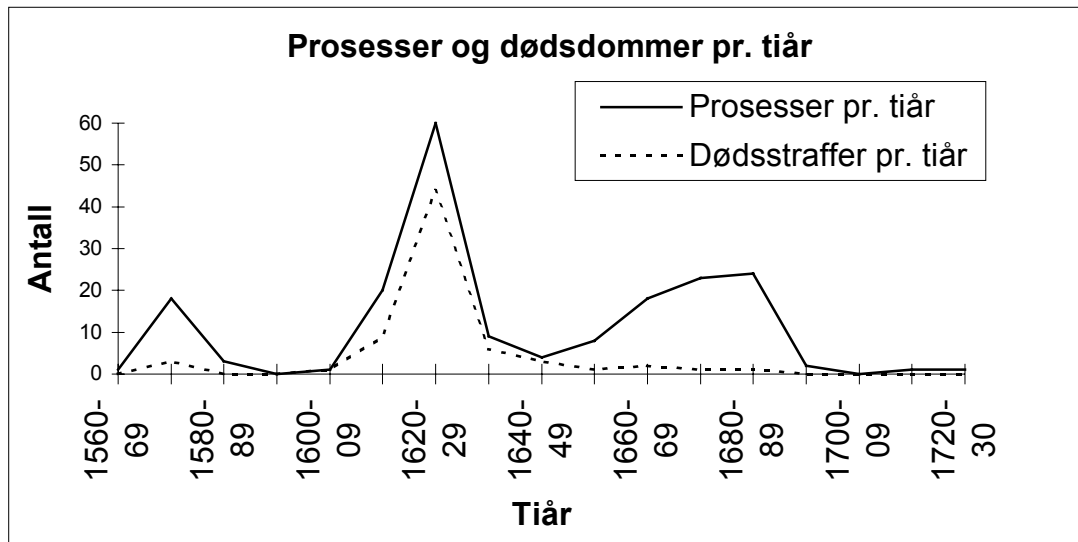
⁷⁰ Prosess nr. 875 (og 125) er bevart gjennom en avskrift sognepresten i Løten gjorde av dommen i tingboken i 1625. Tingboken er tapt, men avskriften er bevart hos Vitenskapsakademiet i Trondheim. 875 gjenfinnes ikke i lensregnskapet, mens 125 og en tredje sak som omtales også er nevnt i lensregnskapet.

De metodiske problemene er her så store og kildene så dårlige at vi skal nøye oss med å antyde et totalt prosessantall mellom 250 og 300, og en reell dødsprosent på 25-30 i tidsrommet 1567-1730.

Tid

Fra den første prosessen i 1567 til den siste i 1730 gikk det 163 år. I løpet av denne perioden ble det altså ført 192 kjente rettssaker med trolldomsanklage. Antallet virker umiddelbart lite. Men sakene var ikke jevnt fordelt i tid. Og det er viktig. Trolldomsprosessene er ikke bare et historisk fenomen. De er blant de mest tidsspesifikke fenomener en historiker kan komme over. Og de hadde en dynamikk som er avgjørende for vår forståelse av dem. Bak faktumet at prosessene fant sted, finnes det like banale faktum at de ikke alltid gjorde det: Prosessene var begrenset, ikke bare til 163 år, men de var heller ikke konstant til stede i de 163 årene trollfolk ble rettsforfulgt på Østlandet. De hadde en vedvarenhet også når de ikke var umiddelbart tilstede. En trolldomsprosess var ikke avhengig av at det nylig hadde vært en trolldomsprosess i bygda eller nabobygda. Den bygde på forutsetninger som i stor grad må ha vært en del av lokalsamfunnenes grunnstruktur. Det er disse forutsetningene vi forsøker å nærme oss ved analyser av enkeltsaker på mikronivå. Men slike beskrivelser blir svært ofte statiske. De forklarer den enkelte prosess, men ikke trolldomsprosessenes tidsavgrensning. Det er naturlig nok, etter som denne typen forandringer sjelden ytrer seg gjennom en enkelt rettssak. Fordi mikronivået tegner et statisk bilde av fenomenet, blir de dynamiske elementene ekstremt viktige for å kunne forklare at prosessene har både en begynnelse og en slutt. Som Jens Chr. V. Johansen sier, det er “koncentrationerne, der fører os længst i en forståelse af hekse- og trolldomsprocesserne, idet de indicerer den dynamiske faktor.”⁷¹ Derfor må prosessene også studeres på makronivå.

⁷¹ Johansen 1991: 158.

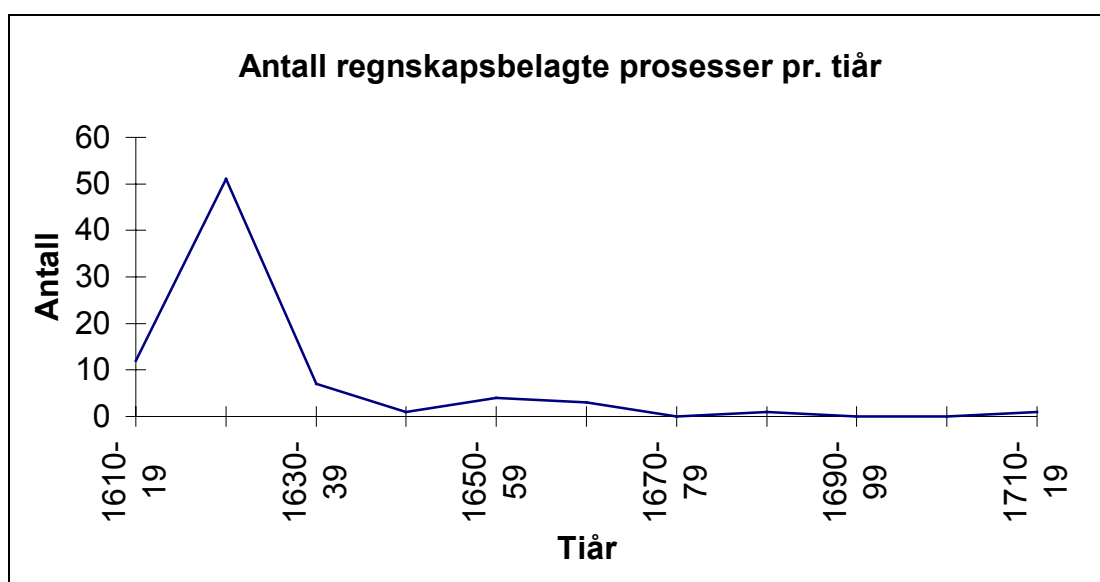
Figur 1. Antall anklagede trollfolk og dødsdommer i Øst-Norge.

Figur 1 viser det totale antall kjente rettssaker og dødsdommer for trolldom i Øst-Norge. Kurven for trolldomssaker ligner mye på den Næss har laget.⁷² Men kurven for dødsdommer avviker i vesentlig grad. Hos Næss følger den det samme mønsteret som det totale antall prosesser, med topper på 1620- og 1660-tallet. Figur 1 viser derimot at de to kurvene for Øst-Norges del *ikke* følger samme mønster etter 1640. Dette har flere implikasjoner. For det første viser dette at det landsdekkende mønster Næss har påvist ikke er representativt for de enkelte landsdelene. Dette bør derfor tas som et tegn på at videre lokale studier er påkrevet. For det andre viser den økende avstanden mellom antallet kjente prosesser og dødsstraffer at det ikke er uproblematisk å beregne totalt prosessantall på bakgrunn av antall henrettelser. Den synkende relative andelen dødsdommer kan ganske enkelt skyldes kildesituasjonen. Tingbøkene som vi har bevart fra andre halvdel av 1600-tallet inneholder mange mindre alvorlige trolldomssaker, mens lensregnskapene først og fremst konsentrerer seg om dem som endte med dødsstraff. Men det er også et voldsomt fall i absolutte tall for dødsdommer, og det faller sammen med bedringen i kildesituasjonen. Det er grunn til å tro at det har vært flere mindre alvorlige trolldomssaker også

⁷² Næss 1981: Diagram 1, s. 16.

på begynnelsen av 1600-tallet, at ikke alle endte med dødsdom. Men vi har intet grunnlag for å beregne det, eller for å tro at forholdstallet mellom de alvorlige og mindre alvorlige sakene var konstant. Dette er viktig, fordi Næss' data antyder at forholdstallet for landet under ett er relativt stabilt. Det muliggjør da en utregning av det totale antall prosesser på grunnlag av lensregnskapenes innførsler, slik vi har forsøkt over.

Dersom vi et øyeblikk utelukkende bruker lensregnskapene som kilde til prosessantallet, får vi en kurve som i det vesentligste følger den Figur 1 viste for dødsdommer. (Figur 2.)

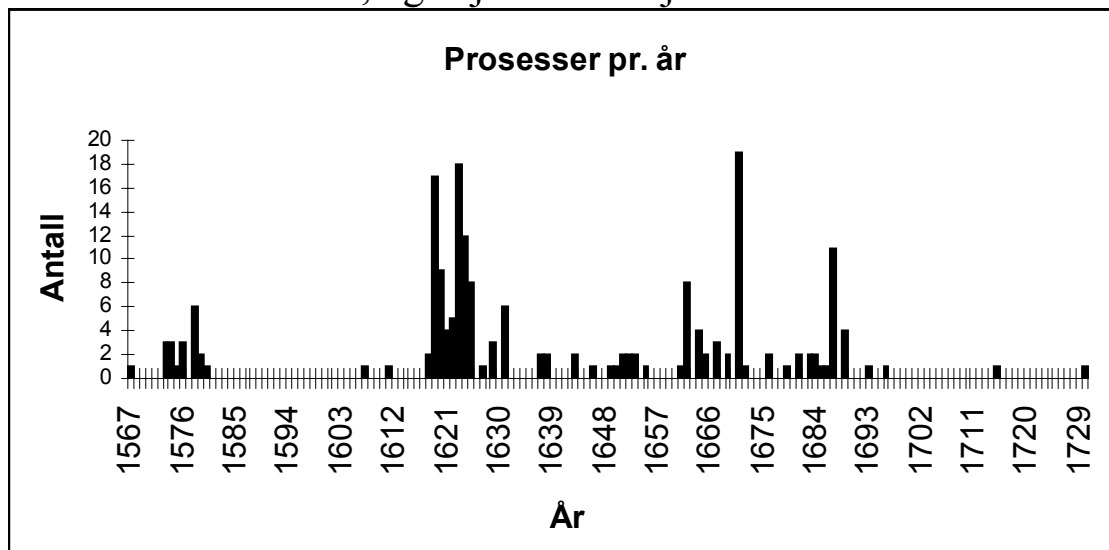

Figur 2. Antall trolldomsprosesser belagt med lensregnskaper, pr. tiår.

Regnskapene for Akershus, Bratsberg og Verne kloster len er bevart fra ca. 1600, men likevel viser ikke lensregnskapene noen saker før 1610. Utviklingen deretter synes klar, med en stor prosesshyppighet rundt begynnelsen av 1620-tallet, og lav prosesshyppighet etter 1630. Økningen i saksmassen i andre halvdel av 1600-tallet slik den fremkommer i figur 1 må derfor tilskrives kildesituasjonen. Tingbøkene er i vårt område delvis bevart først fra rundt 1650. Med dem kommer en rekke mindre alvorlige og uavsluttede saker til syne. Sogner mener at etter som lensregnskapene “oppfanger de saker som de i følge sin natur skal fange opp”, er det rimelig å tro at de gir en nesten komplett oversikt over alle dødsdommer og alvorlige

trolldomssaker.⁷³ Dog er det i vårt materiale elleve dødsdommer som utelukkende er kjent fra tingbøker eller høyere instanser. Etter som lensregnskapene danner en nesten ubrutt kjede, er de likevel egnet til å vise *tendensen* i utviklingen på en helt annen måte enn tingbøkene. Derfor er kanskje figur 2 mer opplysende for prosessforløpet enn figur 1. Om det fantes en tilsvarende eller motsatt utvikling blant de mindre alvorlige sakene må stå som et ubesvart spørsmål all den tid kildesituasjonen er så dårlig.

De to figurene vi har sett har vist oss to motsatte utviklinger. Den ene viser en reduksjon i antall alvorlige trolldomssaker etter 1640-årene, mens den andre viser en motsvarende økning i det totale antall trolldomssaker på samme tid. Men begge disse figurene kan sies å tilsløre like mye som de avslører. De opererer med ti års intervaller, og skjuler variasjonen fra år til år.

Figur 3. Antall trolldomssaker fordelt på enkeltår.

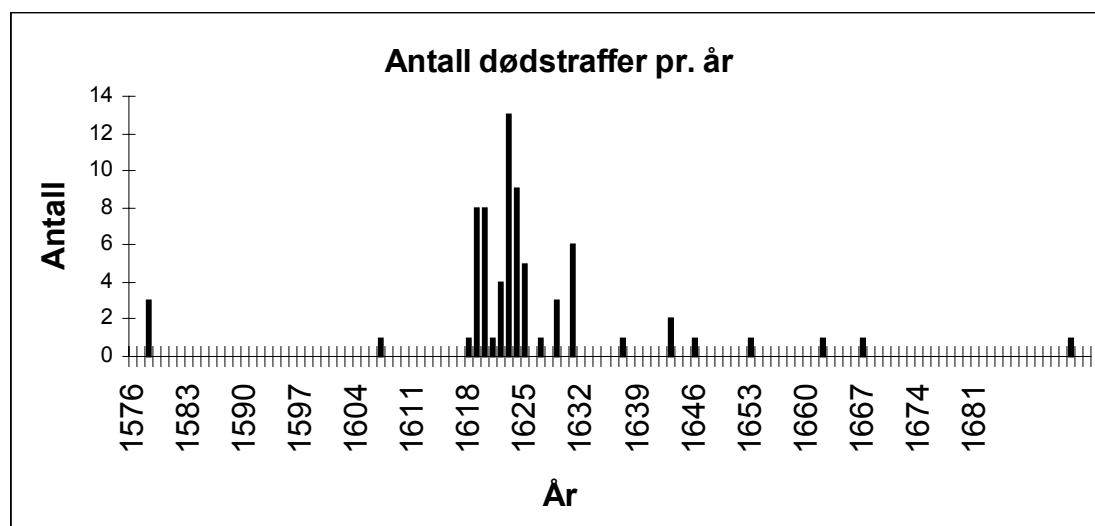
Figur 3 viser prosessenes fordeling på enkeltår. Som vi ser toppet antallet rettssaker seg fire ganger: 1619/20, 1622/23, 1671 og 1687. Det som på Figur 1 så ut som to store vedvarende bølger får her karakter av fire korte blaff. Det store antallet anklagede i 1687 skyldes i sin helhet den nevnte saken om byttingen. Den var ingen alvorlig sak, og endte kun i store bøter.

⁷³ Sogner 1982: 160f.

Toppen i 1671 skyldes en kjedeprosess i Rendalen. Kun tre av de 17 anklagede ble dømt, og de fikk medhold i sin anke i høyesterett. Fordi det er antall anklagede som er registrert, gir enkeltsaker med mange anklagede og medvitere inflaterte tall for prosessomfang. Dette gjelder tingbokbelagte saker, altså andre del av 1600-tallet.

De høye tallene i 1619/20 og 1622/23 skyldes ikke store enkeltsaker på samme måte. Derimot ble det i disse årene ført en rekke enkeltsaker, og flere små kjedeprosesser. Dermed er også den store forskjellen mellom figur 1 og figur 2 langt på vei forklart. Den tilsynelatende så store bølgen i andre halvdel av 1600-tallet skyldtes en kjedeprosess der alle til slutt ble frikjent, og en mindre alvorlig enkeltsak med mange bøtelagte. Derfor gir figur 2 den riktigste beskrivelsen av utviklingen i de Øst-Norske trolldomsprosessene. Men de mindre alvorlige sakene er også en del av trolldomsprosessenes historie - og også de opphørte rundt år 1700.

Om vi ser på antallet dødsdommer viser de en enda klarere tendens, og en sterk konsentrasjon om første halvdel av 1620-årene. (Figur 4.)

Figur 4. Antall dødsdommer fordelt på enkeltår.

47 av de 70 dødsdommene ble avsagt i årene 1619-1625. At 67% av de kjente dødsdommene kom innenfor en periode på sju år er en påfallende konsentrasjon. Etter som de fleste av dødsdommene er kjent gjennom lensregnskapene må vi regne

med at dette gir et rimelig godt bilde av fordelingen av henrettelser for trolldom. Både relative og absolutte tall setter første halvdel av 1620-tallet i en enestående stilling. Det entydige høydepunkt for rettsforfølgelsen av trollfolk i Øst-Norge kom altså vel 50 år etter at den begynte. Og folk fortsatte å bli stilt for retten anklaget for trolldom periodisk (eller regelmessig?) i hundre år til.

Vi har altså sett at prosessene har hatt en klar dynamikk, med få prosesser i andre halvdel av 1500-tallet og det første tiår av 1600-tallet, som ble fulgt av en voldsom økning i prosessantallet i første halvdel av 1620-tallet, for deretter å stabilisere seg på et relativt lavt nivå frem til prosessene opphørte helt rett etter 1700. I denne siste perioden finner vi enkeltsaker som inflaterer antallet anklagede, men få alvorlig saker med dødsstraff som resultat. Dette er et mønster som i vesentlig grad avviker fra det Næss har funnet for Norge som helhet. Han fant at prosesshyppigheten toppet seg to ganger, på 1620-tallet og på 1660-tallet, med flest saker i den siste perioden. Han fant også at forholdet mellom kjente saker og kjente dødsstraffer var nesten konstant, altså det rakt motsatte av hva figur 1 viste.⁷⁴ Når Næss viser regionale forskjeller i prosessantall i en fylkesvis oversikt, mener han den må tilskrives fylkenes forskjellige kildesituasjon.⁷⁵ Det er en innvending som rammer tingbøkene, men som ikke kan sies å ha gyldighet for regionale forskjeller basert på lensregnskapene. Disse har blitt bevart noenlunde likt for hele landet etter 1590⁷⁶ og gir grunnlag for nettopp denne typen sammenligning.

⁷⁴ Næss 1981: Diagram 1, s. 16.

⁷⁵ Ibid: s. 20, samt tabell 1 og diagram 2; H. E. Næss, Norge: den kriminologiska kontexten, i Ankarloo og Henningsen 1987: 316.

⁷⁶ Næss 1987: 318.

Derimot er dette østlandske mønsteret nesten til forveksling likt det Jens Chr. V. Johansen har funnet for Jylland.⁷⁷ Han fant at perioden 1617 til 1625 hadde 60% av alle prosessene som ble ført på Jylland mellom 1609 og 1687. Det tilsvarende tallet for Østlandet vil være 44.8%. Men dette tallet er ikke like opplysende, og disse årstallene er ikke like viktige for Norge som for Danmark. 1617 er valgt fordi antallet prosesser begynte å øke voldsomt det året, sannsynligvis som følge av den nye trolldomslovgivningen i 1617. Denne økningen ser vi for Norges del altså først i 1619. Den siste egentlige trolldomsprosess på Jylland ble ført i 1687, mens den siste kjente rettsbehandling av en trolldomssak på Østlandet er fra 1730.

At dette området dermed har mer til felles med Danmark enn med Norge som helhet - i det minste kronologisk - er et meget interessant funn. Det skal ikke bare ses i lys av de mange danske embetsmenn - dem var det mange av i hele landet. Snarere bør vi sette søkelyset mot den store kulturelle kontakten denne delen av Norge hadde med Danmark, og den ofte undervurderte mobiliteten i tidlig moderne tid.

Utbredelse

Vårt område følger den moderne geografiske inndeling. Den bruker således de moderne administrative enheter, fylkene, i stedet for de historiske, lenene. Dette byr i denne sammenhengen ikke på vesentlige vansker, og vi skal forholde oss til fylkene med mindre lensinndelingen er absolutt nødvendig for forståelsen. Tabell 1 viser antall prosesser og dødsdommer fordelt på fylke.

Fylke	Alle prosesser*	Lensregnskapenes prosesser	Alle Dødsdommer
Akershus	31	9	13
Buskerud	19	1	
Hedmark	26		1
Oppland	47	33	22
Telemark	15	7	9

⁷⁷ Johansen 1991: 34-46, spesielt figur s. 41.

Prosessenes omfang og utbredelse

Vestfold	16	14	11
Østfold	35	16	14

Tabell 1. Antall prosesser og dødsdommer fordelt på fylke.⁷⁸

Alle Hedmarks saker forsvinner dersom vi bare ser på lensregnskapene, og også Buskerud blir nesten borte. Den relative andelen prosesser fylkene imellom er ulik for de to kolonnene, bortsett fra at Oppland og Østfold er de to fylkene med størst prosesshyppighet. Dermed trer det ikke frem noe entydig bilde av fylkesvise forskjeller. Den tredje kolonnen, dødsstraffene, bidrar først og fremst til å skjerpe inntrykket av at det var størst prosessintensitet i Oppland, Østfold og Akershus. Det eneste som trer klart frem av tabellen, er at Oppland hadde langt flere prosesser og dødsdommer enn noen av de andre fylkene.

	Akershus	Buskerud	Hedmark	Oppland	Telemark	Vestfold	Østfold
1560-69					1		2
1570-79	6	2		2	4		
1580-89					1		
1590-99							
1600-09					1		
1610-19	2		4	11	1		
1620-29	12			22		11	15
1630-39	1	1	2	1	4	1	
1640-49	2			1		1	
1650-59		2				2	4
1660-69				6	3		11
1670-79	4		18				1
1680-89	4	13	2	1		1	2
1690-99		1		1			
1700-09							
1710-19				1			
1720-30				1			

Tabell 2. Alle anklagede trollfolk fordelt på fylke og tiårsperiode.⁷⁹

⁷⁸ Her tilkommer to saker er av ukjent opphav, og ytterligere to som antas å stamme fra Akershus.

⁷⁹ I tillegg kommer fire saker der fylket er usikkert. To av disse antas å stamme fra Akershus og er fra 1573. De to andre er fra 1619.

Tabell 2 viser anklagede trollfolk fordelt på fylke og tiår. Vi ser at Buskerud, Hedmark og Telemark mangler den karakteristiske toppen på 1620-tallet. Dette henger sammen med det vi så i tabell 1, at de har færre saker i lensregnskapene og færre dødsdommer enn de andre sakene. Etter som dødsdommene stort sett er belagt gjennom lensregnskapene er ikke dette noen overraskelse.

Dette kan ha fire mulige forklaringer. Regnskapene kunne være i en så dårlig forfatning at de ikke er pålitelige som kilde. Denne forklaringen kan forkastes etter som Hedmark var del av Akershus len, og Telemark lå under Bratsberg len. For begge er regnskapene godt bevart i disse årene. At ingen saker er kjent fra Vestfold før 1610 skyldes derimot trolig at det først er fra dette året regnskapet for Tønsberg len er bevart. Den andre muligheten er at regnskapene er ført på en slik måte at sakene ikke har nedfelt seg der. Dette kan igjen ha tre årsaker, slurv, korrupsjon, eller en regnskapspraksis der saker som gikk i balanse ikke ble innført i regnskapet.⁸⁰ Med unntak av tanken om regnskapspraksisen er dette ekstreme påstander om tre hele fylker. At regnskapspraksisen ikke inkluderer saker der inntekter og utgifter går opp i hverandre er tenkelig. Men dette er en innvending som antagelig vil gjelde hele området, eventuelt bare Telemark, siden Bratsberg len hadde birkerett. Imidlertid er det lite sannsynlig at samtlige saker i tre fylker i den mest prosessintensive perioden hadde inntekter som var eksakt like utgiftene. Dessuten er enkelte saker kjent fra regnskapene selv om utgiftene var lik inntektene.⁸¹ En tredje mulighet er en rettspraksis der anklageren ble påtvunget alle utgifter til rettergangen. Dette skulle likevel etterlate spor etter bøter og

⁸⁰ En slik regnskapspraksis regner Jens Chr. V. Johansen som årsak til at danske trolldomssaker som er kjent fra tingbøkene ikke dukker opp i lensregnskapene. J.C.V. Johansen, *Da Djævelen var ude...*, Odense 1991: 94.

⁸¹ Prosess nr. 116, 117, 118, 119 og 125.

boslodd som inntekter ved fellende dom.⁸² Etter som trolldomssaker er kjent fra disse fylkene i tiårene etter, skal vi holde alle disse mulighetene for lite sannsynlige. Den fjerde muligheten er at ingen saker ble ført i disse tre fylkene dette tiåret. Dette må vi holde som meget lite sannsynlig. I det hele er det vanskelig å finne noen god forklaring på dette fraværet av trolldomsprosesser i de tre fylkene i disse 20 årene.

Derimot ser vi da at den voldsomme konsentrasjonen av saker på begynnelsen av 1620-tallet i sin helhet gjelder bare fire av de sju fylkene. Den blir dermed enda mer iøynefallende. Det kan tyde på at kildene for tre resterende fylkene er mangelfulle, og at 1620-tallet i realiteten kan ha sett en enda større prosessintensitet enn det tallene hittil har vist.

Forskjellene på 1500-tallet må i sin helhet tilbakeføres til kildenes ulike bevaringsgrad, og dermed anses som tilfeldig. Svært få rettslige kilder er bevart. De fleste av de kjente sakene er fra Niels Stubs opptegnelsesbok, eller høyere rettsinstanser, henholdsvis 15 og fire av de 20 sakene.⁸³ Dermed kan vi ikke snakke om noe mønster på 1500-tallet. Mønsteret i andre halvdel av 1600-tallet er ganske likt for alle fylker: Relativt få saker, med enkelte rettssaker med mange tiltalte og milde dommer som inflaterer summen for enkelte år/tiår.

Men prosessene foregikk ikke bare i fylker, først og fremst bygda var rammen rundt en trolldomsprosess. De 193 prosessene fordeler seg på 62 bygder. For fem saker er bygda ukjent.⁸⁴

Prosesser	1	2	3	4	5	6	7	10	11	12	17
Bygder	24	11	9	7	1	3	2	1	1	1	1

⁸² Et eksempel fra tingboken på at anklageren måtte bære utgiftene til en rettssak som ikke står i regnskapet, har vi fra Akershus i 1694. Prosess nr. 65.

⁸³ Henholdsvis prosess nr. 609, 610, 611, 612, 613, 614, 615, 616, 617, 617a, 619, 620, 622, 623, og 625, 626, 627, 628.

⁸⁴ Prosess nr. 614, 615, 616, 870 og 870a.

Tabell 3. Antall prosesser fordelt på antall bygder.

Tabell 3 viser hvordan prosessantallet fordelte seg på antall bygder. I 24 av disse bygdene er det bare kjent én trolldomsanklaget person noensinne, og i elleve av dem er det bare kjent to. Dette utgjøre over halvparten av alle de bygdene som opplevde trolldomsprosesser. Hvis vi regner med også de bygdesamfunnene som opplevde tre eller fire trolldomsprosesser som steder med lav prosessintensitet, gjelder det 82.3% av de bygdene der prosessene faktisk fant sted. Etter som vår hypotese er at det totale prosessantallet ligger 25-50% høyere enn det kjente, burde fortsatt halvparten eller mer av de berørte bygdene kunne falle inn under denne betegnelsen. Videre ser vi at 101 av de 192 prosessene foregår i disse bygdene.

Hvis vi forflytter oss til motsatt side av tabellen, ser vi at én bygd hadde 17 trolldomsanklagede. Dette var Rendalen, og samtlige anklagede hører til den store kjedeprosessen der i 1671-73. Som tidligere nevnt ble bare tre dømt, og de ble senere frikjent av høyesterett. En bygd har elleve trolldomsanklagede, og det er Snarum. Igjen er det saken med byttingen, en mindre alvorlig sak som ender i høye bøter. De øvrige høye tallene - tolv (Skien), ti Fron, og sju (Løiten og Toten) - skyldes ikke slike store enkeltsaker, men derimot en virkelig stor prosessintensitet i disse bygdene. Også om vi bare ser på lensregnskapene kommer disse bygdene høyt opp, med ti (Fron), seks (Skien) og fem (Løiten) saker. Bare Toten faller fra med bare en resterende sak.

Vi finner altså klare tendenser til lokale forskjeller også bygdene i mellom. Hva disse består i og skyldes, må søkes i detaljstudier som ligger utenfor denne oppgavens ramme og målsetting.

Oppsummering

Hvis vi skal forsøke å oppsummere dette kapitlet har vi funnet 192 trolldomssaker. 70 av disse endte med dødsdom, og 67 av dødsdommene ble eksekvert. Det totale antallet prosesser

forsøkte vi å anslå til 250-300, men det hefter stor usikkerhet ved dette tallet. Vi fant en sterk tendens der både antall prosesser, og spesielt antall dødsdommer toppet seg i 1619-25. Dette mønsteret ligner ikke på det Hans Eyvind Næss har funnet for hele Norge, men derimot på det Jens Chr. V. Johansen har funnet for Jylland. Dette mønsteret gjenfant vi i fire av de sju fylkene, mens de tre resterende helt manglet saker dette tiåret, og nesten hele tiåret før. Denne mangelen var så påfallende at vi stilte spørsmålsteget ved kildene. Det mest fruktbare resultat av denne analysen må sies å være påvisningen av at prosessmønsteret har mer til felles med Danmark enn med Norge som helhet.

Rettsystemets utvikling

Før vi ser nærmere på utviklingen av rettspraksisen i de norske trolldomsprosessene bør vi kjenne til de formelle endringene i rettsvesenet. Dette er viktig når vi siden skal ta stilling til hvorvidt endringer i rettssystemet påskyndte prosessene, eller om prosessene selv tvang frem endringer i rettspraksis som siden nedfelte seg i lovverket, eller om det snarere var en vekselvirkning.

Lowerket

De eldste norske lovene, landskapslovene, ble i 1276 erstattet av Magnus Lagabøtes landslov. Denne sto ved lag til 1604 da den ble avløst av Christian IVs Norske Lov som var en “lite heldig oversettelse av landsloven”.⁸⁵ I 1687 ble denne loven erstattet av Christian Vs Norske Lov. Dette var en gjennomgripende revisjon av lovgivningen, noe som uten hell hadde vært forsøkt både på 1500-tallet og tidligere på 1600-tallet. Etter reformasjonen var det meste av kirkens tidligere domsmyndighet overført til det verdslige rettsapparatet, men ikke integrert i en revidert lovbook. Mange enkeltlover og forordninger, noen med lokal gyldighet, ble utstedt. Straffelovsdelen av Christian Vs Norske Lov var en samling av eldre enkeltbestemmelser. Dermed ble endringen ikke dramatisk, men innebar en systematisering av lovverket. Det var således en stor grad av kontinuitet i det norske lovverket fra 1276 og ut vår periode.

Allerede landskapslovene inneholdt lovbestemmelser mot trolldom. Trolldomsbestemmelsene var en del av kristenretten, men neppe tatt inn etter prestenes ønske. Næss mener det var “snarere tale om en omredigering av bestemmelser som i hovedsak var til stede i den eldre førkristne rettstilstand i Norge.

⁸⁵ Næss 1982: 40.

Samfunnets beslutning om å reagere med straffesanksjoner mot trolldomsutøvere var eldre enn kristendommen i Norge.⁸⁶ Dette understøttes av at dødsstraff for maleficium var foreskrevet ikke bare i Romerretten, men også i vestgermansk og østgotisk lovgivning. Sannsynligvis var dette ikke uttrykk for romersk påvirkning, men heller for “ett upåverkat västgermansk rättstillstånd.”⁸⁷

I følge landskapslovene var forgjøring ubotamål, og bestemmelsen om trolldom ble i Magnus Erlingssons revisjon av Gulatingsloven plassert sammen med mord, ran og voldtekt. Dersom noen ble funnet skyldig i trolldom, skulle man “føra han eller henne ut på sjøen og hogga dei i ryggen og søkkja dei ned til dei botnar, og kongen og biskopen skal ha kvar pening av godset hans.”⁸⁸ Hele formuleringen i dette avsnittet ble tatt inn Magnus Lagabøtes landslov.⁸⁹ Landskapslovenes bestemmelser skulle først og fremst beskytte samfunnet og hindre at skade ble forvoldt, men fikk også et kristent formål ved å rette seg mot hedendom. Kristenretten gjorde den som fremsa spådommer utlæg, og den som hørte på dem måtte bøte 40 merker. Den som ble anklaget for trolldom kunne fri seg ved meded.⁹⁰ På samme måte skulle man fri seg ifølge de danske lover, bortsett fra den tidligste Skånske kirkelov som foreskrev jernbyrd.⁹¹ Også i Sverige og Danmark rettet den middelalderske lovgivningen seg mot maleficium.⁹² Lovene ble øyensynlig ikke påvirket av den

⁸⁶ Ibid: 74.

⁸⁷ B. Ankarloo, *Tolldomsprocesserna i Sverige*. Rättshistorisk bibliotek, bd.17. Lund 1971: 29.

⁸⁸ *Gulatingslovi*, Oslo 1981: 301.

⁸⁹ Næss 1982: 75.

⁹⁰ *Gulatingslovi*, Oslo 1981: 42f.

⁹¹ Johansen 1991: 20.

katolske kirkes endrede syn på trolldom som religiøs forbrytelse. Den demonologiske lære ble derfor ikke lagt til grunn for norsk lov.

Fra middelalderen til 1500-tallet fantes det altså lovgivning mot maleficium, men ingen retningslinjer for hvordan man skulle forholde seg ved diabolisme eller signeri. I Norge var landslovens bestemmelser gjeldende lov til 1687, etter 1604 som oversettelse i Christian IVs Norske Lov. Kristenrettens gyldighet opphørte ved reformasjonen, men den ble fortsatt brukt av norske domstoler som supplerende bestemmelse ved trolldomssaker.⁹³

I 1584 kom en forordning for Bergenhus og Stavanger len med den første etterreformatoriske lovbestemmelse mot trolldom. I 1593 fikk den gyldighet for hele Norge. Denne forordningen kom etter initiativ fra biskopen i Stavanger, Jørgen Eriksen.⁹⁴ Med den ble det for første gang lovhjemlet dødsstraff for signeri. Signere skulle “straffes på livet uden al naade”:

Vi Fredrik ... gjør alle vitterligt, at efter vi komme udi forfaring, hvorledes at udi Bergens og Stavangers stifter udi vort rige Norge bruges stor ukristelig utilbørlighed med guds navns store misbrug iblandt nogle forfængelige folk, som udi deres sygdom søge ukristelig og udi guds hellige ord forbudne middel og lade sig skjere kors paa deres liv, med ugudelig signelse, fabel, og læsning, og med anden forfængelighed og trolldomskunster, som derhos bruges, imod den kristne religion, ikke uden guds store fortørnelse og menneskenes forargelse, da ville vi hermed vore lensmænd og fogder udi fornævnte Bergenhus og Stavanger len og stifter ... strengeligen paalagt og befalet have, at de have alvorligen tilsyn med at ikke slig guds hellige navns og

⁹² Ibid: 20; Ankarloo 1971: 41ff, 234; Ankarloo, Sverige: det stora uväsendet 1668-1676, i Ankarloo og Henningsen 1987: 248-250; Sørlin 1993: 43.

⁹³ Næss 1981: 78.

⁹⁴ Ibid: 79.

ords misbrug ustraffet tilstedes, og at hvor nogen saadanne folk befindes, som enten at søge og bruge eller at gjøre saadanne forargelige ukristelige middel, enten med kors, signelse, læsning, og anden, saadan ugudelig og ukristelig handel, da at skulle lade dennom, som befindes enten at søge og bruge eller at gjøre saadan ukristelig handel, straffes paa livet uden al naade, eftersom her udi riget og andetsteds udi sligt fall skjer, og med ingen saadanne se igiennem fingre, saafremt de ikke ville stande os derfor til rette, om vi deres forsømmelse derudinden befinde...⁹⁵

Dette var begynnelsen på en omlegging av den norske trolldomslovgivningen der det ikke lenger var hensynet til skaden magien forvoldte som var det viktigste. Nå la man større vekt på at den var ukristelig og ugudelig, og at alle former for trolldom var like alvorlige uansett siktemål. Like viktig er at denne forordning viser en detaljert viten om signernes fremferd og virkemidler. Forordningen viser dessuten at signerne brukte kristne symboler, og at de øverste myndigheter var klar over det: Å skjære kors, og å misbruke Guds navn var en direkte utfordring av statskirkens monopol på religiøse handlinger. De problemer forordningen dermed peker mot var de samme som kirken i Vest-Europa hadde hatt å hankes med i sin første ekspansjon nordvest i Europa. Valerie I. J. Flint har argumentert for at kirkens motstand mot helbredende magi i tidlig middelalder var fundert nettopp på frykten for signerne som konkurrenter på det religiøse markedet i kirkens misjonerende fase.⁹⁶ For å imøtekomme denne konkurransen var kirken villig til å ta opp i seg mye av den magiske tradisjonen og dens helbredende rolle og tilpasse den til en kristen ramme. Reaksjonen på den folkelige bruken av religiøse symboler og uttrykk i andre del av det 16. århundre kan dermed ses som del av kirkens andre misjonerende periode i Norge: Den lutheranske misjonering etter reformasjonen og dens angrep på alle katolske

⁹⁵ Sitert etter Næss 1981: 79.

⁹⁶ Flint 1991: Passim.

levninger. Det er påfallende at denne forordningen ikke inneholder andre endringer i demonologisk retning enn en vektlegging av signeri.⁹⁷ Djevelen blir heller ikke nevnt med ett ord. Og nettopp djevelens inntreden var kjernen i demonologiens nye syn på magi.⁹⁸ Opphavsmannen til forordningen, biskop Jørgen Erikssøn, forbandt signerne med katolikker:

Thi disse haffue lærd simpel Folck, at de vdi Blæst oc Storm, skulle brende vijede Urter, oc visselige tro at mand met Røgelse skulde opuecke, oc Stormen siden skulde stilis. Men dette er intet andet end idel Affguderj oc Troldoms handel, som forbiudes alle mennische i Guds Ord at bruge.⁹⁹

Det synes derfor riktig å se denne lovendringen, ikke så mye som et uttrykk for at demonologien trengte inn i norsk rett, men snarere som en del av den lutheranske misjonering i Norge etter reformasjonen. Likevel innebærer det at trolldomslovgivningen for første gang ble svært viktig for sentralmakten. Kanskje endog enda viktigere enn om den var demonologisk inspirert, fordi den dermed også fikk en rent politisk dimensjon. Bekjempelsen av signerne var en del av Kong Fredriks forsøk på å sikre sitt rike, og en del av hans legitimering av sitt styre. Påfallende er det også at denne forordningen som ble utstedt i 1584, og gjentatt med gyldighet for hele Norge i 1593, ikke fikk noe tilsvarende i dansk lovgivning.¹⁰⁰ Som Næss påpeker var det

⁹⁷ En vektlegging av signeri er dog blitt fremhevet som et av den protestantiske demonologiens særtrekk i forhold til den katolske. Se under, s. 114ff, Samt Johansen 1991: 154; og S. Clark, De protestantiska demonologerna, i Ankarloo og Henningsen 1987.

⁹⁸ Se under, s. 110

⁹⁹ Erikssøn, *Jonæ Phropheti*, sitert etter Johansen 1991: 154.

¹⁰⁰ Johansen ser forordningen som et resultat av Jørgen Erikssøns demonologiske oppfatning. (Johansen 1991: 154.) Det skal dog understrekes at forordningen utstedes og fornyes av

ifølge lovteksten “ikke tale om nye lovregler, men om kodifisering av en allerede etablert sedvanerettslig praksis.”¹⁰¹ Sidestillingen av maleficium og signeri i strafferettslig forstand hadde også en forløper i Christian IIs kortvarige lovreform på begynnelsen av 1500-tallet. Heller ikke denne lovreformen innebar andre endringer i demonologisk retning. At denne sidestillingen ikke ble realisert før langt ut i etterreformatorsk tid, og da først i en liten del av det ene av de to kongerikene, er å betrakte som en bekreftelse på at 1584/1593-forordningen ikke skyldtes en teoretisk nyorientering. Forordningen var forankret i den gamle empiriske lovtradisjonen der lovgivingen baserte seg på konkrete problemer, og hadde lite å gjøre med demonologisk tenkning.

Med forordningen av 12. oktober 1617 ble forandringene i trolldomslovgivningen brakt videre. Lovgivningen ble teoretisk fundert, og den felles dansk-norske forordningen “Om Trolldfolk

kongen. Når den ved sin nyutstedelse utvides til å gjelde hele Norge, men ikke Danmark må det skyldes at behovet var forskjellig i de to rikene. Den mest nærliggende forklaring er at reformasjonens problemer med katolske levninger var større i Norge enn i Danmark. At den lokale forordning av 1584 skyldes Jørgen Erikssøns demonologiske interesse er mulig, men den samme vurdering kan vanskelig legges til grunn for nyutstedelsen. Både Næss og Johansen har problemer med å se noen årsak til nyutstedelsen. Næss 1980: 79-80; Johansen 1991: 37. Nylig har Johansen sterkere understreket sammenhengen mellom kampen mot katolisismen og signerne: “[For] Jørgen Ericksson ... the fight against superstition and its instigators on one hand, and the persecution of witches on the other, represented identical concerns: the need to expose the false play of the devil.” Jens Chr. V. Johansen, Faith, superstition and witchcraft in Reformation Scandinavia, i Ole Petter Grell (red.), *The Scandinavian Reformation*, Cambridge 1995: 179.

¹⁰¹ Næss 1981: 80.

og Deris Medvidere” brakte for første gang lovverket i overensstemmelse med den demonologiske lære:

1. at dersom nogen epter denne daug befindis udi forskrefne konster <i.e signen, manen, malen, characteres eller malen, vise igien, visse dagers udi ugen udvelelse etc.> kyndige og forfarne at verre och denneom øfve och bruge, daa skulle de, som ere af adel stande til rette och straffis epter, som af os och vore rigens raad ofver dennom kient och atsagt vorder; de andre som icke ere af adel, skal hafve forbrut deris boeslod och rømme alle vore riger, lande och førstendomme, meden de, som saadanne folkis medvidere ere och deris raad och daad til sig eller sine bruge eller bruge lade, skal første gang om de ere af adel, staa obenbare skrifte och hafve forbrut til nestliggendis hospital et tusinde daller; de andre skulle ilige maader sta obenbare skrift och straffis epter deris formufve; anden gang saa frembt nogen befindis i samme forseelse, da skulle de, e hvo som helst de ere, uden al exception lige pen och straf verre undergifne med dennom, som konsterne øfve och der udi forfarne ere.

2. Hvis rette troldfolk belangis er, som med diefvelen sig bebundet hafver eller med hannom omgaais, med dennom skal forholdis epter lougen och recessen; meden de, som sig med saadanne folk indviklet och ved deris troldom noget sig understaar at lade forette, skal straffis paa deris hals uden ald naade.

3. Och paa det saadan voris alvorlige vilge och forordning gud til ere dis bedre kand epterkommis, da biude vi och hermed strengeligen befatter alle vore befalingsmend och ridderskaf, saa och bisper, provister, prester og borgemestre, raadmend, foged och alle andre, som ere i øfrigheds(s) kald och bcstilling, at de enhver epter sin condition, strax de derom videndis vorder, alle dennom, om hvilke denne vor Fordning formelder, andgifver, tiltaller och straffe lader, saa frembt de self derfor icke vil stande os til rette som de saadanne folkis medvidere ere och med dennom samtycke.¹⁰²

¹⁰² Sitert etter Johansen 1991: 23.

Loven var et resultat av mangler ved den eldre trolldomslovgivning. Det viktigste aspektet ved den kriminaliserte magien var ikke lenger dens virkning, men dens opphav i en pakt med djevelen. Det slås fast at “rette trollfolk” er de “som med diefvelen bebundit hafver eller med hannom omgaais”, og de skal dømmes til døden “uden ald naade”. Loven utvidet trolldomsbegrepet til å omfatte signeri slik som i forordningen for Norge av 1584/1593. Signere skulle ikke lenger straffes med døden, men med landsforvisning. Nå skulle også signernes medvitere og brukere straffes. Første gang med formuestraff, og ved gjentakelse med landsforvisning. Like fullt innebar denne forordningen at Christian IV ikke godtok fullt ut den straffemessige konsekvens av demonologiens lære om at signeri var like ondt som maleficium. Den graderte straffen for de forskjellige trolldomstypene var en moderering av demonologien som tok hensyn til nasjonale tradisjoner, og kanskje også allmuens trolldomstro? Vi kunne kanskje også være fristet til å tro at dette betydde at den lutheranske misjoneringen var tilendebragt. Det er imidlertid ting som tyder på det motsatte. Samme dag som forordningen “Om Troldfolk og Deris Medvidere” ble utstedt kom også en annen forordning, om løsaktighet. Denne innebar en skjerpelse av lovgivningen i seksualsaker. Samme år ble også en tredje forordning utstedt, om “unyttig bekostning, som sker med bryllupper, begravelser, gylden- og sølvsmykker, ædelstene og perler”. Til sammen representerte disse lovendringene en sterkere religiøs innflytelse på rettsvesenet, og var et uttrykk for et ønske om et mer gudfryktig samfunn. Dette sterkere religiøse preget, og åpningen av den nye slottskirken i København kom i samme år som man feiret hundreårsjubileet for Martin Luthers 95 teser. Symbolikken i dette burde være åpenbar.

Men vi skal også være oppmerksomme på det diskursive i handlingen. Christian IV erklærte med dette sin lutheranske ortodoksi, og også sin skrifttrokap gjennom å bringe lovgivningen mer i overensstemmelse med mosaisk lov. Dette

var tendensen i skandinavisk lovgivning etter reformasjonen.¹⁰³ Men ved å utstede disse nye forordningene til 100 års dagen plasserte Christian IV seg selv i en direkte tradisjon etter Martin Luther. Ved å bruke 100 års jubileet kunne Christian IV markere seg som en from og legitim hersker, overfor sin store protestantiske rival og fiende, Gustav II Adolf av Sverige, allmuen, og kanskje også riksrådet. Det betyr ikke nødvendigvis at vi snakker om en kynisk manipulering av religionen, men at politikken, som så ofte i tidlig moderne tid gikk hånd i hånd med religionen.¹⁰⁴ Både Hans Eyvind Næss og Jens Christian V. Johansen mener at mye av påtrykket for lovendringen kom nedenfra.¹⁰⁵ Det er utvilsomt riktig at det før 1617 var oppstått et akutt behov for en revidert trolldomslovgivning som kunne fange opp diabolisme og det langt høyere antallet trolldomssaker etter middelalderens sporadiske prosesser i Danmark. Men dette behovet synes å ha vært til stede i lang tid innen 1617-forordningen ble utstedt. Heller ikke er det tilstrekkelig å si at dette var en anstrengelse for å stramme grepet om og disiplinere befolkningen, selv om det utvilsomt er riktig.¹⁰⁶ Evnen til å disiplinere allmuen og gjøre den gudfryktig var en del av kongens diskurs med riksrådet og hans nabokonger. Kongsgjerningen var i høy grad en frelsesgjerning. Det faktum at forordningene kom akkurat i oktober 1617 kan vanskelig forklares på annen måte enn at Christian IV benyttet reformasjons jubileet til å markere og styrke sin stilling som en skrifttro protestantisk konge.

¹⁰³ Næss 1981: 39f, 46, 48, 52, 61f, 81.

¹⁰⁴ Christian IVs personlige syn på trollfolk finnes i et brev fra 1616: “desværre har vi alt for mange af det slags, og er ikkun bedst, at de én gang til gavns udfejes, at man det skarn af huset bliver kvit.” Sitert etter Næss 1980: 82.

¹⁰⁵ Ibid: 81; Johansen 1993: 156.

¹⁰⁶ Johansen 1993: 38.

Forordningen av 1617 ble tatt opp i lovsamlingen “Store Recess” fra 1643. I Christian Vs Norske Lov av 1687 ble lovene videreført i ny språkdrakt uten reelle endringer i innholdet. “I realiteten kom trolldomslovgivningen fra 1617 til å bestå til 1842 da den ble opphevet.”¹⁰⁷ Dermed fulgte utviklingen av trolldomslovgivningen en rett linje fra landskapslovene til 1842, med en gradvis innføring av demonologiske elementer, men uten radikale endringer i definisjonene av forbrytelse og strafferamme. Det viktigste aspektet ved forordningen av 1617 var kanskje at den var en innskjerpelse av at kjente trollfolk skulle rettsforfølges. Det var en av de første trykte lover i Danmark-Norge, og det muliggjorde en langt større og raskere spredning av selve lovteksten enn tidligere. Et eksemplar av denne forordningen som finnes i Statsarkivet i Stavanger er på baksiden signert av sogneprestene i prestegjeldene etter at hver av dem etter tur hadde lest den høyt for sin menighet i kirken en søndag.¹⁰⁸ Tilsvarende har Jens Chr. V. Johansen funnet for Aalborg stift.¹⁰⁹ Det kan således ikke herske tvil om at dette ikke bare var en lov, men også en sterk oppfordring til befolkningen og embetsverket om å rettsforfølge trollfolkene i langt større utstrekning enn tidligere.

Avslutningsvis skal vi også gjøre to observasjoner om lovgivningen som legger visse føringer for vår videre analyse. For det første innebar de nye forordningene i 1617 en radikal omlegging av grunnlaget for lovgivningen: Fra å være empirisk fundert gikk lovgivningen med dette over til å bli teoretisk fundert. Den tidligere måte å begrunne og begrense lover på forsvant til fordel for en mer moderne fremgangsmåte. Dette er den viktigste grunnen til at 1593-forordningen bare gjaldt Norge, mens 1617-forordningen gjaldt begge rikene. At 1584/93-forordningen er av den “gamle” empiriske typen bør

¹⁰⁷ Næss 1982: 84.

¹⁰⁸ Muntlig opplysning fra Hans Eyvind Næss.

¹⁰⁹ Johansen 1991: 38.

også tale for at den i mindre grad er demonologisk inspirert. Denne nye teoretisk funderingen skaper også en spenning mellom teori og empiri: Vi må spørre, i hvilken grad er rettspraksis i overensstemmelse med teorien, det vil si demonologien?

Den andre observasjon vi skal gjøre er at trolldomslovgivningen er kjønnsnøytral. “Han eller henne”, “de”, “folk”, “trollfolk”, ja selv 1617-forordningen er kjønnsnøytral i sin beskrivelse av trollfolkene. Dette betyr at lovgivningen på et sentralt punkt avviker fra demonologien, som i høyeste grad er kjønnsselektiv. Likeledes betyr det at vi må forsøke å se på rettspraksisen om den reflekterer lovgivningens nøytralitet, eller om den avviker i vesentlig grad.

Instansordningen

Også instansordningen endret seg i løpet av den tiden trolldomsprosessene pågikk. Før 1590 unnlot ofte bygdetinget å dømme i vanskelige saker, og sendte dem til lagtinget der lagmannen dømte, assistert av lagrettemenn. Lagmannen var en kongelig embetsmann og kongemakten hadde dermed stor grad av kontroll over rettsvesenets førsteinstans. Fra 1590 ble bygdetinget førsteinstans med domsplikt. Der dømte de tolv lagrettemennene alene, fra 1591 assistert av sorenskriveren som skulle gi dem juridisk bistand og skrive referat fra tinget. Lagrettemennene var alminnelige bønder.¹¹⁰ Sorenskriveren var tilsatt av lensherren. Formelt sett innebar dette at kongemakten fikk redusert sin direkte kontroll med rettens førsteinstans. Lagrettemennene hadde rett til å rådføre seg med lagmannen før

¹¹⁰ “Alminnelige bønder” er selvfølgelig et altfor vidt og upresist begrep til å kunne tjene som analytisk kategori. Vi skal heller ikke å legge oss opp i debatten om den sosiale lagdelingen i det tidlig moderne bondesamfunnet. Vi ønsker derimot å understreke rettens lokale forankring, og at den utgjøres av menn fra allmuen.

de avsa dom. I byene ble den samme ordningen innført med rådstueretten i 1607. I 1634 ble sorenskriveren meddommer, og i 1687 ble han enedommer unntatt i livs-, æres- og odelssaker. Frem til 1660 ble sorenskriveren tilsatt av lensherren og dermed underlagt lensherrens fullmektig, fogden. Med instansreformen i 1590 ble lagtinget ankeinstans for bygdetinget, men i de mange saker som var avgjort med rådføring fra lagmannen var det lite trolig at han ville gjøre om dommen i en sak der hans råd var fulgt. Ifølge Næss ble like mange saker avgjort på bygdeting med lagmannens rådføring som ved selve lagretten.¹¹¹ Dermed var lagmannens innflytelse større enn den formelle instansordningen gir inntrykk av, og de reelle ankemulighetene for domfelte desto dårligere. Den neste ankeinstansen var herredagen som møttes i en norsk by hvert tredje år. Herredagen ble i 1666 avløst av Overhoffretten i Christiania som holdt en sesjon i året. Sesjonen varte da til alle saker var behandlet. En dom fra Overhoffretten kunne ankes til høyesterett i København.

I perioden 1590-1634 (1607-1634 i byene) hadde altså lokalsamfunnet et unikt ansvar for rettspleien. Samtidig ble lokalsamfunnet også ansvarliggjort for statens politikk. Negativt sett (og sagt!) var bygdesamfunnene gjort til gisler for kongemaktens ekspansjonspolitik. Dette var statsbyggingens og ekspansjonens tid. Likevel ble altså rettsvesenets førsteinstans overlatt allmuen. Det vitner om tillit fra kongemakten til lokalsamfunnenes evne og vilje til å håndheve loven på en lojal måte.¹¹² Det vitner også om en statsmakt som

¹¹¹ Næss 1981: 146.

¹¹² Det sentrale her er "lojal". Forordningen har form av en tirade om bøndernes inkompetente behandling av saker i rettsvesenet. Men den påla dem nå å dømme i alle saker, mens de tidligere hadde sendt mange fra seg til lagretten. Altså blir ikke deres domsmyndighet innskrenket, men snarere utvidet. Forordningens klage over bøndernes klumsete rettspleie berører således ikke argumentasjonens sentrale punkt.

ikke så seg nødt til å bruke tvangsmidler for å få sin lovgivning respektert. Vi skal altså ta denne instansreformen som et tegn på at avstanden mellom allmuens og øvrighetens rettsoppfatning ikke kan ha vært grunnleggende eller omfattende. Reformen førte nødvendigvis også til en voldsom økning i rettssystemets kapasitet. Hvis vi godtar instansreformen som en tillitserklæring fra kongemakt til bondesamfunn, følger dermed at reformen bidro til statsmaktens ekspansjon gjennom å skape et større (og formodentlig billigere) rettssystem som var i stand til å håndheve loven i større utstrekning enn før. Likevel er det mye som tyder på at bøndene følte at tinget også var deres forum, lokalsamfunnets offentlighet, og ikke bare de sentrale myndighetenes ankerfeste i bygda.¹¹³ Denne instansordningen har rimeligvis også gitt bondebefolkningen en stadig økende rettslig kompetanse.¹¹⁴ Vi skal imidlertid også merke oss hvor tett dette rettssystemet blir når det er basert på (lokal) privat anklage, rimeligvis lokale vitner, og til slutt avgjøres av lokale lagrettemenn. Det hele foregår innenfor lokalsamfunnets ramme, med den klare fare det representerer for hva vi i dag kaller habilitetsproblemer. Det følger også naturlig av dette at det lokale rettsvesenet i så små bygder som de norske var på 1600-

¹¹³ Se H. Sandvik, *Rettsvesenets utbygging i Norge. Lokale konsekvenser og reaksjoner 1550-1750*, i H. Winge (red.), *Lokalsamfunn og øvrighet i Norden ca. 1550-1750*, Oslo 1992; og Sandmo 1992.

¹¹⁴ Erling Sandmo har argumentert for at bøndenes rettslige kompetanse er på det høyeste når deres innflytelse er på sitt laveste: Etter at de mister meddomsretten i alt unntatt æres-, odels- og livssaker i 1687. Denne kompetansen må de ha ervervet på tinget over tid. Det er derfor naturlig å se deres kompetanse på slutten av 1600-tallet som kulminasjonen av den pedagogiske prosess bygdetinget har vært. E. Sandmo, *Fra slagsmål til saksmål. Bøndenes forhold til retten i Norge på 1600- og 1700-tallet*, *Bol og By. Landbohistorisk tidsskrift* 1995:1, Kerteminde 1995.

tallet, har motivasjonen for å oppnå forlik i eller utenfor retten vært stor. 1600-tallet ser også en gradvis umyndiggjøring av bondesamfunnet etter som det mister sin domsrett. Sorenskriveren får derimot en gradvis øket myndighet, først som meddommer, siden som dommer. Enda viktigere er kanskje hans stilling som kongelig embetsmann etter 1660. Gjennom den fikk han en mye friere og sterkere stilling i forhold til fogden, etter som han ikke lenger kunne sies opp av lensmannen (amtmanden). Domsmyndigheten fikk da en friere stilling fra det som i stadig større grad ble en aggressiv offentlig påtalemyndighet.

Overgangen fra Herredagen til Overhoffretten kan neppe hatt stort å si for rettsutviklingen i Norge i vår periode, utover at den førte til en mer regelmessig behandling av ankesaker. Det kan tenkes at rettens stedbundenhet (Herredagen var ambulerende) kan ha gjort ankeordningen dyrere og berøvet lavere sosiale lag ankemuligheten. Men siden Overhoffretten ble lokalisert i Christiania har dette neppe hatt stor betydning for det sentrale Østlandsområdet. I vårt kildemateriale er det så få ankesaker som når disse instansene at denne endringen ikke kan sees å ha hatt praktisk virkning.

Viktigere er det at det i norsk rett på denne tiden ikke var automatisk appell i livssaker slik det etterhvert ble i andre land, blant andre Sverige og Danmark. Appellordningen har vist seg å ha ført til en reduksjon i antall eksekverte dødsdommer der den ble innført.¹¹⁵ Ordningen med lagmanns rådføring synes også å ha undergravet den reelle appellrett i mange saker.

Prosessmidler

Det var ingen stor endring i de tilgjengelige prosessmidler i vår periode, men det er like fullt hensiktsmessig å gjennomgå dem her som en del av rettsvesenets utvikling og oppbygning. De

¹¹⁵ Johansen 1991: 23, 44, 158; Sörlin 1993: 58ff, 156; Soman, Alfred, *Les procès de sorcellerie au parlement de Paris (1565-1640)*, i *Annales E.S.C.* 32, Paris 1977: 793ff.

prosessmidler som var tilgjengelige var stort sett de samme som var tilgjengelige i resten av Europa frem til man på 1800-tallet gradvis innførte materielle bevis i retts sakene, og et organisert politikorps og påtalemakt.

Anklage

Den vanlige formen for anklage i vår periode var privat anklage. Ved privat anklage var anklageren selv økonomisk ansvarlig for rettergangen. Dersom den anklagede ble funnet skyldig ville utgiftene til retts saken og eventuell varetaktsfengsling og henrettelse så vidt mulig dekkes med midler fra den domfeltes boslodd. Dette var ikke alltid tilstrekkelig til å dekke utgiftene. I så fall måtte anklageren betale restansen. Det kunne være et betydelig beløp. I visse tilfeller kunne man da søke kronen om å få ettergitt beløpet. Likevel er det klart at dette la en begrensning på folks bruk av rettsvesenet. Nyere kriminalitetshistorisk forskning har antydnet at dette satte sterke grenser for hvem som hadde råd til å ta ut rettslig stevning.¹¹⁶ Ved privat anklage risikerte også anklageren motsøksmål dersom den anklagede ble frifunnet. Etter middelalderens talionsprinsipp skulle anklageren da dømmes som om han selv hadde utført den forbrytelsen han hadde reist anklage om. Dette synes ikke å ha vært praksis i norske trolldomssaker, men saksøker ble regelmessig dømt til høye bøter i de saker som endte med frikjennelse. Også dette må ha lagt sterke bånd på folks prosessiver.

Tryggere var det da å få fogden til å føre saken. Fogden førte regelmessig saker som begynte med en utleggelse eller bygderykte. I noen grad førte han også saker der saksøker var for fattig til å gjøre det selv. I realiteten førte fogden da de saker der en anklage eller annen grunn til mistanke forelå, men ingen anklager ville stille seg bak den.

¹¹⁶ Erichsen, Bodil Chr., Privat påtale i norske straffesaker på 1600- og 1700-tallet, *Rettspraksis* 1:94, Oslo 1994.

Meded

Mededsinstituttet var en del av den gamle norske rettsordningen. Dersom det ikke kunne bevises at en tiltalt var skyldig, men det likevel syntes å være grunn til å mistenke vedkommende, kunne den tiltalte dømmes til å fri seg med *settered* eller *tylvtered*,¹¹⁷ senere kalt *meded*. For å fri seg måtte den tiltalte og 5 eller 11 andre av samme kjønn som den tiltalte, noen oppnevnt av retten, noen valgt av den tiltalte, sverge på at det trodde den anklagede var uskyldig. De sverget altså ikke på at de *visste* at tiltalte var uskyldig, men at de *trodde* det. Dette var i realiteten en prøve på den tiltaltes integritet og troverdighet. Gitt rettsvesenets mangel på materielle bevis, var mededsinstituttet kanskje enda viktigere for lokalsamfunnets kontroll med rettspleien enn instansordningen med lagrettemenn som dommere. Etter som vitneprov eller tilståelser var de eneste mulige bevisformer måtte mange saker ende med en viss usikkerhet. Da mededsinstituttet forsvant, forsvant også lokalsamfunnets mulighet for å avgjøre skyldspørsmålet i disse sakene. Mededsinstituttet ble avskaffet i 1687, samme år som lagrettemennenes meddomsrett, etter gradvis å ha gått ut av bruk. Utviklingen forsterker også her bildet av et lokalsamfunn som gradvis mister kontrollen over rettsvesenet mot slutten av 1600-tallet.

Vitneprov

Det viktigste bevismiddel i tidlig moderne norsk rettsvesen var vitneprovet. Vitneprovet hadde likevel begrenset verdi som bevis i en trolldomssak fordi vitnene vanligvis ikke kunne fortelle at de hadde sett den anklagede utføre magiske handlinger. Dersom anklagen gjaldt *maleficium* kunne vitnene ikke fortelle om en observert sammenheng mellom handling og virkning. Vitneprovne forutsatte at domstolen godtok vitnenes

¹¹⁷ Henholdsvis Gulatingsloven og Landsloven.

oppfatning og *tolkning* av hva de hadde sett, ikke bare deres observasjon.

Reglene for vitneførsel var meget klare. Landskapslovene hadde flere vitnekategorier, men de forsvant med Christian IVs Norske Lov av 1604. Kravet til vitnehabilitet ble beholdt. Bare “lovlige og skjellige Mænd” kunne vitne. Christian Vs Norske Lov innførte strengere regler for hvem som kunne vitne. Men denne endringen kom så sent at den igjen får liten praktisk virkning for vår vurdering av trolldomsprosessene. Viktigere var recessene av 1547 og 1558. Disse synes ikke å ha blitt satt til side av Christian IVs Norske Lov. Paragraf 8 av recessen av 1547 foreskrev at “skal ei heller nogen udedske meniske ... tiufve, foredre, troldkarle eller troldkvinder staa til troende” som vitner eller anklagere. Dette ble gjentatt i 1558. Dømte forbrytere og trollfolk var altså ikke troverdige i rettslig sammenheng. Overholdelse eller brudd på denne regelen blir helt avgjørende for om man får kjedeprosesser eller ikke. Dersom utleggelse ikke får rettslig kraft fordi de kommer fra udediske mennesker får man ikke kjedeprosesser, enten tortur anvendes eller ikke. Anvendelse av tortur vil derfor høyst kunne påvirke antallet av og størrelsen på kjedeprosesser dersom man først godtar utleggelse.

Utleggelse

En utleggelse var den delen av en tilståelse der en trollkone eller trollmann anklaget andre for å være trollfolk. Ut fra kravet til vitnehabilitet slik det er beskrevet ovenfor, skulle dette ha vært uten betydning i rettslig forstand. Det var det ikke. Utleggelse ble brukt som bevis og som grunn til offentlig anklage ved fogden i trolldomssaker både i Norge og i Danmark.¹¹⁸ Utleggelse var også grunnlaget for kjedeprosessene. At utleggelse stikk i strid med lovens bokstav ble godtatt som troverdige, må tjene som bevis for den spesielle behandling trolldomssakene fikk i rettsvesenet.

¹¹⁸ Næss 1981: 220ff; Johansen 1991: 69ff.

Rykte og skussmål

To viktige bevismidler¹¹⁹ som det er naturlig å behandle sammen er rykte og skussmål. Rykte var lovfestet i landskapslovene, men hadde ingen plass i senere norsk lovgivning. Begge ble likevel brukt i trolldomssaker. Dersom noen hadde et “ondt” rykte, eller endog et “ondt trolldomsrykte” var det et sterkt bevis. Allmuen ble på tinget spurt om den anklagede var beryktet. Andre ganger var det allmuen selv som tok initiativet.

Også skussmålet kunne innhentes på tinget under rettssaken. Men skussmålet kunne også være innhentet på den anklagedes hjemting, dersom saken ble ført et annet sted. Skussmål kunne også opptas i kirken. I disse tilfellene er altså skussmålet et skriftlig bevis på (god) vandel. I likhet med rykte kunne skussmålet være enten godt eller ondt. Og det er oftest et godt skussmål vi får høre om i trolldomssakene. I så fall var selvfølgelig skussmålet en del av anklagedes forsvar. Det er et viktig moment å ta med seg, etter som denne typen bevis ikke klinger godt i moderne ører. Det gode skussmål var en av de svært få muligheter en anklaget hadde til å sannsynliggjøre sin uskyld.

Begge disse typene bevis er skjønnsmessige. Men de er også lokale, under allmuens kontroll. Skyldspørsmålet avgjøres nærmest ved håndsopprekning i bygda.

Vannprøve

Et av de mest velkjente momentene ved trolldomssakene er vannprøven. Vannprøven hadde ingen hjemmel i dansk eller norsk rett. Næss mener den er innarbeidet fra tysk sedvane, og

¹¹⁹ Næss kaller dem indisier, men det er et for moderne begrep til å være brukbart. 1500- og 1600-tallets rettsvesen skilte ikke mellom bevis og indisier i moderne forstand.

resipert i norsk rett via tyske embetsmenn.¹²⁰ Også Johansen mener at den var “kontinental”, men at den i Danmark må ha fått et visst folkelig grunnlag.¹²¹ Sikkert er det at vannprøven forekom sjelden i norske trolldomsprosesser. I vårt materiale er det tre saker,¹²² i hele Norge er det 23 saker der vannprøven er kjent.¹²³ At et prosessmiddel som ikke var lovhjemlet, og aldri hadde vært det, likevel kom i bruk, er dog et viktig moment. Især etter som det i norsk rettspraksis kun ble brukt i én sakstype: trolldomsprosessene. Direkte påfallende blir det når de tre tilfellene i vårt materiale er fra samme år: 1624, henholdsvis i Østfold, Akershus og Vestfold. Om dette er en statistisk tilfældighet, er vanskelig å si. Vi vet nesten ikke noe annet om disse tre sakene fordi de bare er bevart i lensregnskapene, og ikke i tingbøker. Alle de tre som ble prøvet på vannet døde.¹²⁴ Vannprøven synes dermed å ha spilt liten rolle i statistisk forstand, men det er grunn til å anta at saker der den ble brukt, var (eller ble) mer alvorlige for den anklagede enn gjennomsnittet.

Varetekt

Bruken av varetektsfengsling var hjemlet i norsk lov. Landsloven inneholdt regler om pågripelse av forbrytere, og kongens ombudsmann var pålagt å holde dem i forvaring til de var dømt.¹²⁵ Bare tyver og forbrytere som risikerte dødsstraff, skulle holdes i varetekt. Denne begrensingen ble videreført i Christian Vs Norske Lov.¹²⁶ Ikke bare kongens embetsmenn

¹²⁰ Næss 1981: 202.

¹²¹ Johansen 1991: 143, 188n.

¹²² Prosess nr. 11, 45 og 161.

¹²³ Næss 1981: 198f.

¹²⁴ Se under, s. 122f.

¹²⁵ Ibid: 169.

¹²⁶ Christian Vs Norske Lov 1-17-1.

kunne sette mistenkte trollfolk i varetekt. Også ved privat anklage kunne anklagede bli varetektsfengslet. Som Næss har påpekt, satte varetektsfengslingen i seg selv et skyldstempel på den anklagede. Dermed bidro en lang varetektsfengsling etter alt å dømme til at vedkommende lettere ble dømt. I tillegg synes forholdene ved fengslingen å ha vært svært dårlige, og nedbrytende på den anklagedes motstandskraft.

Dersom en anklaget rømte fra fengselet eller fra bygda, ble det i seg selv regnet som bevis for at vedkommende var skyldig. Den tidlige moderne oppfatningen av rettssaken var at den var en prøvelse også i religiøs forstand: Herren ville sørge for at de uskyldige gikk fri og de skyldige ble dømt. Den som var uskyldig, hadde ingenting å frykte. Ergo var den som fryktet (og flyktet) skyldig. Varetektsfengsling utover noen få dager synes dermed å ha satt den anklagede i en nokså håpløs situasjon, og også under et kraftig press.

Tortur

Lovreglene for bruk av tortur var meget klare. Tortur kunne først brukes etter at en dødsdom var avsagt.¹²⁷ De eneste unntakene var ved majestetsforbrytelser og forræderi. I løpet av middelalderen kom man til å se trolldom som en majestetsforbrytelse fordi det var en forbrytelse mot Gud. Trolldom ble dermed *crimen exemptis*, unntaksforbrytelse, men denne endringen ble aldri formalisert i Danmark eller Norge. Næss finner likevel grunn til å mene at denne oppfatningen også fikk tilslutning fra kongen i København.¹²⁸ Pinlig forhør skulle dermed ikke kunne influere på om vedkommende ble funnet skyldig eller ikke, men kun avsløre eventuelle medhjelpere. Som man straks vil se står dette i en noe underlig stilling i forhold til regelen om at dømte forbrytere ikke skulle tros på deres ord. Dersom både lovbestemmelsen om begrensningene på bruk av

¹²⁷ Københanske Recess av 1547, paragraf 17.

¹²⁸ Næss 1981: 213.

tortur, og bestemmelsen om døpte trollfolks manglende vitneførehet ble overholdt, ville det gjøre utviklingen av kjedeprosesser svært vanskelig, om ikke umulig.

Imidlertid retter loven seg mot hva vi i dag vil regne som en svært avgrenset form for tortur, nemlig den direkte fysiske mishandlingen. Mange typer behandling som i dag regnes som tortur er utelatt. Vi kan nevne søvnberøvelse, fysisk utmattelse, psykisk press, vedvarende avhør over flere døgn, utsulting osv. Lovens begrensninger retter seg altså mot den “raske”, mest åpenbare mishandlingen av de anklagede. Det er kanskje litt uheldig om historikeren uten videre godtar 1600-tallets lovgivnings definisjon av tortur. Det synes mere formålstjenlig å sondre mellom denne torturen på den ene siden, og det utvidede torturbegrep som i dag er definert.¹²⁹ Vi må holde fast på periodens eget begrep for å holde rede på når man mente en tilståelse var “utvungen”, når man mente å ha brukt tortur, og om loven var brutt. På den annen side trenger vi det utvidede torturbegrep for å hankses med spørsmålet om tvangsmidler som årsak til tilståelser. Dette er selvfølgelig en svært vanskelig oppgave, men like fullt nødvendig. Vi vil i det følgende bruke “pine” og “pinlig forhør” om det innskrenkede torturbegrep, og “tortur” om det utvidede torturbegrep.

¹²⁹ FNs konvensjon mot tortur, artikkel én, punkt én definerer det slik: “For the purposes of this Convention, torture means any act by which severe pain or suffering, whether physical or mental, is intentionally inflicted on a person for such purposes as obtaining from him or a third person information or a confession, punishing him for an act he or a third person has committed or is suspected of having committed, or intimidating or coercing him or a third person, or for any reason based on discrimination of any kind, when such pain or suffering is inflicted by or at the instigation of or with the consent or acquiescence of a public official or other person acting in an official capacity. It does not include pain or suffering arising only from, inherent in or incidental to lawful sanctions.”

Et metodisk problem her er om vi kan tillate oss å gå ut fra at effekten av “tortur” er konstant, uavhengig av om den er kategorisert som tortur eller ikke. Dette er bare en forlengelse av om spørsmålet om vi kan anta at effekten av tortur generelt er konstant, på tvers av historiske, kulturelle og religiøse skillelinjer. Med andre ord, kan vi anta at mennesker alltid vil reagere på smerte på samme måte? Dersom smerte og smertereaksjoner er kulturelt betinget, vil også kategoriseringen tortur - ikke-tortur i seg selv gjøre de to til forskjellige størrelser. De vil dermed disponere for forskjellig atferd. Da vil i historisk forstand “pine” og “torturere” som definert ovenfor ikke være likeverdige størrelser. Derimot er den historiske definisjon av “pine” en legalistisk konstruksjon som ikke kan forutsettes å være sammenfallende med allmuens oppfatning av hva pining innebar. Det skille som vi har gjort mellom “pine” og “torturere” er først å fremst nyttig for å hankses med rettsystemets selvforståelse. Skillet er neppe nødvendig for å nærme seg de anklagedes opplevelse.

Forhør

Dersom fangen ble pint, var det vanligvis under forhør - derav navnet pinlig forhør. Men de fleste forhør var ikke pinlige forhør. Forhør ble foretatt av fogden når han hadde stevnet et menneske for retten. Forhøret kunne foregå på fogdegården, i fengslet, i tingstuen med lagrettemenn som vitner, eller i prestegården med prestens hjelp. Etter som presten var den lokale ekspert på religion og de usynlige makter, var han en naturlig støttespiller for den verdslige statsmakt i slike anliggender.

Et forhør kunne også foretas uten at det førte til en rettsak, dersom det var begivenheter som syntes uklare. Etter at noen hadde oppført seg på en spesielt merkelig måte, eller uttalt seg tvetydig, kunne de bli stevnet for å forklare seg uten at det forelå en anklage. I dette tilfellet ville det være snakk mer om en oppklaring enn et avhør. Et forhør av en trolldomsanklaget der både fogd og prest deltok, må vi kunne anta var en ganske annen

affære. Faktisk er det grunn til å tro at det lett vil kunne nærme seg vår moderne definisjon av tortur.¹³⁰

Tilståelse

Resultatet av varetektsfengsel og forhør kunne være en tilståelse. Den gang som nå var det anklagerens trumfkort og det endelige bevis. Etter som rettssystemets bevistyper var så få, var en tilståelse langt viktigere enn den er i dag. Dette gjaldt i særdeleshet i trolldomssaker der også vitneprovenes bevisverdi var redusert. Vitnene kunne sjelden fortelle om magiske handlinger. Vanligvis fortalte de bare om onde løfter og påfølgende ulykke, uten å kunne bevise noen direkte sammenheng. På grunn av den ekstremt vanskelige bevisbyrden i trolldomssakene fikk tilståelser en fremtredende plass i anklagernes og fogdens bestrebelser.

Oppsummering

Vi har altså sett at rettsvesenets oppbygning endret seg radikalt gjennom instansendringen i 1590. Deretter var rettsvesenets førsteinstans i lokalsamfunnets hender. Gjennom lagrettemennenes domsrett og -plikt, mededsinstituttet og skussmål kontrollerte allmuen bygdetingets rettslige funksjon med relativt liten inngripen ovenfra. Utover 1600-tallet mistet lokalsamfunnet gradvis kontrollen med rettspleien gjennom den stadige styrkingen av sorenskriverens rolle og endringene i prosessmidlene. Lovgivningen var derimot meget stabil. De største endringene var innføringen av dødsstraff for signeri i 1593 og innføringen av demonologiske begreper med 1617-forordningen. Med den forsvant derimot dødsstraffen for signere på nytt. Vi har antydnet at 1617-forordningen var viktigere som

¹³⁰ Se under, s. 171ff.

en oppfordring enn som lovgivning, slik at det i hele perioden ikke var noen grunnleggende endring i lovgrunnlaget for rettsforfølgelse av trollfolk.

Den sosioøkonomiske rammen

Som vi har sett bygger noen forklaringer av trolldomsprosessene på den såkalte “social-strain” teorien. For å kunne vurdere denne må vi ha en oversikt over både den økonomiske og den demografiske utviklingen på Østlandet på 1500- og 1600-tallet. Dette er i seg selv vanskelige studier som ligger langt utenfor rammen av denne oppgaven. Det finnes imidlertid en del sekundærlitteratur vi kan benytte oss av for å danne oss et bilde av utviklingen. Næss mener at

Viktige stikkord til 1500-1600-tallets historie er også overbefolkning, økende fattigdom, migrasjon, tiggerskarer og løsarbeidere, alkoholmisbruk, synkende lønninger og økende skattetrykk, pest, hungersnød, kriger, prostitusjon, dårlig hygiene, sosial uorden, mye kriminalitet o.l. Det er slike begreper som illustrerer den hverdag flertallet av befolkningen levde under, i Norge som på kontinentet.¹³¹

Nå kan det straks innvendes at denne beskrivelsen kan settes på svært mye av vesteuropeisk historie etter romerrikets fall, fram til vårt eget århundre. Viktigere blir det å forsøke å få klarhet i om årene etter 1550 førte til en forverring på Østlandet, og om situasjonen tilspisset seg i første halvdel av 1620-tallet der vi har sett en påfallende konsentrasjon av trolldomssaker. Det er ikke alle disse momentene som kan undersøkes med noen grad av nøyaktighet, men for noen av dem kan vi få et innblikk i utviklingen. Vi begynner med befolkningsutviklingen.

Befolkningsutviklingen

Det første relativt trygge grunnlag for beregning av folketall er manntallene fra 1664-66. T.H. Aschehougs beregninger av Norges folketall på dette grunnlaget synes å være det allment

¹³¹ Ibid: 317-18.

aksepterte resultatet. Han fant for Østlandets del at befolkningen i 1665 var omtrent 152.000.¹³² Tall for tidligere tider blir mer usikre. Ernst Sars har beregnet folketallet for østlandsfylkene til 47-65.000 i 1520.¹³³ Senere forskning har ikke endret hans tall vesentlig. I løpet av denne tiden falt Østlandets del av landets totale befolkning fra 39% til 35%.

På grunn av kildesituasjonen må befolkningsstudier for 1500- og første halvdel av 1600-tallet basere seg på bosetningsstudier. Antallet bruk multipliseres deretter med et forholdstall mellom antall brukere og total befolkning.¹³⁴ Analysene som Det nordiske ødegårdsprosjektet har gjort gir grunnlag for å trekke slutninger om befolkningsutviklingen i grove trekk. De viser entydig at middelalderske bosetninger ble gjenopptatt i løpet av 1500-tallet. Utover 1600-tallet ble mange gårder delt. Dermed ble også bosetningsmønsteret endret, med større forskjell i ressursgrunnlaget for de forskjellige bosetningsenhetene. Jordbruksbosetningene ble tettere i sentrum, men strakte seg videre utover. Befolkningsøkningen førte altså til en større sosial lagdeling, men denne synes først og fremst å ha kommet et stykke ut på 1600-tallet, altså for sent til å kunne forklare trolldomsprosessenes begynnelse,¹³⁵ og neppe tidlig nok til å kunne forklare prosessenes høydepunkt i første halvdel av 1620-tallet.

Befolkningsveksten antas å ha vært større enn veksten i antall bruk, nettopp fordi den økte sosiale lagdelingen skapte grupper som ikke etablerte seg som selvstendige brukere. I motsetning til

¹³² Dyrvik, Ståle; Fossen, Anders Bjarne; Grønlie, Tore; Hovland, Edgar; Nordvik, Helge og Tveite, Stein (red.), *Norsk Økonomisk Historie 1500-1970. Band 1 1500-1850*, Oslo 1979: 18.

¹³³ Ibid: ss.

¹³⁴ Rolf Fladby, *Samfunn i vekst under fremmed styre*, Oslo 1986: 68ff.

¹³⁵ Muchembled 1987: 141-42. Se også Macfarlane 1970: 161.

resten av landet hadde Østlandet størst befolkningsøkning etter 1665. Fra tidlig på 1500-tallet til 1660-årene ble antallet selvstendige gårdsbruk to- til tredoblet i gode jordbruksbygder på Østlandet. I skogsbygder kunne veksten skyte sterkere fart, særlig mot slutten av perioden.¹³⁶ Veksten på flatbygdene synes å bli stor etter 1580, mens den for dalbygdene synes liten helt frem til 1645.¹³⁷ Går man ned på bygdenivå, viser det seg at veksten var svært ujevn og med store variasjoner fra en bygd til en annen. Dermed er det klart at indre migrasjon var et viktig element i bosetnings- og befolkningsutviklingen.

Dersom vi tar utgangspunkt i brukstallene for noen av bygdene i våre fylker, viser Akershus en vekst fra 1520 til 1665 på 115%, Hedmark 1520-1660 viser 107% og Telemark vokste 1520-1675 med 81%. Denne veksten er lavere enn for Trøndelag, og langt lavere enn Sogn og Fjordane og Møre og Romsdal.¹³⁸

Den årlige vekstraten for folkemengden 1520-1665 var 0,6-0,8%.¹³⁹ Denne veksten kan vi slå fast at "ikkje føreset demografiske kjenneteikn som er særleg mykje forskjellige frå dei som er kjende her i landet frå seinare tid."¹⁴⁰ De demografiske forholdene var altså ikke vesentlig annerledes enn på 1700- og 1800-tallet.

Selv med denne økningen hadde ikke Østlandet nådd samme befolkningsnivå som i høymiddelalderen så sent som i 1660.¹⁴¹ Derfor er det vanskelig å se at denne økningen i seg selv skulle gi befolkningspress og store sosiale motsetninger, særlig med tanke på at dette måtte komme på 1560-tallet eller 1620-tallet for

¹³⁶ Fladby 1986: 77.

¹³⁷ Ibid: Diagrammer s.75.

¹³⁸ Ibid: 72-4.

¹³⁹ Dyrvik, Fossen, Grønlie, Hovland, Nordvik og Tveite 1979: 19.

¹⁴⁰ Ibid: 20.

¹⁴¹ Sogner 1982: 169.

å kunne legges til grunn for trolldomsprosessenes utvikling. Et eventuelt press som følge av befolkningsutviklingen skulle vi i så fall forventet etter 1660, nettopp i den tiden da trolldomsprosessene synes å dabbe av. Dertil kommer at mange ser denne befolkningsøkningen som en positiv oppfylling av det tomrom agrarkrisen i middelalderen hadde etterlatt seg i den norske befolkningen. Den eneste måten denne befolkningsøkningen kunne skape store problemer på, var dersom næringsgrunnlaget ikke kunne vokse fort nok til å holde følge.

Jordbruket

Som vi har sett vokste befolkningen på Østlandet gjennom hele vår periode. Denne veksten viste seg altså som en økning i antall bruk. Rent umiddelbart tenker man kanskje at dette også ville føre til en økning i dyrkingsareal. Det trenger imidlertid ikke være tilfelle. Bruksøkningen kom på to måter. Den første var gjennom garddeling. En deling av eksisterende bruk vil i seg selv ikke gi økt dyrkingsareal. Det vil kunne tenkes å føre til nybrott, men etter som befolkningen fortsatt var langt lavere enn i høymiddelalderen, er det lite trolig at så skjedde før ødegårdene var tatt opp. Opptaking av ødegårder var den andre måten antall bruk økte på. På samme måte som garddeling reduserte produksjonsarealet for eksisterende bruk, kunne også dette medføre ulemper for de eksisterende brukerne. De store tilgjengelige arealene etter senmiddelalderens agrarkrise førte til en omlegging til et mer ekstensivt jordbruk med stort dyrehold. Ødegårdene ble brukt til beite og åker. Da må opptakingen av disse ødegårdene ha ført til ulemper for de eksisterende brukerne, og tvunget dem til å gå over til en mere intensiv drift. Bruksøkningen må altså ha ført til en overgang fra husdyrhold i retning av åkerbruk. Dette synes bekreftet gjennom at korntienden pr. bruker økte utover 1600-tallet til 1660, til tross

for at bruksdelingen ga mindre jord til hver.¹⁴² Samtidig må en viss nyrydning ha funnet sted, men denne er vanskelig å anslå omfanget av.

Den første samlede oversikten over jordbruket i Norge finnes i kvegskatten av 1657 og matrikkelen av 1665-69. Dette er for sent til å ha særlig verdi for de sentrale problemstillingene i denne undersøkelsen, men noen av resultatene har en viss interesse. For det første ligger noen av våre fylker lang over landsgjennomsnittet i åkerbruk. Utsæden pr. bruker er svært høy (5-6 tønner) i Østfold, Akershus, Hedmark og Vestfold. Den er lav (3 tønner) i Oppland og Telemark. Husdyrtallet pr. bruker er stort (18-20 kyrslag) i Hedmark og Oppland. Det er lavt (8-10 kyrslag) i Østfold og Telemark. Det eneste fylket som kommer dårlig ut er altså Telemark, mens Hedmark kommer svært bra ut dersom vi forsøker å sammenfatte den fylkesvise jordbruksproduksjonen pr. bruker.

En videre sammenligning med tilsvarende tall for 1723 viser et vedvarende fall i antall kyrslag pr. bruker, og en økning i utsæden (unntatt Buskerud).¹⁴³ Om denne økningen skyldes en økning i folktall eller en økning i areal, eller begge deler er uklart. Den kan også tyde på en 200 år lang overgang til stadig mer intensivt jordbruk etter senmiddelalderens ekstensive februk.

Dersom vi forsøker å krysslese dette med den tidligere tabellen over trolldomsprosesser pr. fylke ser vi at de tre fylkene med størst prosesshyppighet (Oppland, Akershus og Østfold) oppviser intet klart mønster. Oppland hadde svært høyt antall kyrslag, men lav utsæd. Akershus hadde middels stort antall kyrslag og høy utsæd. Østfold hadde lavt antall kyrslag og høy utsæd. Ingen av dem har altså jevnt over dårlig næringsgrunnlag, og ingen enkelt næringstype (åkerbruk/februk) peker seg ut.¹⁴⁴

¹⁴² Dyrvik, Fossen, Grønlie, Hovland, Nordvik og Tveite 1979: 24.

¹⁴³ Alle tall: Ibid: 28.

¹⁴⁴ Dette er selvfølgelig på makronivå. En undersøkelse på mikronivå vil kanskje kunne avsløre forskjellige tendenser, for

Dersom vi går motsatt vei og ser på de fylkene som har færrest prosesser finner vi det samme resultat. Hedmark hadde både stort antall kyrslag og stor utsæd. Telemark hadde lavt antall kyrslag og liten utsæd. Buskerud hadde middels antall kyrslag og lav utsæd.

Aschehoug forsøkte også å regne ut avlingene i antall tønner bygg, og fordele dem på folketallet. Han fant da at et gjennomsnittlig tønnetall pr. innbygger på mellom 2 og 3.5 på Øvre Romerike, Hedmark, Hadeland, Land og Toten-bygdene. Områder med mellom 1 og 2 tønner pr. innbygger var Østfold, Nedre Romerike, Solør og Odal, Gudbrandsdalen, Valdres, Ringerike, Modum og Sigdal. I resten av fogderiene utgjorde avlingene under 1 tønne pr. individ.¹⁴⁵ Aschehoug advarte mot at tallene kunne være misvisende for en rekke fogderier, men de kan likevel gi oss en pekepinn om at den regionale variasjonen i prosesshyppighet ikke har noe direkte samsvar i variasjonen i næringsgrunnlag.

Til dette kan innvendes at disse tallene ikke sier noe om den sosiale lagdelingen i disse områdene, og dermed forteller lite om det sosiale spenningsnivået. Imidlertid skal vi ikke la denne innvending holde oss fra noen enkle slutninger som legger viktige føringer for forståelsen av trolldomsprosessenes kronologi. For det første er dette produksjonstallene i det Næss mener er en periode “preget av demografiske kriser i Norge som ellers i Europa”.¹⁴⁶ De viser at produksjonen i jordbruket og

eksempel sammenheng mellom trolldomsanklage og naboer som drev forskjellig brukstyper. Det er imidlertid tvilsomt om kildematerialet overhodet tillater denne typen undersøkelse. Sannsynligvis vil det betinge en sammenligning av korntiende, kvegskatt og tingbøker. Dette vil begrense undersøkelsens mulige tidsramme til perioden etter 1665, og dermed miste den mest særpregede del av trolldomsprosessenes historie.

¹⁴⁵ Fladby 1986: 88.

¹⁴⁶ Næss 1981: 319.

tilleggsnæringene var stor nok, også da, til å kunne forsørge hele befolkningen. Dersom Næss har rett, og dette var nedgangstider, har produksjonen pr. individ rimeligvis vært enda større i 1560 og 1620-årene. For det andre kommer disse tallene på slutten av en lang befolkningsøkning. De viser i det minste at næringsgrunnet må ha klart å følge befolkningsutviklingen i den perioden som interesserer oss mest: 1560 til 1640. De gir ikke grunnlag for å hevde en økende marginalisering i dette tidsrommet. Dette er ikke overraskende med den sene økningen i folketallet på Østlandet. Spesielt med tanke på at bruksstørrelsen var jevn i 1520 må vi kunne anta at lagdelingen i bondesamfunnet ikke var dramatisk i 1560. Dermed kan den ikke sannsynliggjøre sosial spenning som årsak til at de først trolldomsprosessene begynte da. Det er fortsatt god latin å hevde at 1500-tallet og første halvdel av 1600-tallet var oppgangstider i Norge. Befolkningsøkningen tolkes positivt, og økonomien antas å ha vært i vekst. De tallene vi har sett for Østlandets del understøtter dette synet i langt større grad enn den motsatte oppfatningen om nedgangstider.

Skogbruket

Bøndene fikk i denne perioden en ny inntektskilde i skogbruket og (noen steder) bergverk. Skogbrukets vekst skyldtes først og fremst eksporten av trelast. Særlig Nederland ble en stor avtager av norsk trevirke. Vi har ingen mulighet for å følge trelasthandelen statistisk. Vi kan derimot antyde utviklingstendensen. Rolf Fladby foreslår at Oslo hadde en femdobling av eksporten fra 1560/61 til 1604/05, og en ny dobling til 1616/17.¹⁴⁷ Ikke bare hogsten og salget, men også videreforedlingen, sagingen, var svært lønnsom. Etter hvert som kystskogene ble hogd ned, krevde trelasthandelen stadig større ressurser, og dette ga adelen, kronen og borgerskapet innpass. Kronen trakk seg etter hvert ut av handelen og ga byborgerne

¹⁴⁷ Fladby 1986: 92.

privilegium, slik at bøndene fikk sterkt redusert sin rett til trelasthandel. Det synes likevel klart at trelasthandelen tilførte bondesamfunnene på Østlandet store inntekter, særlig i dens første fase, andre halvdel av 1500-tallet og de første tiår av 1600-tallet. Deretter ble bøndene skjøvet ut av de mest lønnsomme leddene av trelasthandelen. Men i den perioden som interesserer oss mest var altså skogbruket en kilde til økt velstand.

Toll og skatter

Den største andelen av statsinntektene utgjorde toll og skatter. I løpet av 1600-tallet økte skattetrykket dramatisk i Norge, og dermed statsinntektene. Særlig krigene brakte økninger i skatten. Når krigen var slutt, gikk skatten ned igjen, men ikke til samme nivå som før krigen. Øystein Rian har vist hvordan statsinntektene økte gjennom 1600-tallet.¹⁴⁸ Særlig interessant for oss er forskjellen mellom periodene 1621-1624 og 1625-1629. I den første perioden var statens årlige inntekt i Norge 145.000 rd. I den andre perioden var statsinntektene på 240.000 rd. årlig. (Hele Norge) Økningen kan i sin helhet tilskrives nye skatter siden tollinntektene var uendret og de tradisjonelle lensinntektene bare økte minimalt. I perioden 1630-1640 gikk inntektene ytterligere opp, men det skyldtes økninger i tollene,

¹⁴⁸ Rian mener statens inntekter økte ved hver krig, for så å falle igjen i den påfølgende fredsperioden. Selv om skattene falt etter krigen, falt de aldri tilbake til samme nivå som før krigen. Skatter og avgifter økte således fra 1621-1648. Deretter falt de igjen, frem til de atter økte i 1657-1660. Deretter fulgte en ny økning 1676-1679 før inntektene igjen falt det siste tiåret av 1600-tallet. Ø. Rian, Hva og hvem var staten i Norge?, i E. L. Petersen (red.), *Magtstaten i Norden i 1600-tallet og de sociale konsekvenser*, Odense 1984.

mens skattene gikk ned.¹⁴⁹ Det interessante her er økningen i skattene. Den kan selvfølgelig tolkes som en utarming av det norske bondesamfunnet. Men den viser også at det norske bondesamfunnet på begynnelsen av 1620-tallet hadde et, om ikke overskudd, så i det minste et årlig potensiale på 110.000 riksdaler utover sine egne mest nødvendige behov.¹⁵⁰ Til alt overmål favoriserte skatteutregning på denne tiden Agder og Østlandet, slik at skattebeløpet pr. innbygger var lavere her enn i resten av landet.¹⁵¹ At trolldomsprosessene topper seg 1619-25, kan altså umulig tilskrives en generell utarming av bondesamfunnet.

Rian ønsker å se skatter og avgifter i sammenheng med utskrivningen av båtsmenn til den dansk-norske marinen. Også denne formen for beskatning viser en utvikling som for oss er ganske interessant. 1611-13 var det årlige gjennomsnittet 567, årene 1614-24 var gjennomsnittet 203, og 1625-29 var det hele 643. Også resten av århundret var tallene høye, til dels svært høye.¹⁵²

Videre mener Rian at festningsarbeidet var en viktigere byrde enn bondemilitsen. Også der påviser han en økning fra perioden 1600-24 til perioden 1625-59. I gjennomsnitt ble det bygget 1 anlegg pr. år i første periode, og 2,5 pr. år i andre periode.¹⁵³ Også her viser det seg altså at bondesamfunnet kunne - og måtte - tåle langt større byrder enn tidligere etter at trolldomsprosessene avtok i hyppighet.

¹⁴⁹ Alle tall fra Ø. Rian, *Hva og hvem var staten i Norge?*, i E. L. Petersen (red.), *Magtstaten i Norden i 1600-tallet og de sociale konsekvenser*, Odense 1984: 75.

¹⁵⁰ Byborgerne betalte omlag 4-6% av skattene 1630-1660. Etter som de var enda færre på 1620-tallet, har de neppe betalt mer enn en 4-5% da, altså rundt 5000 rd.

¹⁵¹ Ibid: 78.

¹⁵² Ibid:85-86.

¹⁵³ Ibid: 87-89.

Sosiale forhold

Fattigdom, alkoholmisbruk, løsarbeidere, prostitusjon, dårlig hygiene og sykdom var endemiske helt opp til vår egen tid, og er det fortsatt i deler av vår egen verden. De kan vanskelig studeres som periodiske og epidemiske. I stor grad vil de kunne ha økt med vanskelige situasjoner der befolkningen var i ferd med å vokse fra næringsgrunnet, slik som i Norge på 1340-tallet.¹⁵⁴ Vi har imidlertid ikke sett tegn på en slik utvikling på 1500- og 1600-tallet for Østlandets del.

Når det derimot gjelder pest, er jo den i sin natur epidemisk, og både kan og må studeres som det. Pesten synes å ha rammet deler av Norge ti ganger fra 1521 til 1654, som var siste gang. Men, som mange har bemerket, er pest og epidemier av de tingene trollfolk aldri blir anklaget for å forårsake, selv om demonologien og folketroen tilla dem makten til å gjøre det. Likevel har vi sett en jevn vekst i både folketall og jordbruksproduksjon som må bety at pestens virkning har vært begrenset.

Vi er ikke interessert i disse sosiale forholdene i seg selv, men snarere i om de kan ha hatt en utvikling som har påvirket trolldomsprosessenes begynnelse og høydepunkt. Til sammen kan disse faktorene ikke sannsynliggjøre at livsforholdene på Østlandet på 1500- og 1600-tallet var vesentlig verre enn i de tidligere og i de nest etterfølgende århundrene. Etter som de til

¹⁵⁴ For de fattige førte reformasjonen utvilsomt til et forverring etter som den katolske kirkens store omsorgsarbeide helt falt bort. Denne utviklingen må ansees å være skjedd for tidlig til å ha vesentlig betydning for denne undersøkelsen.

en viss grad kan antas å samvariere med overbefolkning og utarming er det ytterligere mindre sannsynlig at de i vesentlig grad har bidratt til trolldomsprosessenes kronologi, etter som vi fant at Østlandet verken var overbefolket eller utarmet i denne perioden.

Trolldomstroen

Trolldomstroen har i Norge vært forsømt av historikerne og overlatt til folkloristene. Desverre har det ført til at mange av fremstillingene er ahistoriske, om ikke uhistoriske. Svært ofte presenteres troselementer uten å plasseres i tid. Tidsmessig og geografisk fjerne eksempler settes sammen etter strukturelle likheter uten at det eksplisitt tas stilling til om trosinnholdet er forandret over tid.¹⁵⁵ Perspektivet er med andre ord analytisk snarere enn kronologisk og syntetisk. Dermed er disse arbeidene vanskelige å bruke for historikeren. Vi får ikke svar på spørsmål som “hva trodde folk om nattverden på 1600-tallet?” eller “hvordan skilte trolldomstroen på 1500-tallet seg fra trolldomstroen på 1800-tallet?” Vi får heller ikke noe klart bilde av den folkelige trolldomstroen på 1500- og 1600-tallet som kan kontrasteres med demonologien. Den norske historikeren som har arbeidet mest med disse spørsmålene, Hans Eyvind Næss, har i sin retts- og sosialhistoriske avhandling behandlet trolldomstroen som et premiss, og ikke som et objekt for sin undersøkelse.¹⁵⁶

Han ser trolldomsprosessene som resultat av sosiale spenninger:

Dersom 1500-tallet utelukkende hadde vært et fremskrittets århundre, ville det ha vært vanskelig å sette kriminalitetsøkning og trolldomsprosesser inn i en meningsfylt historisk sammenheng. Trolldomsprosessene hadde som regel sitt opphav i konflikter i lokalsamfunnet som gjenspeilte en voksende nød og fattigdom. Trolldomsprosessene i Europa må ha oppstått under forhold som var noenlunde like fra land til land. Trolldomsprosessene må derfor forklares på bakgrunn av

¹⁵⁵ Se for eksempel B. Alver, *Heksetro og trolldom*, Oslo 1971; R. Grambo, *Norske trollformler og magiske ritualer*, Oslo 1979; R. Grambo, *Djevelens livshistorie*, Oslo 1990.

¹⁵⁶ Næss 1981: 266, 320.

den sosialhistoriske og demografiske utvikling i Europa på 1500- og 1600-tallet. Ved å anlegge en slik synsvinkel blir det mulig å gi en empirisk, veldokumentert forklaring på trolldomsprosessene. Troen på magi var allment utbredt i de europeiske lokalsamfunn på 1500-tallet som før. Trolldomsprosessene ble først utløst når det oppstod konflikter i lokalsamfunnet der de sosiale aggresjoner ble for sterke til at partene kunne forlikes utenfor rettssalen.¹⁵⁷

Jens Christian Johansen går enda lenger:

Behovet for anvendelse af trolddom eller rettere troen på, at trolddom blev benyttet, viser meget om den position, den mistænkte havde i samfundet; for Jyllands vedkommende gælder det samme, som Thomas hævdede for Englands, at vedkommende »before a witchcraft accusation could be plausibly made, the suspect had to be in a socially or economically inferior position to her supposed victim. Only then could she be presumed to be likely to have had recourse to magical methods of retaliation, for had she been the stronger party, more direct methods of revenge would have been at her disposal«.¹⁵⁸

Videre mener Næss at mistanken mot den enkelte trollmann eller -kvinne bygget seg opp over tid:

Det ressursvake menneske ble et stadig vanligere objekt for naboenes trolldomsmistanke. Til slutt ble det gjenstand for en så massiv frykt at den eneste mulige løsning på en uløst sosial konflikt, var rettslig forfølgelse.¹⁵⁹

To hovedtyper av konflikter som førte til trolldomsmistanke, ryktedannelse og trolldomsanklage, skiller seg etter hans mening ut: Den første oppsto når fattige mennesker som stadig måtte be

¹⁵⁷ Ibid: 320.

¹⁵⁸ Johansen 1990: 57.

¹⁵⁹ Næss 1981: 322.

naboene om en håndsrekning, ble avvist. De svarte ofte med å forbanne naboen. Når denne ble rammet av uhell, ble låneren utpekt som årsak. Den andre hovedtype konflikter oppsto når signere mislyktes i sitt arbeide.¹⁶⁰ I dette følger han den materialistiske tradisjonen fra blant andre folkloristen Svale Solheim. Imidlertid ligger det en fare i den tilbakeslutningen som her gjøres fra rettssakene til trolldomsmistankene. Det forutsettes implisitt at de årsaker som kan sees for trolldomsprosessene er representative også for de trolldomsmistankene som aldri ble brakt for retten. På samme måte forutsettes også de trolldomsanklagede å være representative for de trolldomsmistenkete som helhet. Også Næss mener at dette var mange: “En må tro at et langt større antall fattige mennesker enn dem som ble anmeldt, har vært stemplet som trollfolk i lokalmiljøet.”¹⁶¹ Han sier også på samme side: “Fattige mennesker ble stadig oftere utsatt for trolldomsmistanke fra sine naboer fra midten av 1500-tallet.”¹⁶² Dette er en påstand som knapt kan sies å være belagt når den utelukkende baserer seg på prosesshyppighet. Dermed blir det i hans fremstilling heller ingen vesensforskjell mellom trolldomsmistanke, trolldomsanklage og trolldomsprosess, bare gradforskjeller. Spranget fra en trolldomsmistanke til en trolldomsanklage trenger således ikke forklares som annet enn en styrking av mistanken gjennom større sosial spenning. Avgjørelsen om å bruke rettsapparatet i stedet for uformelle motmidler blir et ikkevalg. Forskjellen på trolldomsmistanke og trolldomsanklage reduseres til trolldomstroens styrke som konsekvens av nabokonflikter. Den logiske følgen av dette blir da at folk i Europa virkelig trodde på trollfolk bare på 1500- og 1600-tallet, etter som det bare var på denne tiden trollfolk ble anmeldt. Dette

¹⁶⁰ Ibid: 325-326.

¹⁶¹ Ibid: 321.

¹⁶² Ibid: ss.

er bevislig feil,¹⁶³ og også Næss viser at det ikke er tilfelle.¹⁶⁴ Det kan derfor med styrke argumenteres for det motsatte: At de trolldomsmistanker som endte i en formell trolldomsanklage i rettsvesenet per definisjon skilte seg fra de trolldomsmistanker som ikke ble brakt til myndighetenes oppmerksomhet. Like gjerne kan det hevdes at forskjellen ligger eksternt for trolldomstroen, for eksempel i trollfolkens sosiale status, eller i myndighetenes holdning til trolldomsanklager. Slik også Næss har poengtert, synes prosessene å avta fordi øvrigheten ikke lenger tror på anklagene, mens allmuens tro på trollfolk var like sterk.¹⁶⁵ David Warren Sabean mener at en anklage mot en trollkvinne eller trollmann var et maktspørsmål:

It is not that weak marginal people are the witches but only that in a contest in which magic plays a role the powerful win. Frequently, for example, one sees in a witchcraft case that the old woman who is at long last brought to court has been a witch all her life <...> In all that time no one made any attempt to bring her to the authorities - or perhaps no attempt was successful - but waited until there was nothing more to fear from her or until the balance of power tipped.¹⁶⁶

I så fall vil det langt på vei være en selvstendig forklaring på at så mange flere kvinner enn menn ble tiltalt for trolldom, etter som kvinner generelt hadde en svakere stilling i samfunnet enn menn. En annen av implikasjonene er at de trollfolkene som reiser injuriesaker, er en helt annen og mindre marginal gruppe mennesker enn dem som selv blir anklaget for trolldom i retten. Foreløpig skal vi bare merke oss muligheten for å se dette i et maktperspektiv, der aktørenes relative maktposisjon og

¹⁶³ S. Solheim, Trollfolk, i Solheim 1952; Næss 1981: 320; Alver 1971: Passim; Diverse av Norsk folkeminnelags skrifter.

¹⁶⁴ Næss 1981: 321.

¹⁶⁵ Næss 1981: 273ff, 359f.

¹⁶⁶ Sabean 1984: 109

troverdighet i lokalsamfunnet vil kunne avgjøre hvilken reaksjonform som blir valgt når en av dem blir utsatt for et magisk angrep. Kanskje er dette spesielt sannsynlig i Norge der bygdetinget og mededsinstituttet kunne gjøre en rettssak til utelukkende et spørsmål om lokalsamfunnets tillit. For å forstå trolldomsprosessene må vi derfor søke å finne ut hva som kvalitativt endret en trolldomsmistanke til en trolldomsanklage. Det er ikke gitt at det nødvendigvis forutsetter en endring i trolldomsmistankens art eller styrke. Derfor bør vi først se nærmere på trolldomstroen.

I dette kapitlet skal vi forsøke å nærme oss trolldomstroen slik den artet seg utenfor selve rettssalen for å se hvordan den påvirket folks dagligliv. Den beste kilden til det er ironisk nok rettskildene selv.

Troen på signere er godt kjent og lite kontroversiell. Vi skal likevel gå inn på denne, og forsøke å bruke den som innfallsvinkel for troskompleksene rundt skadegjørende magi; maleficium og diabolisme. Signernes ubestridte rolle som del av den lokale medisinske elite vil vi bruke for å belyse noen av de alternative strategiene for å hankses med magiske angrep. Det vil hjelpe oss til å forstå trolldommen som noe man forholdt seg til også utenfor rettssalen.

Signeri

Den helbredende magien, signeriet, og dens utøvere signerne, står i en spesiell dobbeltstilling. De er ikke det vi vanligvis tenker på når vi sier "trolldom". For myndighetene, kirken og staten, representerte likevel dette en viktig del av det de ønsket å bekjempe.¹⁶⁷ På samme måte er det stor enighet om at signerne brukte magiske virkemidler sammen med virkelige medisinerter, og at de var en viktig del av den lokale medisinske elite i lokalsamfunnene. Men som eget fenomen er signerne studert i svært liten grad. De er også stort sett utelatt i synteser og

¹⁶⁷ Næss 1981: 77, 80ff; Johansen 1990: 35, 154ff, 159.

innføringsbøker om de europeiske hekseprosessene. Denne svakheten var synlig for 20 år siden, men i en artikkel nylig kunne det påpekes at dette forskningsfeltet fortsatt er forsømt.¹⁶⁸ Enigheten om signernes rolle, identitet og funksjon synes dermed ikke å være fundert i kunnskap, men heller i manglende interesse. Det prinsipielle skillet mellom magiske eksperter på den ene siden, og “hverdagsmagi” hos alminnelige mennesker på den andre siden er påpekt,¹⁶⁹ men ikke utforsket. Signerne omtales oftest i forbindelse med maleficium. Enkelte historikere, og flere andre, har villet ha det til at signerne var de vanligste ofrene for trolldomsanklager om maleficium og diabolisme.¹⁷⁰ Denne påstanden har blitt tilbakevist en lang rekke ganger, men dukker likevel opp igjen med jevne mellomrom.¹⁷¹ I Norge, som i de fleste andre europeiske land var signeri en forbrytelse i seg selv og ble straffet som det. Dermed var det ikke nødvendig å anklage signere for maleficium for å få dem dømt. En del av de maleficiumanklagede forsvarte seg ved å tilstå å være signere, men benekte annen trolldom. Det er viktig å merke seg at retten flere ganger godtok denne forklaringen.¹⁷² Troen på signeri kan kanskje ha vært sterkere enn troen på maleficium. Noen ble

¹⁶⁸ W. De Blécourt, *Witch doctors, soothsayers and priests. On cunning folk in European historiography and tradition*, *Social History* vol.19 : no. 3, London 1994.

¹⁶⁹ Ibid: 296-297; C. Lerner, *Witchcraft and Religion*, London 1984: 143.

¹⁷⁰ Solheim 1952; R. Horsley, Who were the Witches? The Social Roles of the Accused in the European Witch trials, *Journal of Interdisciplinary History* 9, Cambridge MA 1979.

¹⁷¹ Se W. de Blécourt, *Witch doctors, soothsayers and priests. On Cunning folk in European historiography and tradition*, *Social History* vol.19 no. 3, London 1994, for en drøfting av de seneste forsøkene på å gjenopplive denne forklaringsmodellen, og deres mangel på empirisk fundering.

¹⁷² Prosess nr. 22, 127.

anklaget for både maleficium og signeri, eller fikk anklagen utvidet under rettssaken. Det ser ut til at svært mange av sakene mot signere ble frafalt før de kom til doms. Da synes det rimelig å tolke dette som et tegn på at signeri ikke ble sett på som en alvorlig forbrytelse i lokalsamfunnene. Likeledes kan det tyde på at signerne ikke var fryktet i særlig grad. De frafalne sakene må antas å bunne i forsoning i lokalsamfunnet. Signerne og signeriet var noe man levde med. I våre saker er det noen åpenbare magiske spesialister, mens andre like godt kan være alminnelige mennesker som har forsøkt å hjelpe en nabo. Å signe var tilsynelatende ikke bare noe man tiltrodde spesialister, men noe man også selv kunne gjøre. Et annet særtrekk ved signerisakene er at mange av de tiltalte innrømmet skyld, som her fra Østfold i 1664:

Fougden eskede Goro Maugsten for retten som frivillig opleste en signe bøn, och sagde den at were for wred, ligelydende ord fra ord som hun forleden j Gammelby for skriffueren haffuer bekient¹⁷³

Og likeså fra Østfold i 1672:

...ellers tilstoed hun at hun kunde signe for tandwerch, tudtzebed och modsot, som hun och med ord selff frjwillig sagde,¹⁷⁴

Også dette at signerne tilsynelatende tilsto så lett og åpent synes å vise at de ikke så sin forbrytelse som særlig alvorlig. Men også andre enn de trolldomstiltalte kunne måtte innrømme signeri. Rønnaug Rasmusdatter gikk i 1671 til sak fordi hun var blitt slått av Barbra Farssegn. Men Barbra beskyldte henne for signeri, og antydte maleficium. På fogdens spørsmål måtte Rønnaug selv innrømme:

¹⁷³ Prosess nr. 23.

¹⁷⁴ Prosess nr. 35.

at kunde giøre creatur goed, med efftermeldte ord, nembh. Jeg reisser offuer hindes boe och hindes bøeling i daug, ligesom Jumfru Maria hun reigste offuer sin søn Jesus i daug, jeg løsser din koe fram offuer becker och broe; under Jesus och Jumfru Maria naffn

widere kand hun en bøn for Tudzebid Marj, gaaer dend weyen fram, der møder hun dend lede tudtz, och dend wasstroll, sagde tutzen, huor schall du tage weigen Jumfru Maria,

kongl: Mayttz: fogit tilspurde Rønne omb hun kunde giort nogen goed med saadan bøn, och omb hun haffuer giort nogen goed, huortill hun suaret ja,

Widere bekiender hun, at hun kand en bøn, at u,,dyr iche schall giøre creaturen schade, nembh: Jesus taledede til Sibarnt, Marj tog nøgel i haand, hun binder baade biørn och ramb, hun binder alde hindes affuindsmand. Och denne bøm, siger hun at hielpe for alle u,,dyr, <...> widere effter fogdens tilspørgelse tilstoed Rønno, at hun giort Guri Brynild Nerdrumbs goed for thudsbid da hun war hiemme hos hindes moder,¹⁷⁵

Denne siste tilståelsen gir oss et godt innblikk i signernes verden. Dens kanskje viktigste kjennetegn var bruken av kristne symboler og vendinger. Forskjellen mellom den kirkelige velsignelse, og disse av kirken fordømte signe-bønner, må ha vært vanskelig å se. Da var det kanskje ikke så rart at signerne selv synes å ha ansett sin praksis som tilforlatelig, eller rett og slett en kristen gjerning.

Disse signeformlene var ikke bare kristne, en del av dem var bent frem katolske. Vi ser spor av den katolske Maria-dyrkelsen i de formlene som Rønnaug fremsa. Katolske trekk finner vi også i andre saker. I en forvirrende injuriesak fra 1664 der de første rettsmøtene er ukjente for oss, finner vi følgende vitneutsagn:

Gurj Kurød proffued, at for en fire aarss tid siden St: Hanss efften [sic.] saa hun Anne Fureholmen och Marj Kochim j

¹⁷⁵ Prosess nr. 57.

sin eng paa Kurød, gich och sanchede siøkorn, huilchet hun
 och nogen tid tilforn och haffde seet Anne Fureholmen
 allene dog iche St: Hanss efften,¹⁷⁶

Tolkningen av handlingen her var avhengig av om såkornet ble sanket på St. Hans aften fordi det var St. Hans aften, eller på en vilkårlig dag som tilfeldigvis var St. Hans. St. Hans aften var en av de katolske høytidene som fikk en spesiell plass i folketroen: På denne dagen hadde alle urter og magiske vekster tredobbelt kraft. Å plukke urter på denne dagen var dermed en magisk handling, hvis dagen var spesielt utvalgt. “*Visse dagis utvelelse*” var eksplisitt forbudt i Store Recess.¹⁷⁷

Dette kan synes å støtte Keith Thomas’ teori om at trolldomsprosessene delvis skyldtes en åndelig berøvelse etter reformasjonen. Den magiske støtten som den katolske kirke ga ved sine mange riter og benediksjoner, og dramatiske handlinger som å ringe med kirkeklokker for å stoppe tordenskyer, ble borte ved reformasjonen. Dette synes å få ytterligere støtte av at gjeninnføring av høymessen og gamle katolske riter var blant kravene i det engelske bondeopprøret i 1549.¹⁷⁸ I Norge ble også antallet prester voldsomt redusert slik at allmuens tilgang på kirkelige ritualer ble ytterligere svekket. Men Christina Larners innvending om at hekseprosessene også foregikk i katolske områder, og faktisk begynte der 100 år før reformasjonen, er ødeleggende for denne teorien.¹⁷⁹

Snarere enn et uttrykk for åndelig fattigdom etter reformasjonen, skal vi heller se signeformlenes katolske innhold som uttrykk for myndighetenes problemer med å kontrollere den folkelige religiøsiteten. Det er en helhet i signeriets bruk av kristne symboler som viser en selvstendig og nesten uærbødig

¹⁷⁶ Prosess nr. 24 og 24a.

¹⁷⁷ Store Recess, Cap 28.1.

¹⁷⁸ P. Marshall, *The Catholic Priesthood and the English Reformation*, Oxford 1994: 25, 78-79, 102, 206.

¹⁷⁹ Larner 1984: 127-139.

tilegnelse av statsreligionens kraftigste symboler og viktigste figurer. Religionen ble *brukt*, ikke bare trodd.

Signerne er i dag kanskje mest kjent som helbredere av mennesker. Men det var bare en del av de magiske evnene og oppgavene de hadde og ble tiltrodd. I 1620

... sagde for^{ne} Peder Jehannsen for rette, at det vaar icke saa jllde giordt at forskaffe tiuffe tilbage igienn, med det som dj haffde staallidt, omb huillckid hans bøger videre ombformellder; ...¹⁸⁰

Mens den nevnte Rønnaug Rasmusdatter hadde andre tilbud til sine kunder:

...och tilbød sig, at om hun wilde betalle hinde, da wilde hun giøre saaledis, at huerchen ulff eller biørn schulde kunde giøre hinded creatur schade, och hun schulde faa gaat aff hinded creatur,...¹⁸¹

I en sak i 1665 ble det fortalt at

Marta Ness proffuer at Ingeborig Jonssdatter med ssin mand och børn wohr i hindiss huss den tid det wohr nyligen brendt for hinde och daa bad hun forne Marta wilde gaae gaae medt hinde op till hindiss huss ssom det wohr aff brendt: och daae komb hun hinde till at malche ehn, huid kue och baed hun wilde malche den wenstre bagsspenne thie hun forminte det wohr iche rett mielch der wdj menss daa befantis det at werre ret mielch der wdj mens der hun komb himb till hindiss egen quegh: kunde hun iche finde det igien den afften menss om anden dags morgen fant hun det igien och daa malchet der ehn aff hindiss kiøer paae den ehne wenstre bagsspenge klar blood, ssiden om andre morgen malchet der en anden aff hindiss kiøer blod paae den samme wenstr bagspene, och daae sspurde for^{ne} Marta Ness for^{ne} Ingeborig Jonssdatter sspurde om trel kiring malcher mechl [sic.] och

¹⁸⁰ Prosess nr. 40.

¹⁸¹ Prosess nr. 57.

jeg bloed hun wiste nogen raaed till at giøre det goet igien, med kiørne, huor till for^{ne} Ingeborigh Jonssdatter ssuarde at der haffde føgen ehn deiffuell wnder kiørn med ehn lang nep: die schulde well faae goet der for igien hun haffde iche behoff att berre ssig ssae jlde derfor och wiste for^{ne} Martta Ness huor lediss hun schulde tage hindiss schiørt op och giøre ssaa ssom ehn tragt der aff och malche trej droeber der igiennemb och spøte trej gang huilche hun ochssaae giørde, ssiden fich di strax bederre igien och malchet ret ssom tillforne¹⁸²

En mann som var anklaget for signeri i 1655 nektet skyld, men ikke helt:

... Foregifues och at hand hafuer her i bøyden omgoet medt signeri, och andet, doch benechter hand sielf iche widere at hafue giort, wden en gang paa Torper wed en koe¹⁸³

De mest mistenkelige av alle var trolig de som kunne gjøre av forgjorte:

... Anne Rimmers effter hindis egen bekiendelsse kand giøre aff, dend som aff andre mennischer var forgjordt, som hun om Rassmus Jenssen bekiendt haffuer,¹⁸⁴

Signerne var altså tiltrodd å helbrede mennesker og dyr. De kunne gjøre god den som var forgjort, de kunne finne igjen tyver, de kunne beskytte dyrene mot rovdyr. Noen trollfolk ble også påstått å ha kommet med slike tilbud - mot en gjentjeneste. Forutsigelig nok gikk det dårlig med den som takket nei. Da kan det være vanskelig å si om det dreier seg om signeri eller maleficium - og om allmuen til enhver tid virkelig skilte mellom de to kategoriene:

¹⁸² Prosess nr. 27.

¹⁸³ Prosess nr. 19.

¹⁸⁴ Prosess nr. 17.

Lissbet Anderss Toullewigs proffuer ssaawellssom hindiss ssøn Jørgen Anderssen proffuer at for ehn tid lang ssiden nehmelige tou aarss tid forleden, haffde for^{ne} Ingeborig Rendefloede ehn tjeneste pige ssom wohr hindiss broeder datter, och den wilde hun haffue wnt for^{ne} Jørgen Anderssen till echte och wahr nogelle gange hoess hannomb der om förind hand bleff wdschreffuen till ssolldat menss hand wndschyldte ssig iche at wilde gaaae jmod ssinne forelldriss raad i diss maader, ehn dag ssiden hand wohr wdschreffuet komb for^{ne} Ingeborig till hannemb i ssaltte boen och ssagde till hannemb der ssom du wildt haffue ssamme pigge dae schall jeh reysse till statholder och flye dig løss jgien huor till hand suarde der tiener ssaa mangan ehrilig karell kongen jeg kand iche gjøre mine forellre moed der for, en otte dage der efftr bleff for^{ne} Jørgen Anderssen siug och sslet fra ssandssen ehn tid lang hen, wed it aarss tid,¹⁸⁵

Maleficium

Den skadegjørende magien er det vi oftest tenker på når vi snakker om trolldom. Den dominerer også i det bevarte kildematerialet. Maleficium var hovedanklagen i over halvparten av de norske trolldomsprosessene, og en del av anklagen i langt flere.¹⁸⁶ Skade ble i følge anklagene forvoldt på mennesker, dyr, avlinger og gjenstander. Også menneskelige handlinger som smørkjerning, og fiskelykke og jaktlykke kunne rammes:

...da sagde Christoffer till hanom, ieg vill ingenlunde haffue dit fiskerj her []b søndagenn, da suarede hand, der [] baade prester och [] omb sønndagen, och der med drog [] der i fra, och sidenn dend tid beklagid for^{ne} Christoffer Stoffuin, sig iche at haffue bekomidt fisk udj same wandt, som hand dog alltid tillforne pleide at gjøre,¹⁸⁷

¹⁸⁵ Prosess nr. 27.

¹⁸⁶ Næss 1981: 134, 248.

¹⁸⁷ Prosess nr. 40. Klammene markerer uleselig tekst i originalen.

Her ser vi at offeret for det magiske angrepet i retten stiller seg på kirkens side: Han forsøkte å verne Guds ære ved å holde søndagen hellig, men ble møtt med magiske midler. Dermed får han fremstilt den anklagede som uhellig, kanskje rent ut djevelsk. Vi skal senere komme tilbake til Peder Johansen Svenske, som den anklagede het, og hans forhold til kirken, søndagen og nattverden.

Mye omtalt blant trollfolkene evne til skadeverk er også evnen til å gjøre menn impotente. Særlig franske historikere har festet seg ved akkurat denne siden av trolldomsprosessene. Mannlig kastraksjonsangst har vært gjort til forklaringsvariabel for trolldomsprosessene. Derfor er det viktig å merke seg at heller ikke i saker der mannen var blitt impotent var en rettssak nødvendigvis det første man grep til:

Kom Gury Halduordzdotter pa radstuffuen ind førd aff slotzfoget och anklaget aff Niels Onsoess for troldom Maritte Bergs er mistrod at haffue taghet Poell Breckis mandom fra hannom oc Marin Onsoess kjøpte thet ighen aff Gurj Haluordzdotther for en fleske skyncke (?) kød oc mell¹⁸⁸

Vi ser her altså at Poell Breckis manndom var verd en fleskeskinke, kjøtt og mel, en liten formue i 1500-tallets bondesamfunn. Manndommen ble *kjøpt* tilbake, fra en annen enn den som tok den fra ham. Lagmannen skrev altså ned hva som faktisk hadde skjedd, ikke hva *anklageren trodde*, hadde skjedd. Han synes med andre ord å ha vært innforstått med transaksjonens realitet. Rettsvesenet ble trukket inn *etter* at forgjørelsen var motvirket, og har ikke vært det foretrukne valg for å løse problemet. Dette er et sentralt poeng: Trolldomstroen påvirket menneskers handlemåte ikke bare i forhold til rettsvesenet. Denne transaksjonen ville vært meningsløs om ikke trolldom ble oppfattet som en faktisk realitet. Vi skal merke oss

¹⁸⁸ Prosess nr. 614.

at dette gjør det vanskelig å se trolldomsanklagene utelukkende som vikarierende motiv. I denne saken er det en utenforstående (Niels Onsoess) som anklager signeren (Gury Halduorzdatter). Han har samme gårdsnavn som kvinnen som kjøpte Poell Breckis manndom tilbake. Vi skal være forsiktige med å trekke for vidtgående slutninger av gårdsnavnene. De kan innebære naboskap vel så godt som slektskap. Det som dog er tydelig er at Marin Onsoess ikke var Poell Breckis hustru, men det gis heller ingen indikasjon på at hun var Niels Onsoess' hustru eller datter. Det foreligger heller ingen anklager om hor. Det store spørsmålet i denne saken er kanskje hvorfor Maritte Bergs, som er mistenkt for forgjøringen, ikke stilles for retten. Vi kan ikke følge denne anklagen videre, men nesten to måneder senere ble Gury Halduorzdatter dømt for å ha forgjort en annen manns fe. Et annet eksempel er et ektepar som i retten lastet mannens mor for at de ikke fikk barn:

Anne tilstoed her for retten, her imod at det første hun oc hindis mand Niels kom til samen, da hug hendis mand et lidet hug i en gamel kiste som Dorthe eyede, da sagde Dorthe til sin søn: Nu est du paa det høyeste du skalt aldrig bliffve meere mand end du er.¹⁸⁹

Dorthe hadde på sin side kalt sønnen en skjelm, og svigerdatteren en tørr djevel. Men grunnen til at beskyldingen kom frem i retten var at begge partene ble stevnet av fogden etter et "skielder". Kona ble pålagt å bevise sine anklager mot svigermoren, eller å bli straffet for ærekrenkelse. Saken synes likevel ikke å ha blitt fremmet.

Syke mennesker kunne laste andre for sin sykdom:

... daa laa Anders Kragewigen syg paa sengen saa kaste hand klederne aff sig, och sagde Gud bedre mig arme mand jeg suier saa offuer mit liiff, alt ssiden jeg kom i trette med hende Groe Raffneberg, och hende lysser ieg min nød paa

¹⁸⁹ Prosess nr. 31.

sagde hand, och dette vaar først effter jule hellgen och 20 dagen døde hand aff...¹⁹⁰

Og likeledes i en annen sak fra Østfold i 1672:

Anders Anderssen Stilliesbye Setter proffuer at forleden waar, lejde hand samme setter fra hinde, och da sagde Birgitte Brønildtzdatter thet, schall du wel betalle din storkiefft, strax der effter flytte hun derfra, och da fich Anders ont, giennem sin herrer och brøst, at hand sig iche kunde røre j - 14 dage, liuste derfor sin død paa hinde, for Gunder Deignes och Hans Høgass som var - 3die pindtzdag, siden torssdagen kom bete Birgite til hannem och hilssede, der hand halff sad at giøre en klauffue ferdig, sagde daa til hannem, schylder du mig for det onde du haffuer, ja men gjør ieg saa sagde Anders, och dermed gich hun bort, och i det samme kom det ligesom en kold skelffuen offuer hannem, och bleff der effter frisch.¹⁹¹

Døde den syke falt ansvaret for å forfølge saken på de etterlevende. En døendes anklage ble i den folkelige trolldomstroen tillagt stor tyngde og beviskraft. Også i retten la man vekt på om vitner kunne bekrefte at den syke hadde lyst sin død på anklagede. Norske Lovs kapittel om drap sa at dersom den døde hadde anklaget noen som sin banemann og det ikke var vitner måtte den anklagede sverge seg fri.¹⁹² Med andre ord ble vedkommende regnet som skyldig.

Flere av signerne som dømmes på denne tiden, har helbredet eller forsøkt å helbrede folk som var forgjort. Enkelte av dem er anklaget av sine pasienter etter feilslåtte kurer. Andre har tilsynelatende fornøyde pasienter, men blir likevel stilt for retten av naboer eller øvrighetspersoner. Etter som også medvitere

¹⁹⁰ Prosess nr. 33.

¹⁹¹ Prosess nr. 35.

¹⁹² Christian Vs Norske Lov, 6.Cap.15.

kunne straffes, er det ikke overraskende at signerne sjelden ble forsvart av fornøyde kunder og pasienter.

Litt overraskende er det å registrere at ikke en eneste av trollfolkene tilstår rent maleficium. Dersom de tilstår, er det enten signeri eller diabolisme. Derfor er det vanskelig å vite om troen på maleficium overhodet hadde noe grunnlag i virkelige forsøk på magisk skadegjøring. En regnskapsinnførsel fra 1715 kan likevel tyde på at det hadde det:

Dend 1ste martj paa Sørums tingstue udj Ourdals præstegield j Walders, er Birgit Haldorsdaater dømbt sin liffs tiid til spindehusit, og sin hofuit laad frobrut, formedelst hun hafuer ind vichlet sig udj diefulsche konster, som med en pose, hvor udj schal hafue werrit negler, haar og asche, og den practiserit udj Hans Ernst Stenbachs brudeseng, hvor ved hun hans helbred schal hafue betaget med u=lidelig pine og smerte, hun hafuer ingen hofuit laad eller midler efter almuens tilstand, saa som hun er en løess og ledig qvindes person.¹⁹³

Men dette kan også ha vært feilslått kjærlighetsmagi. Interessant er at denne sene saken med en virkelig magisk praksis ikke ender i dødsdom - slik den sannsynligvis ville gjort snaut hundre år tidligere.

I en sak fra Østfold fra 1667 ble Amond Lystved beskyldt for trolldom av en dødsdømt kvinne som tidligere hadde vært hans tjenestejente. Hun fortalt at:

hand bedet hende, att hun schulle gaae i Anders Lystveds fæe huus, och malchet ett par scheer bloed melch, aff huer kou, huilchet hun och giorde, och vor om julle otte, hun slig gierning bedreff, huilchet de komb, i deris eget fæe,
Berette endog, att hand haffde begieret, anden gang aff hender att hun paa lige maader, schulle giøre saae, saa schulle hun bekomme ett hansche schind...
Noch bekiender, att hand komb hende, till, att tage møg aff Anders Lystveds møding, och det komb Amund udj sit fæe,

¹⁹³ Prosess nr. 113.

Jlige maader beretter att Amund og Anders Lystveds fæe, haffde samme siuge, da bad Torgier Lystved hende, hun schulle taget, ett schore brett, och tage det kouen landet, og sla [sic.] paa Tord Trandimbs jorde, huilchet hun jche giorde, mens slog dett ud, ved hans egen lade, og roff schoer bredett i jorden,

<...>

Ellers bekiente i dag dend - 28 junj, for retten saaledes, att den siste gang, hun tiente, Amund Lystved, da var hand borte j engen og sloeg, och hun berette, da bad hand hende hun schulle løsche sig, huilchet hun och saa giorde, och satte de sig, under end gran, ved end gamel tyregield, da sagde Amund till hende, der som du vild, efftergiffue dett aars løn, da schall jeg komme dend gran ti [sic.] att melche, ved denne kniff, da sette hand sin tellekniff i granden, och melchet hund melch, aff kniffuen, lige som end quinde, schulle melche aff sit brøst,¹⁹⁴

Selv om dette er en tilståelse og en utleggelse, er det Amond som beskyldes for å være trolldomskyndig, jenta fremstiller seg selv som hans uvitende redskap. Hun beskyldte like godt også Amonds kone Torgerd for trolldomskunster:

Jlige maader, beretter att nar [sic.] hun kiernet, nemblig Torgier Lystved, och hun iche kunde faae smør, da kasted hun kiernet bort, och bad døden och diefvelen schulle kjerne, tog saa kiernen jgien och kiernet, saa fich hun strax smør¹⁹⁵

Videre hevdet hun å ha hørt at den gang Amond fridde til Torgerd ble han advart av sin nabo mot å gifte seg med “dend varulff daatter”. Amond måtte forsvare seg mot hennes beskyldninger, men Torgerd synes å ha gått fri uten en gang å måtte svare anklagen i retten.

¹⁹⁴ Prosess nr. 28.

¹⁹⁵ Prosess nr. 28a.

Motmidler

Å anklage et annet menneske for trolldom for retten var bare en av flere mulige reaksjoner på et magisk angrep. Christina Larner argumenterte i et trykt foredrag for å skille mellom formelle og uformelle, eller naturlige og unaturlige, reaksjonsformer. De naturlige, eller uformelle metodene for å begrense skadene av et magisk angrep kunne etter hennes mening deles i to typer. Den første typen var forlik og forsoning med trollkvinnen eller trollmannen. Den andre var aggresjon gjennom motmagi. Den tredje typen løsning var den formelle, “unaturlige”: Å reise en formell anklage ved en domstol. Disse tre løsningene dannet dermed en slags trapp der man ville gå fra det ene trinn til det neste dersom man ikke lykkes.¹⁹⁶ Denne besnærende beskrivelsen har mange sterke sider. Den poengterer at en trolldomsmistanke ikke med nødvendighet må føre til en trolldomsanklage. Den gir en troverdig forklaring på hvorfor en trolldomsmistanke kunne bæres i mange år før den kom for retten, og den gir enhver trolldomssak noen mer forsonende mellomledd før den dødbringende rettssaken. Desverre har denne modellen også enkelte svakheter.

Den første innvendingen vi skal gripe fatt i er knyttet til det andre trinn på Larners stige, det hun kalte den “aggressive motmagien”. Motmagien trenger ikke med nødvendighet være aggressiv og rettet mot trollkonen. Dette har vi allerede sett i saken mot Gury Halduordzdotter. Som vi så, snakker signerne om å gjøre av det andre har gjort på. De snakker i helbredende metaforer, ikke konfronterende og krigerske. Noe av motmagien og vernemagien er aggressivt rettet mot den som står bak magiske angrep, men mye er rettet mot virkningen av det magiske angrepet uavhengig av dets opphav. Det gjelder spesielt de mange signebønnene med kristent innhold. Dette bringer oss over på en annen innvending. Denne modellen overser nemlig fullstendig kirkens rolle som vern mot trolldom. Ikke bare kirken som institusjon, men også den måten kristne symboler

¹⁹⁶ Larner 1984: 127-140.

gjennomsyret folks hverdag på, var ment å være et vern. Kors var skåret ut over husdører, over krybber, i økseskaft, på smørteiner, på melkebøtter, og de var risset inn i bunnen av kjeler. Denne vernemagien var generell, altomfattende og ikke målrettet.

Vi bør kanskje betone litt sterkere enn det Lerner har gjort, at en formell anklage i domstolen var et svært ekstremt skritt å ta. Mye av den nyere kriminalitetshistoriske forskningen har vist at 1500- og 1600-tallets mennesker var svært tilbakeholdne med å gå til rettssak mot sine naboer. Visshet eller overbevisning om at noen hadde begått en forbrytelse var ikke tilstrekkelig grunn til å gå til rettssak. Som Næss har påpekt, var mange av de norske trollfolkene løsgjengere og omstreifere som det ville være lettere å gå til sak mot.¹⁹⁷ Det er derfor ikke nærliggende å tro at alle, eller endog de fleste trollfolk faktisk ble stilt for retten.¹⁹⁸

Et vanlig motmiddel var rett og slett å snakke med trollkvinnen eller trollmannen. Det kunne være en bønn eller en trussel. Tilsynelatende har dette vanligvis hjulpet. Som oftest blir vi ikke fortalt dette av anklagere, men av vitner. Vitnene forteller at deres problemer med den anklagede ble løst ved denne typen konfrontasjon. Dersom trollkvinnen sa seg villig til å trekke angrepet, innebar det en innrømmelse av skyld. Hvis hun derimot nektet seg skyldig, men den angrepne likevel ble bedre ble også det tolket som et tegn på skyld. Men disse sakene endte sjelden i retten. Som sagt finner vi vi dem som hadde verget seg på denne måten oftest som vitner flere år senere:

... den ssamme afften nest førind die trinde bede dage for ehn femb aarss tid forleden wohr for ordeneret daae malchet alle firre hidiss kiør, bloed med den wenstr bagspenge, och om anden dagen gich for^{ne} Marta till kirche och wilde haffde ssagt det till for^{ne} Ingeborig Ness hun fandt hinde jche menss ssagde till ehn aff hindiss pigger at hun schulde ssige till hinde der ssom hun jche gjorde det goet igien med

¹⁹⁷ Næss 1981: 307.

¹⁹⁸ Se over, s. 75.

hindiss fee, eller och hun schulde laede brinde hinde huilche
ssamme pigge ssiden bekinde at haffue ssagt till hinde,
haffde hun iche ssagt der fra schulde det iche haffde schied,
och strax bleff for^{ne} Martas kiøer till passe igien,¹⁹⁹

Bare sjelden møter vi dem som anklagere, som her i Østfold i
1623:

och der epter som hand siden kom till Mos, loed hand for^{ne}
Daniell medt tuinde dannemend beschicke, och till sige,
huorttleidis dett, hand effter hindis onde løffter haffde
bekomitt och vederfaritt, ontt och der som hand iche fich
bedre, schulle hand daa fuld och fast tillege hinder schyldig
der vor jtem der som hand ydermere bekom nogit ontt effter
hindis loffuede, schulle hun daa sta der forre, och strax der
effter som hand saa haffde i saa maader laditt hanom
beschiche bleff dett bedre medt hannom, for huilchett dene
hans beschyldning hand fuldkomelige till sagde och till
lagde for^{ne} Marin Daniells her for rettin schyldig udj att
werre och der for gaff hinder fuld sag och jngen anndin²⁰⁰

Den amerikanske psykologen Richard A. Shweder beskriver
hvordan det mennesker sier innebærer mer enn det som blir sagt.
Han illustrerer dette med setningen “Oh dear, I wish I was
taller”. Denne setningen gir uttrykk for minst tre ting:

The speaker is explicitly stating a proposition regarding an
intentional state (wishing to be taller). The speaker is
implicitly requesting a service ("Please get the dishes down
for me"). The speaker is implicitly communicating
something about her relationship to the interlocutor (that he
is familiar, that he may be expected to have a solicitous
attitude toward the speaker, that he is taller than the
speaker). In ordinary conversation what is said is never a

¹⁹⁹ Prosess nr. 27.

²⁰⁰ Prosess nr. 5.

complete representation of what is implied or suggested or got across by what is said.²⁰¹

Dermed forsvinner en del av meningen dersom man ikke “pakker ut” eller “utvider” argumentstrukturen i det som blir sagt, men bare forholder seg til det som eksplisitt blir sagt.²⁰² Dette er spesielt viktig i møtet med fremmede kulturer, slik 1600-tallets Norge er for oss, men også når vi forholder oss til forkortede skriftlige referater av muntlige forklaringer. I arbeidet med tingbøker blir dette følgelig dobbelt viktig. La oss ta et eksempel fra en drapssak i Christiania i 1671. Anders Pedersen Hundloch (som var skarpretter i Christiania) var fengslet for mord på Karen Laurdzdaatter. Han fortalte i retten:

der hand kom hiem, vaar der 3 karle och 3 quindfolch ved hans huus, som gich omkring larmede och schientdis med hans quinde, saa bad hans quinde dem gaa bort eller de schulle faa scham, da suarede den quinde som hand siden slod ihiel, du schal faa scham enten du eller dine barn inden ieg tager queld; der effter berettet han at hans barn Nelis paa det 4de aar gammel fich ont, oc der løb blod vand igiennem nese oc mund, saa tog hand en øxe i handen oc løb effter samme quinde ... oc slog saa til hende med øxeschafftet nogle slag ... der med løb hand hiem, oc sa laa hans daatter Nelis i sengen, som siden døde paa 3die dag der effter,²⁰³

I denne fortellingen ligger det minst to opplysninger som ikke eksplisitt blir uttrykt. For det første mener Anders at det var en kausal sammenheng mellom Karens onde ord, og Nelis sykdom og død. Dette var så åpenbart at han ikke trengte å presisere det i retten. Sammenhengen, eller påstanden om sammenheng, var også så åpenbar for sorenskriveren at han ikke trengte å skrive

²⁰¹ R.A.Shweder, *Determinations of Meaning*, i samme, *Thinking Through Cultures*, Cambridge MA 1991: 197.

²⁰² Ibid: 186-240, spesielt 202-225.

²⁰³ Prosess nr. 56.

den. Uten denne sammenhengen, som ikke finnes eksplisitt i teksten, er Anders' fortelling meningsløs. Men i vår kultur er det derimot ingen sammenheng mellom disse to hendelsene. I en moderne norsk rettssal ville historien til Anders ikke kunne forstås om den ikke ble utvidet med en forklaring om at det var en sammenheng mellom løftet om ondt og Nelis død. Sammenhengen ville ikke være underforstått slik den var i Christiania i 1671. Betydningen er likevel lett for oss å se fordi resonnementet følger det tradisjonelle mønsteret for trolldomssaker slik blant andre Næss har beskrevet det. For det andre presiserer han at han slo Karen med *økseskaftet*, ikke eggen. Dette er vanskeligere for oss å forstå, men vil ha vært lett forståelig i 1600-tallets Christiania. Med dette fortalte Anders nemlig at han ønsket å trekke blod fra Karen, ikke å drepe henne. Han argumenterer dermed med en slags nødverge. Nettopp det å trekke blod fra trollfolk, helst fra munnen, var nemlig en vanlig måte å ta fra dem makten på:²⁰⁴ "... daa sslog hand hindiss nesse och mund i bløde huilche hand haffde stor wmage for förind hand kunde faae blod aff hinde,"²⁰⁵ Denne lille historien fra Moss i 1627 er viktig fordi den illustrerer en annen side ved det å trekke blod fra trollfolk, nemlig at det skulle være svært vanskelig. Dersom vi "pakker ut" meningen i denne ene setningen blir den dermed svært informativ. Når det her presiseres at det var vanskelig å få trollkjerringa til å blø er ikke det et fortellerteknisk grep som skal dramatisere beretningen i retten. Ved å fortelle at det var vanskelig å trekke blod av henne, sannsynliggjør vitnet at den anklagede er skyldig i ha tatt livet av den lille jenta de nettopp hadde funnet død. For at dette utsagnet overhodet skal ha hatt noen mening i retten forutsetter det at lagrettemennene var innforstått med betydningen av det å trekke blod av trollfolk, og vanskene ved det. Vi kan kanskje se på dette som en ritualisert magisk vold. Volden er i dette tilfellet ikke bare magisk, men den er også

²⁰⁴ Solheim, *Trollfolk*, i Solheim 1952.

²⁰⁵ Prosess nr. 27.

symbolsk. Volden blir en kommunikatív handling fordi den implisitt innebærer en erklæring om trolldomsmistanke og en intensjon om å nøytralisere trolldommen. Et annet eksempel kan tale enda klarere om den magiske siden:

Barbra Farssegen <...> slog ... hinde saa paa munden saa at der kom blod aff Rønno paa Barbras haand, gick saa Barbra hiemb, och stach hindes haand i en waspuus, och førthe saa wandet och det blod paa haanden |: som war en draabe |: i munden paa koen, och da fick koen strax bedre²⁰⁶

Blodet fra trollkvinnen gjorde altså den forgjorte kua frisk igjen. Og saken bringes ikke for retten av Barbra Farssegen, som hadde mistet tre kyr før hun fikk berget den fjerde. Tvert imot ville vi neppe kjent til hendelsen om ikke Rønno hadde gått til sak mot Barbra fordi hun slo henne. Slaget var krenkende ikke bare som vold, men også som en implisitt trolldomsanklage. Men Rønno ble dømt for signeri, og Barbro frikjent. Dermed anerkjente retten implisitt sammenhengen mellom trolldomsmistanken og volden, og den godtok også vold som selvforsvar mot magiske angrep. Retten både forsto og godtok en sammenheng som for historikeren kan være vanskelig å få øye på. Og igjen ser vi trolldomstroen som en del av livet utenfor rettssalen.

Diabolisme

Djevelens plass i den folkelige trolldomstroen har vært gjenstand for bred enighet: Han var et fremmed og lærd element som ikke var del av den folkelige trolldomstroen overhodet. Ikke bare i Norge, men også i resten av Europa er dette kanon for historikere og folklorister. Ronald Kieckhefer har gjort dette til en metodisk grunnsten. Hans foreslåtte metodiske prinsipp er at graden av diabolisme i en rettssak skal tas som uttrykk for graden av myndighetenes påvirkning av retten. Definisjonen på

²⁰⁶ Prosess nr. 57.

en folkelig rettssak blir dermed djevelens fravær fra innholdet i beskyldningen og tilståelsen, ikke hvem som kommer med beskyldningen og hvordan tilståelsen fremkommer.²⁰⁷ Denne fremgangsmåten synes tvilsom. Det er uholdbart å skulle undersøke den folkelige trolldomstroen ved et prinsipp som utelukkende sier *hva den ikke kan være*. Samtidig mener han den virkelig folkelige trolldomstroen kan finnes i saker der den opprinnelige anklagen foreligger som skriftlig vedlegg, og i injuriersaker. Dette synes som en bedre fremgangsmåte, men Kieckhefer vil gjerne kombinere dem. Hvis vi derimot tar utgangspunkt i rettssakene, er det i vårt materiale to typer saker som kan sannsynliggjøre et virkelig folkelig trosinnhold i beskyldninger, tilståelser og vitneprov. Det er henholdsvis trolldomssaker der den anklagede blir frikjent, og enda bedre, injuriersaker der den ærekrenkede får medhold. (Vi har ikke noen bevarte skriftlige anklager.) Begge disse sakstypene representerer per definisjon trolldomsanklager som er forkastet av myndighetene.²⁰⁸ Det gjelder spesielt ærekrenkelsessakene, etter som de oftest ikke har øvrighetspersoner involvert som saksøkere heller. I enkelte tilfeller blir trolldomsanklagede frikjent selv om fogden fører saken mot dem. Dersom vi ekskluderer disse sakene, skulle vi ha et nytt metodisk prinsipp for å nærme oss den genuint folkelige trolldomstroen. Vi har dette vitneprovet fra en injuriersak i 1664 der kun et vitne blir dømt for mened:

²⁰⁷ R. Kieckhefer: *European Witch trials*, Lodon 1976: 43-44.

²⁰⁸ En innvending kan være at anklagene kunne være endret i samsvar med hva anklageren forventet øvrigheten ville godta, altså i demonologisk retning. Dette er ikke en viktig innvending, fordi disse anklagene da likevel ville gi et bilde av befolkningens oppfatning av og kunnskap om demonologien. En annen innvending ville kunne være at en beskyldning som lå i flukt med myndighetenes syn, ville være mer injurierende og derfor være en foretrukken fornærmelse. Denne innvendingen faller på samme grunnlag som den første.

Lissbet Strømbness proffuet, at hun fultiss med Cattrine Gryde och Ragnill Øremoe, och som de ginge paa weyen <...> sagde Lissbet Gud beuahre oss huor gaar de effter hende for de søkorn rødder hun henter, dertill suarede Kattrine det ehr well wer min Lissbet, huad ehr da det, hun hugger trej økser offuer fæhusdøren sin j dieffuelenss naffn, der till suarede Lissbet haffuer J seet det, ney sagde hun, det haffuer det quindfolch sagt som her gaar, och saa ad Ragnill Ørmoe med honden, och weryer hugger hon oph offuer fæhussluggen sin, j dieffuelss naffn, det siger hun som gaar her sagde Kattrine atter jgien²⁰⁹

I en annen injuriersak fra 1671 forteller et vitne:

... sagde hun och for hannem at hun haffde offuerschoridt Giertrud Torper med hindiss munnd och kaldett hinnde offendtlig enn trolddieffuel, sagde och at hun sagde till Giertrud, du har sat dieffuelen tieniste, saa hannd tienner iche dig, der for har du jnntett,²¹⁰

Her ser vi faktisk den helt ut demonologiske forestillingen om en trollkvinne som *tjener* djevelen. Dette skulle vi ikke forvente dersom djevelen ikke var del av den folkelige trolldomstroen. Men en annen sak går enda lenger:

Claus Hoell enn ødsegaardtzmand wed Frogner kirche. beschyldt Bergedte Huall. och Ellen Fløgstad att hand medt dennem julle natt. haffde woritt paa Blaakulldenn. frembkom for retten, och berattedt sligdt att werre taldt aff hannem j korttuillighed och for schembtt. och iche hauffde troett dett saa aff hans wuenner. schulle hauffue bleffuen wdførdt och alldiellis iche wiste entenn schiell eller rett der till.²¹¹

²⁰⁹ Prosess nr. 24 og 24a.

²¹⁰ Prosess nr. 28b.

²¹¹ Prosess nr. 48 og 48a.

For “schembtt” kunne Clauss Hoell i 1634 altså fremsi hva som synes å ha vært en fullt utviklet demonologisk tilståelse og utleggelse. Det vitner om relativt god kunnskap om den demonologiske trolldomsoppfatningen. Også i en siste sak dukker demonologiske elementer opp:

... da sagde Ingerj til Ragnil, spurde du mig iche ad. huor lille Poul laa om juel natt, och jeg suarede hand laa hoes mig, huor laa Ingeborg da, hoes Anders suared jeg, ja om hun war iche til Blaakolds, sagste iche du de. Huortill Ragnil suared joe at haffue sagt det, ...²¹²

Altså synes den demonologiske trolldomsoppfatningen å ha hatt et visst gjennomslag i den norske befolkningen på midten av det 17. århundre. At deler av allmuen har tatt den til seg i slik grad den kan skjermes med allerede i 1634 må kunne betegnes som oppsiktsvekkende når lovgivningen først innførte de demonologiske begrepene 17 år tidligere. Videre er trollfolkene i de fleste av injuriersakene blitt kalt ikke bare trollfolk, men “trolldjevler”.²¹³ Det paradoksale er at demonologiske elementer er langt mer fremtredende i injuriersakene enn i anklagene i alminnelige trolldomssaker. Ingen av sakene i vårt område begynner med en anklage med demonologisk innhold. I noen grad skyldes det vanskene ved å kunne bevise en anklage om at noen sto i ledtog med djevelen. Derimot har noen utleggelser og tilståelser et slikt innhold.²¹⁴ Når demonologiske tanker og uttrykk forekommer oftere i injuriersakene, kan det skyldes at de var et fremmed element som ikke fullt ut vant aksept som tro i det laveste ledd i rettssystemet eller i allmuen. Demonologiens hovedtanker var kjent, men ble kanskje ikke *trodd*. Likevel er det uholdbart å hevde at alt demonologisk innhold i norske

²¹² Prosess nr. 53.

²¹³ Prosess nr. 24, 24a, 27, 28b, 32, 128.

²¹⁴ Prosess nr 2, 3, 4, 43, 67, 105, 114, 870 og 870a.

trolldomsprosesser per definisjon kom direkte fra øvrighetens innblanding i prosessen.

Frykt

I januar 1662 ble en kvinne ved navn Gro Sølberg innstevnet for retten i Spydeberg:

...tilltalendis hinder for hun nogen tid forleden haffuer komen gangendis neder fra hindis paa boende gaard Sølberg och neder paa alff far weien lige jmod jt par wnnge folch med dieris følge som samme tid wilde ride ud till sogne presten at lade sig troeloffue till samem, huor hun da samme tid haffuer kaste paa veien for denom en liden huid leris pose eller klud var bonden en troe om, for huilche spøgerj dj iche haffue tordt ride offuer det stedt, førend dj haffde truedt hinder till samme posse sielffuer at matte optage, och siden den tid haffuer dj unge folch mist trej støcher fæ, och nogle seffuer, som med rigtige ædtagne proff er beuisslig giort huor for ko: ma: fougit formener slige spøgerj at uere jt aff dj wlouglig midell och troldombs konster ; som strider jmod lougen och recessen, och derfor pligtig bør uere at forschaffe samme pose tillstede paa tinget, huor da kand ehrfaris huad der udj findis jnd knøtt och siden at straffis och lide effter lougen och recessen och hindis bodtzlod at uere forbrut till ko: ma: ...²¹⁵

Vi møter her en annen side av trolldomsprosessene enn den vi er vant til. Her er det redselen for trollfolkene som kommer til overflaten: Det unge paret og deres følge som ikke tør ri videre før posen er fjernet fra veien, og retten som krever å få gransket posen. Denne fortellingen er et nytt eksempel på at trolldommen var noe man forholdt seg til også utenfor rettssalen. Forlovelsesfølget turde ikke ri over lærposen som ble kastet på veien foran dem. Det dramatiske i handlingen blir ekstra markert ved at det unge paret er på vei til presten for å gjennomgå en av livets store overganger med kirkens velsignelse. Nettopp ved

²¹⁵ Prosess nr. 22.

slike overganger var man spesielt utsatt for magiske angrep.²¹⁶ Også etter redselen på veien har denne hendelsen skaket opp “dj unge folch”. Da de mistet tre kyr og noen sauer ble det oppfattet som et resultat av denne magiske handlingen. For også dette er spesielt ved denne saken: Den anklagede innrømmer at posen hadde et magisk formål, men hevder at formålet ikke var å skade. Hennes forklaring var at “... hun kaste same posse eller klud for hun var fuld aff bølder, och meente att naar det kom under heste thrae, da schulle dj for gohe”. Retten kommenterte lakonisk “huilche midell formodis jche at findis hoss nogen docter eller legge men er wist en aff dj wlouglig midell som strider baade jmod lougen och recessen...”

Vi kan desverre ikke følge resten av prosessen fordi tingboken mangler. Men det er tydelig at retten trodde på Gro Sølbergs forklaring om at dette var signeri, og ikke forgjøring. Vi ser altså her at magien har utgjort et tolkingsproblem. For tilskuerne er det ikke åpenbart om en magisk handling er ond eller god. Dette kan forklare den ambivalens vi kan møte i lokalsamfunnene overfor signerne. Signeren var en nødvendig person, men kunne også være farlig. Fogden i Fredrikstad sa det mange kan ha ment, at den som kan gjøre av “dend som aff andre mennischer var forgjordt <...> er lige saa god i konsten, som dend det giort haffuer”²¹⁷

Det var ikke alltid skrekken kom like raskt som vi så i saken mot Gro Sølberg. Maren Daniels hadde lovet Hans Inguordsin en “wløche och en dieffuells ferd”, og da han senere red til Moss hadde han en skremmende opplevelse:

... och som hand daa red och kom y en izrin emellum Moes och Strømshog, der fick hand itt fang som saa hand wor ner død och jcke hend kunde rørre sig och der som hans broder och hans thienir iche haffde veritt haffde hand død paa hestin, och der hand kom till Strømshoug, kunde hand neppe komme aff hestin och thuinde lede hannom daa op for en

²¹⁶ Se under, s. 184ff.

²¹⁷ Prosess nr. 17.

thrappe paa Strømshoug, och op paa en stue som hand
schulle lige, och der hand kom i dørin, fløg der itt vindeue,
hastig ud av stuen och faltt paa gardin sa de iche viste
andditt en som den onde vor ij stuen, ...²¹⁸

Det er viktig å merke seg at dette er en frykt for navngitte personer etter spesielle hendelser. Det er slik vi møter frykten i kildene: Konkret knyttet til helt spesielle og opprivende opplevelser. Det er ingen spor av en generell, nærmest eksistensiell, frykt for trollfolk.

Trolldommens realitet

Noe som skremmer folk på den måten vi nettopp har sett, er ikke lenger en ren abstraksjon. Det har fått en *sosial realitet* fordi det disponerer for menneskelig adferd. Troen er med på å konstituere samfunnet og den menneskelige samhandlingen i det. Vi har også sett at denne trolldomstroen var basert på en viss magisk praksis. Trolldomstroen er altså ikke tatt rett av luften, men har hatt en basis i virkeligheten. Vi må nå forsøke å se nærmere på denne magiske praksisen. Hvor omfattende var den, og hva inneholdt den?

Nok en gang er det kanskje enklest å nærme seg signerne først. Dels fordi deres praksis er minst kontroversiell, men også fordi kildene her er rikest. Gro Sølberg som vi nettopp møtte, er en god eksponent for den magiske praksis. Hun forsøkte å helbrede seg selv, og det er atypisk. Det sannsynliggjør også at hun ikke var en magisk spesialist. Men hennes lille lærpose og dens innhold er på mange måter typisk for mye av den kjente magien, ikke bare i Norge, men i hele Vest-Europa. I en annen sak med fire tiltalte får vi innsikt i hva en slik pose kunne inneholde:

Gurj Olsdatter blef och fengslig J Rette frembførtt, Medenn
stor Andiell Posser med Adschilligt Spøgerje Vdj, som ehr

²¹⁸ Prosess nr. 5.

funden J hindis Kiste Huilche posser hun Sielf tilstod for Retten att vere Eygende,

først j posse med Nogle støcher Quindelig effterferd udj Som er stegt, som hun bekiender at gifue hester, for schab och hesteKoper, och fee for blodsøtt som Hun beRetter At haffue faaedt Af Olle Pullestadz datter Martte:

Noch en Posse med GalderKager Vdj, som hun det Kalder och bruger til fee ochh Søffr. for gallersott,

En posse med quindlig effterferd Saltt och gryn Vdj dom Hun och forgiffuer at bruge til fee:

En liden posse med Nogen Seener och smaa treflisser udj, som hun ey ville forClare huortil brugtis,

En posse med Nogle Rødblomedt Mosse udj, som Hun Siger at farue Med |:

tuende Samen budne Posser med Jord och Vld sammen vdj Sampt Nogle Smaa støcher fladbrød och smasteen Som hun och Forgiffr. at bruge til fee for blodsott, som giertrud tarelerud haffr. Raad hinder til Att bruge, som hun Siger,

j liden posse med Hommel vdj Som hun forregiffr. at vere en dochePude,

En posse med Ringablome frøe, Lin frøe och Jt maltkorn vdj,:

Noch En liden posse med Salt och Jord udj, som hun Siger At hafue brugt for schade J hindis hand, Nemblig Trold

Noch En gamele Rustet Nøgle som hun foregiffuer at hafue funden, och Siumis lige som en Capel eller Kierche Nøgle

Noch En posse med Ertter Som hun Kalder Mosse Mennische Feett och talle Vdj, Som hun ey Ville obenbare huortil Hun dett brugtte, ydemiere tilstod gurj Olssdatter Att hun flyde forne Sin Søster Ellj Olsdatter dend Posse med forne Vld, Lin och Saltt vdj som hun Nedgroff, vnder Olle hammerstadtz dørstock, Som gurj bad hinder och sagde gurj dend var giortt at vende vrede med,²¹⁹

Dette var en magisk specialists verktøy. At disse posene har virket skremmende, er kanskje ikke så rart når den eneste garantien for at de ikke var ment som skadegjørende magi, var

²¹⁹ Prosess nr. 100. 100a, 100b og 100c.

den anklagedes egne ord. I denne saken var anklagen forsøk på å vende motvilje om til velvilje, som regnes som maleficium selv om det ikke direkte skader den det er rettet mot. Det merkelige og uappetittlige innholdet må ha bidratt til å gjøre det hele mer dramatisk for tilhørerne i rettssalen. Kirkenøkler og “Quindeligg effterferd” ligger nær opp til hva man forventet av trollfolk, og et godt stykke utenfor hva signere vanligvis synes å ha omgitt seg med.

En annen magisk spesialist med mindre truende arbeidsmåte var Jon Bonkind. Han helbredet både barn og voksne på sin spesielle måte:

hand haffr jo hiulpet mange mennischer, som met langvarende siugdum haffue verit hiemsøgt oc sengliggende, dermed at hand har smøget børn igiennem en schiede gaard i nord staaende, oc de voxene folchs kleder, thi hand deris persoener ey saa kunde løffte. Item endeel smaa børn, som haffue verit for meget suage, oc iche kunde røris oc bæris saaledis, deris kleder ochsaa, isteden for persoener igiennem smøget, naar hand dertil haffr verit begieret, oc maa alt vere selff anden, det at forrette, at den ene kand imod tage, paa den anden side, som iche komer den siuge noget til, eller var beslechtet: Oc da haffr brugt saadanne ord: Jeg smyger deg fra det onde til det gode, i Jesu naffn: Andre ord haffr hand iche brugt: Huilche hand nu nogle gange for retten sagde oc repeterede, uden nogen benechtelse eller tuang, friuilligen.²²⁰

Så banalt kan altså signeriet være. Og likevel har det blitt trodd: Flere vitner forteller at Jon Bonkind har helbredet barna deres. Han har altså hatt fornøyde kunder, og har bare bedt dem betale ham det de selv syntes det var verdt. Ingen vitner beskylder ham for noe ondt. Igjen dukker det kristne elementet opp i signerens praksis, slik det gjør i nesten alle sakene der signeren tilstår. Som en skarp kontrast kan vi sette den farverike Peder Johansen

²²⁰ Prosess nr. 65.

Svenske.²²¹ Han var en profesjonell signer, kramkar og tilsynelatende, svindler, med store deler av Østlandet som operasjonsfelt. Han ble tiltalt “for adsckillige throlldombs bøger och kaanster, som hand skall verre med befundenn”. Det er svært sjelden at de anklagede var i besittelse av bøker med magiske oppskrifter. Men Peder Johansen Svenske hadde enda flere arbeidsverktøy:

End befindis der jblandt same fangis adskillige medhaffuende bøger och guodtz it langt spiger, som haffuer verridt slagid jgiennem enn missdediris hoffuidt omb huilckidt offte bemelte Mickell Christennssenn till spurde same fange huor hand det haffde bekomidt, och huor till hand det ville bruge, huor till hand gaff for giennsuar, først at hand haffde fundit same spiger hallff andit aar sidenn, och der effter sagde sig det forgangenn høst wid Bragenes at haffue fundit, videre deromb ville hand icke bekiende

I retten lyver han, forandrer forklaring, og nekter til slutt å forklare seg. Det er en eksepsjonelt gjenstridig og respektløs måte å behandle retten på. Allerede her begynner vi kanskje å ane at dette var en problematisk skikkelse. Han synes å ha hatt et stort register av tjenester: Han har solgt helbredende drikker, kunne lege sår og kunne gjenfinne tyver. Men han har også tatt imot penger uten å gi folk salven de var lovet. Imidlertid har Peder gode forklaringer på hva som var i de helbredende drikkene han solgte:

Da tillspurde Michell Christenssenn hanom huor aff hand same drick hafde beridt, huor till hand suarede dend at verre giordt aff mattrumb, rusmarin, salluie, kruusemynter, pollej, och en hallff kand winn, huilchen lægedomb och skulle findis udj dj bøger som Mickell haffuer tagid i fra hanom,

En annen bestod av “colloquint, sænibsblad, honing och vin”. Dermed skulle han kunne gå klar av beskyldningen om å bruke

²²¹ Prosess nr. 40.

unaturlige midler. Men den lange spikeren stiller ham i et lite flatterende lys. Saken var imidlertid mer alvorlig enn som så:

Anne Deellin aff øster Bergumb bekiende och faare gaff, at hun vaar hoss bemelte Peder Johannssenn paa Bogstad i Agerss herridt och fich enn drick aff hanom till hindis mand naffnlig Lauridtz Deellin som naagenn tid lang tillfor^{ne} haffde ligid siug, for huillkenn drick hun gaff hanom enn r: daler, och som hun gich i fra hanom med same drick, da komb hand effter hinde till Deellin som hun boer, och bad for^{ne} hindis mandt at hand same drick skulle till sig aname, førend hand anamidt sacramente, thi dend skulle giøre hanom bedre end sacramentidt och sagde der hoss till bemelte Lauridtz Deellin, du skallt icke lade prestenn vide det attu same drick till dig haffuer anamidt, ... och andenn dagenn drack bemelte Lauridtz Deellin thou skeer fulde aff same drick, och aa enn sag var 14 dage der effter bleff same mandt dødt: ... ydermere tillspurde Michell Christenssenn hanom, huad mening hand haffde med same drick, som hand forbett mand haffuer jndgiffuidt, der till gaff hand for giennsuar, at hand gjorde det ickun saa vat henn.

Etter å ha fulgt Peder Johansen Svenskes råd døde Lauridtz Deellin uten å ha tatt nattverden. Peder satte Lauridtz evige sjel i fare for å havne i helvete. Det var nettopp dette kirken fryktet: At konkurransen fra signerne skulle vende folk bort fra Gud som den store helbreder. Peder Johansen Svenske blir dermed en slags legitimering av kirkens frykt og dens grunner for å forfølge signerne. Enkelte kirkefolk og demonologer mente at signerne var farligere enn de egentlige trollfolkene, nettopp fordi de så lett lokket folk fra den smale sti over i djevelens klør. Dermed får også saken mot Peder Johansen Svenske et ekstra alvorlig skjær. Vi støtte på ham tidligere da han hadde fisket på en søndag og svarte nedsettende om søndager og prester. Han synes å ha hatt et anstrengt forhold til både geistlig og verdslig øvrighet, og var kanskje erketypen av kirkens verste skrekk? I alle fall var han atypisk for de tiltalte norske signere. Men kanskje er det nettopp det atypiske vi skal se nærmere på når vi

forsøker å forstå en del av fortiden som ligger så fjernt fra vår egen verdensoppfatning:

By picking at the document where it is most opaque, we may be able to unravel an alien system of meaning. The thread might even lead into a strange and wonderful world view.²²²

I en prosess fra Buskerud i 1681 “anlangende en tyfuefinger, som jt quindfolch naufnlig Rennel Jans daater, schulle hafue ladet sig merche med, at Anuind Bendtsens hustru schulle hafue hafft i sin gieme”,²²³ er det ett stor spørsmål som dominerer: Har fingeren blitt brukt? De to spørsmålene som ligger oss nærmest - hvor kommer fingeren fra, og hva kan den brukes til - nevnes ikke. Underforstått er fingerens opphav ikke interessant og dens bruksområde selvsagt. Dermed blir distansen til vår samtids kultur ekstremt tydelig. Men hvis vi ser etter i en samling magiske oppskrifter finner vi ut at en tyvefinger kunne ha mange bruksområder: Man kan bruke den til å vinne i kort og terning, fjetre fugler og dyr, lage en fløyte som tiltrekker fugler, osv.²²⁴ Dessuten har ben fra døde tyver en rekke bruksmuligheter, blant annet å støtes til pulver og blandes i krutt for alltid å treffe det man skyter på, eller å legges under kirkedøren for å hindre trollkvinner å gå inn.²²⁵ Etter som det ikke var noen tvil om at fingeren fantes, var dette en alvorlig sak. Ett vitneprov kan holde som illustrasjon på nysgjerrigheten og den pirrende redselen blant tjenere og naboer:

Rosine Erlandsdaater som har tiendt hoess forn: Amund Beeendtsen, ... tilstoed at hun først saae forn: thyffinger laa

²²² Darnton, Robert, *The Great Cat Massacre and Other Episodes in French Cultural History*, New York 1984: 13.

²²³ Prosess nr. 74 og 74a.

²²⁴ A. Bang, *Norske hexeformularer og magiske oppskrifter*, Christiania 1902: 193-194.

²²⁵ Ibid: 195.

paa hyld i kielderen inden i it lidet cantor i kiøchenet, och der tog hun dend och wiste Rennel, och det kom deraf, at hun sagde til Rennel. at moder har noged liggendiss paa hyllen i kielderen, ieg veed aldrig huad det er, da sagde Rennel, kand du iche wisse mig huad det er, saa wiste hun hinde dend, dog hun lagde dend strax derhen igien, menss saa en anden gang sagde Rennel til hinde, at wj motte dog see huad det war, saa tog Rennel deend och spregte dend op, efftersom dend war jndsyed i noged randet silchetøy, da saae dj at det war en finger, thj dj saa nauflen, menss kiødet war suart, saa syede dj dend til igien, och lagde dend hen paa hyllen igien, menss hun hafde aldrig seet at dend war i thønderne, ej heller seet at hindess madmoder, enten hafde hafft dend, eller brugt dend i hiindes tønder, ej heller at hun enten har klaget sig, for saadan gierning, eller bekiendt at hun hafde brugt dend, effter saa som dj andere indstefnte tilstaaed hafuer, menss hun hørte wel at hun graad, menss iche huorfor det war; ellers wiste hun vel at hindes søster Gunild fich ded lerrit af Ellj Amunds, thj hun sagde hinde det, och at Ellj hafde gifuet hinde det for hun schulle iche sige fra och raabe det ud, at hindes søster Rossine hafde wist af dend thiiuffinger der udj husset, menss hun for sin persohn hafde iche enten hørt eller seet, at hindes søster fich same lerrit, eller huorfor, widre end det som hun sagt for hinde, som ofuen bemelt; dernest tilstoed hun at siden en gang, blef Rennel af forn: hindess madmoder Ellj, u=venner, saa truede Rennel forn: Rossine, och sagde, tager du nu iche hid dend tyffinger, da schal du faae en fandenss ferd, saa tog hun dend aff af hylden och fliede hinde dend, siden har hun iche seet dend, och widre widste hun iche derom;

De mistenkte altså matmoren for å ha hatt fingeren i tønnene, etter de andre vitneprovne å dømme, øltønnene. Det er i så fall en bruk som er vanskelig å etterspore i noen annen samtidig eller senere magisk oppskrift. Formålet er derfor uklart. Likevel er det lett gjenkjennelig som en magisk handling. Eieren av fingeren var så sårbar når den ble kjent at hun ga etter for utpressing. Hvor mange trolldomssaker er unngått fordi folk har latt seg presse? Vi skal bite oss merke i en annen detalj. Selv om retten

ikke interesserer seg for fingerens opphav, interesserer det i høyeste grad oss. Vi får kanskje et lite hint fra vitnet når hun sier at fingeren var innsydd i randet silketøy. Det kan virke som om fingeren har vært en handelsvare, kanskje fra en annen Peder Johansen Svenske?

Det helt sentrale i denne saken er likevel dette: At det faktisk var en opprånnet finger innsydd i silketøy i huset, og at denne ble ansett som en magisk redskap/gjenstand av hele husstanden, nabolaget og retten.

I alle disse sakene har vi sett en tro på magiske virkemidler for å skade, helbrede og hjelpe mennesker. Og vi har sett eksempler på utførelse av magiske ritualer for å helbrede mennesker og dyr. Men vi har bare sett ett eksempel på utførelse av magiske ritualer for å skade mennesker. Finnes det så noe flere i materialet? Dersom vi godtar de anklagedes forklaringer er svaret er nei, med ett unntak, det nevnte forsøket på å vende hug.²²⁶ I de tilfellene der de anklagede tilstår maleficium og/eller diabolisme gjør de det uten å forklare hvordan de utfører magien. Ingen ritualer blir beskrevet, og det er lite trolig at noen har blitt utført. En trollkvinne innrømmet at hun ba satan skade folk for henne.²²⁷ Hun synes å ha hevdet at hun ikke selv kunne trolle. Anklagene fokuserer i de fleste prosessene på trusler og onde løfter snarere enn ritualer. Det er vanskelig å vurdere om de anklagede virkelig har ønsket å skade noen med sine forbannelser og onde løfter. Derimot virker det som om det var en utbredt tro på utførelse av ritualer for maleficium. Men dette faller utenfor demonologiens interessefelt. Demonologien var interessert i magiens opphav, ikke dens utførelse. Uten materielle bevis var maleficium nesten umulig å bevise. Derfor

²²⁶ Prosess nr. 100. 100a, 100b og 100c.

²²⁷ Prosess nr. 67.

finnes det ikke i rettskildene. Kanskje har denne troen sin rot ikke i virkelig maleficium, men i vanskeligheten ved å vite eksakt hva en signers handlinger hadde som mål og resultat.

Demonologien

I løpet av senmiddelalderen forandret den katolske kirken sitt syn på magi og trollfolk. Det nye synet ytret seg i form av en ny lære kalt demonologien. Vi skal ikke skildre dens utvikling og utbredelse fra senmiddelalderen til tidlig moderne tid. Det har mange gjort før oss, og den diskusjon det har avstedkommet er uvesentlig for vårt formål.²²⁸ Det kan holde å si at den var et resultat av en lengre forandring av kirkens oppfatning av magi og av djevelens makt. Den viktigste endringen var at man mente djevelen var fysisk virksom i denne verden. Den tidligere oppfatning hadde vært at djevelens og demonenes virksomhet var begrenset til illusjoner. Dette innebar at man straks så nye farer for kristenheten, fordi det onde fikk innpass også i det verdslige samfunnslivet. Dermed truet djevelen ikke bare kirkens domene, sjelen, men også den verdslige makts felt, kroppen, eiendommen og samfunnet, gjennom muligheten for fysisk skadegjøring med magiske midler. Også for de mennesker som gikk djevelens ærend fikk dette konsekvenser. Mens man tidligere hadde sett dem som mennesker som ble lurt av djevelens illusjoner, så man dem nå som mennesker som var i stand til fysisk å skade den kristne verden. De ble dermed reelt ansvarlige for kriminelle handlinger utført på magisk vis, utover den eksisterende religiøse forbrytelsen de magiske handlingene utgjorde.²²⁹ Det er nemlig vanlig å tilskrive demonologien at den

²²⁸ Se for eksempel Cohn 1975; J. C. Baroja, *De katolske demonologer*, og S. Clark, *De protestantiske demonologer*, begge i Ankarloo og Henningsen 1987; Ginzburg 1991.

²²⁹ Valerie I. J. Flint argumenterer på en meget interessant måte for at den tidligere læren i tidlig middelalder virket formildende på behandlingen av magikere: "Thus a belief in demons can help to rescue man from excessive blame and its punishment. Demons work only under God. Man may, again under God, contend with them; but, without God's help, it goes almost without saying, man will never be their match. This dimension

gjorde magien til en religiøs forbrytelse. Det hadde den imidlertid alltid vært, også i urgermansk og romersk tid. Den store forskjellen er at denne religiøse forbrytelsen endret karakter gjennom å bli oppfattet som et frafall fra kristenheten. Fra å være kristne på avveier ble trollfolkene omfortolket til frafalne kristne som deltok i organisert djeveldyrking. Dette er en omfortolkning som neppe hadde vært mulig dersom ikke de samtidige kjetterprosessene hadde gitt kirken direkte erfaring med virkelige sekter som stilte seg utenfor kirkens fellesskap. For trollfolkene utgjorde ikke sekter eller organisasjoner. Det råder det generell enighet om.²³⁰ Denne omfortolkningen hadde heller ikke vært mulig om ikke djevelen ble oppfattet å ha direkte, fysisk, tilstedeværelse i denne verden. Nye erfaringer og ny filosofi fikk dermed store konsekvenser for kirkens holdning til allerede godt kjente grupper. Både den lærde og den folkelige

to the early medieval rescue of demons is an exceedingly important one. Demons do not here play that role for which they are later to become so famous in witchcraft trials; the role, that is, of active agents in a drama of fear and repression, and sometimes as assistants to so-called scientists in a process of proscription. Rather, they play an almost exactly opposite one. They are used to take the panic, much of the blame, and the extreme penalties from the accused maleficus upon themselves. This humane use of a belief in the magical powers of demons by the early medieval church is one deserving of some emphasis, for, in the light especially of later abuses, sight of it can easily be lost.” V. I. J. Flint, *The Rise of Magic in Early Medieval Europe*, Princeton 1991: 153-4. Hun har i det hele et meget positivt syn på den tidlige middelalderkirkens behandling av magi og trollfolk, og mener den må sees på som mer human enn de verdslige myndigheters. Se også samme sted, s. 122-125.

²³⁰ Et unntak er Liv Helene Willumsens teori, se over s. 15. Det hevdes også at det i noen områder var fruktbarhetskulter som ble rammet av hekseprosessene og dermed demonisert. Se Ginzburg 1990, og Henningsen 1987.

magien var kjent fra kirkens første misjonerende fase, og ble til en viss grad absorbert av kirken.²³¹ Dette er et viktig poeng: Demonologien var ingen rent teoretisk konstruksjon uten bunn i virkeligheten. Den var skolastikkens forsøk på å forklare og forstå den virkelige og innbilte magiske praksis kirkens menn så rundt seg.

Det er lett for oss å misforstå hva slags lære demonologien var. Mange kaller den bare en lære, noen en filosofi eller teori. De fleste glemmer at dette var en vitenskap, faktisk en naturvitenskap. Demonologien er fremsprunget i middelalderens vitenskapelige paradigme, og den vitenskapelige metode som ble brukt er den samme som ble brukt i samtidens biologi, astronomi og fysikk. Middelalderens vitenskapelige metode var ikke å observere og eksperimentere, men å tolke bøker som inneholdt det man visste var *sannheten*, først og fremst Bibelen og Aristoteles verker.²³² Det var slik man visste at solen gikk i bane rundt jorden, og det var slik man visste at djevelen skadet kristenheten gjennom sine edsvorne trollfolk. Empiri var ingen selvstendig bekreftelse på at noe var sant, fordi sansene kan ta feil. Observasjonene måtte forenes med Bibelen. Fremveksten av demonologien foregikk parallelt på det teoretiske og empiriske planet:

Some of the most powerful minds of the time turn from the human sciences to explore this newly discovered continent, this America of the spiritual world. And the details which they discover, and which are continually being confirmed by teams of parallel researchers - field researchers in torturechamber or confessional, academic researchers in

²³¹ Flint 1991: Passim.

²³² F. B. Artz, *The Mind of the Middle Ages*, third edition Chicago 1980: 232-269f; J. H. Randall Jr., *The Making of the Modern Mind*, New York 1926: 92-102.

library or cloister - leave the facts more certainly established and the prospect more alarming than ever.²³³

Først når vi forstår dette, at demonologien hentet styrke fra trollfolkernes tilståelser, og dermed at “By their separate confessions the science of the Schoolmen was empirically confirmed. <...> Intellectually logical, socially necessary, experimentally proved, it had become a datum in European life”,²³⁴ kan vi forstå hvordan den kunne bli godtatt av de aller fleste utdannede mennesker.

For å summere opp: Demonologien gjorde det religiøse aspektet ved trolldomsforbrytelsen viktigere gjennom å stemple trollfolkene som frafalne, mot tidligere villfarne. Den ansvarliggjorde trollfolkene for fysisk skade, mot tidligere å se dem nærmest som ofre for illusjoner. Dermed ble den religiøse siden ved forbrytelsen langt mer alvorlig, og samtidig fikk den en svært alvorlig verdslig side.

I korte trekk er kjernen i demonologiens innhold slik: Det finnes kun to krefter i verden: Gud og djevelen. Alt det som ikke er naturlig må skje med kraft fra en av dem. Dersom noe unaturlig ikke skjer med Guds hjelp, skjer det med djevelens. Ingen ord, gjenstander eller riter har iboende fysisk virkning. Dersom de virker, er det fordi demoner eller djevelen griper inn. På denne måten er djevelen ikke bare opphavet til den skadegjørende magien, men også til den som tilsynelatende gjør godt. God magi, signeri, er derfor nesten verre enn maleficium fordi det skjuler djevelens ondskap mens han lokker menneskenes sjel bort fra Gud. Djevelen ga trollfolkene makt etter at de hadde inngått en pakt med han der de ga han sin udødelige sjel.²³⁵ Trollfolkene fløy på stoler, koster eller dyr til

²³³ Trevor-Roper, H.R., *The European Witch-Craze of the Sixteenth and Seventeenth Centuries*, London 1967: 14.

²³⁴ Ibid.: 121.

²³⁵ Den nøyaktige måten magien virket på var et av de spørsmål der demonologene innbyrdes var uenige. Noen tilskrev den til

et samlingspunkt der de tilba djevelen og parodierte kristne ritualer. Det fantes dog en begrensning: Djevelen kunne bare gjøre det som Gud tillot ham. Gud var fortsatt allmektig, men han brukte djevelen til å prøve de trofaste. De fleste av dem som forsvor sin dåp og gikk i djevelens tjeneste, var kvinner. Det skyldtes at kvinnene var ute av stand til å motstå fristelser. De var onde, svake, dumme, grådige, pyntesyke og seksuelt umettelige.²³⁶ Dette kvinnesynet var det dominerende i lærde kretser i middelalderen. I demonologien allierte det seg med de gamle gresk-romerske forestillingene om trollfolk: Også der ble kvinner antatt å utgjøre det store flertall.²³⁷ Kvinneforakten slik vi møter den her var grunnleggende for det akademiske og teologiske verdensbilde i tidlig moderne tid. Det var en del av den skriftlige latinske tradisjonen. Derfor er det viktig å understreke at vi skal være ekstremt forsiktige med å foreta generelle konklusjoner om kvinnes stilling i det tidlig moderne samfunnet med dette som grunnlag. Spranget fra middelalderens sølibate teologer til 1600-tallets norske bønder er stort. Mye av den nyere kriminalitetshistoriske forskningen i Norge har bidratt til å understreke hvor stor den forskjellen faktisk var. Det er grunn til å tro at også store deler av det lavere dansk-norske embetsverket levde med et verdensbilde som var forskjellig fra teologenes.

Den protestantiske demonologien

Naturlig nok utviklet det seg på protestantisk og katolsk hold forskjellige retninger i demonologien. Forskjellen lå snarere i

demoner, andre til djevelen personlig, og atter andre mente djevelen ga trollfolkene makt direkte. Dette illustrerer forskjellen fra den gamle læren, der virkningen ble tilskrevet illusjoner skapt av demoner.

²³⁶ Se for eksempel *Malleus Maleficarum*, engelsk utgave New York 1971: 41-48.

²³⁷ Cohn 1975: 206-210.

betoning enn i prinsipper og elementer. For protestantiske teologer skapte trollfolkene et større problem enn for katolikkene. De ble konfrontert med et sterkt spenningsforhold som var svært vanskelig. På den ene siden sto læren om Guds forsyn og de trofastes prøvelser som skulle utholdes. På den andre siden sto Bibelens absolutte påbud om å ta liv av trollfolk: "En trollkvinne skal du ikke la leve."²³⁸ Samtidig var det nettopp dette bibelske grunnlaget som gjorde at demonologien var den delen av den katolske teologien som protestantene lettest kunne godta. Demonologien var fundert på de katolske og reformerte kirkers felles arv.

Forsynslæren var grunnleggende for de reformerte kirkers evangelisering. Den baserte seg først og fremst på Jobs bok. Grunnpilaren var at den sanne kristne skulle følge Jobs eksempel og tålmodig utholde Guds prøvelser. Den rettferdige holdt ut alle prøvelser med fast tro i vissheten om at man ville få sin lønn i himmelen. Dermed ble spørsmålet om trollfolkenes eksistens irrelevant. Trollfolkene var blant de prøvelser man skulle holde ut. Dersom man la skylden for alle sine uhell på trollfolk kunne man overse at de skyldtes feil i ens egen livsførsel som nå ble straffet av Gud.²³⁹ Enkelte anførte endog at den endelige dom over trollfolk skulle overlates til Gud. Å rettsforfølge dem ble nesten et tegn på at man var svak i troen. Men denne forsynslæren gjorde at signeri ble spesielt viktig, ikke bare fordi det var et tegn på at man ikke ville holde ut Guds prøvelser, men også fordi det trakk menneskene vekk fra Gud som den store helbreder. Signeriet var et stort hinder for å bedre folks syndsbevissthet. I tillegg var signeri i langt større grad del av allmuens liv enn det maleficium var. Dermed var det en mere dominerende del av den livsførsel man forsøkte å reformere,

²³⁸ 2. Mosebok 22-18.

²³⁹ S. Clark, *De protestantiska demonologerna*, i Ankarloo og Henningsen 1987: 63-65; Johansen 1991: 134, 138, 147ff, 152f, 155, 160.

nettopp fordi det brøt med forsynslæren som var så sentral for reformatorene.

Protestantiske demonologer var da også langt mer opptatt av signeri enn sin katolske kolleger. Stuart Clark mener vi må se dette i sammenheng med at de fleste protestantiske demonologer var prester, snarere enn jurister og filosofer, slik mange av de katolske demonologene var. Deres forfatterskap er mere homiletisk og evangelisk enn intellektuelt.²⁴⁰ Den som skulle preke om det Guddommelige forsyn kunne ikke unngå å snakke om signeri. Den protestantiske demonologien utviklet seg således i forlengelsen av forkynnelsen, snarere enn i en rent teoretisk teologisk tradisjon. Clark kaller dette en “pastoral demonologi”,²⁴¹ og ser den som et ledd i reformatorenes forsøk på å reformere hele folkekulturen.

Embetsmennene

Det er naturlig å behandle de dansk-norske bidragene til demonologien sammen med embetsmennenes forhold til den, etter som også de danske demonologer var embetsmenn. Den viktigste av dem var Niels Hemmingsen. Hemmingsen var professor i teologi i København. Hans *Admonitio de superstitionibus magicis vitandis* fra 1575 definerer magi som troen på symbolers fysiske kraft. Fordi djevelen ønsker å ødelegge Ordets religion forsøker han å forvri i hvilken betydning ordet har kraft. Etter som ordets kraft bare er semantisk, må magiens kraft utelukkende bero på naturlig inngripen av de demonene magikeren åpent eller underforstått står i forbund med. Om kroppen helbredes, blir sjelen spedalsk.²⁴² Men Hemmingsen benektet at trollfolkene kunne fly gjennom luften, og han skrev ikke om djevlepakt og sabbat. Johansen mener at Hemmingsens påvirkning av de følgende

²⁴⁰ Clark 1987: 60.

²⁴¹ Ibid: 74.

²⁴² Ibid: 69f.

generasjoner danske prester var stor, og at de neppe har lagt ut om djevelens organisasjon fra prekestolen.²⁴³ Så finner han da også at de danske prestene i liten grad deltok i rettsforfølgelsen av trollfolkene på Jylland.²⁴⁴

Viktigere for oss er Jørgen Erickssøn, biskop i Stavanger. Som vi har sett var han initiativtaker til forordningen av 1584 for Bergenhus og Stavanger len.²⁴⁵ I sine prekener over Jonas bok favner han begge de to motstridende tradisjonene i protestantismens forhold til demonologien. Trollfolk skulle henrettes:

oc der met ere saa fortryllede oc forblindede aff hannom, at de mene sig at kunde det giøre som Satan aff Guds tilladelse dog giør, burde ingenlunde effter Guds Low aff Verdslige øffrighed tilstædis at leffue, besynderlige naar de aabenbarlige oc sandelige vaare offuer beuiste at vere saadanne Folck, dog saa de icke effter nogen lættferdige rycte eller sagn ... imod det femte Gudord dømmis til Jlden.

Men samtidig

Saa skal huer vide, at wi met vore Synder oc Wlydighed giffue Aarsagen her til, at Gud met Storm oc Wuær, saa uel til Land som til Vand straffer oss, saa wi tøre icke meget skylde Dieffuelen eller Troldfolck for saadanne Plager, naar wi blifue der met hiemsøgte, fordi det visselige er en Synds straff af Gud.

Derfor skulle man være forsiktig med å anklage trollfolk for sine uhell:

²⁴³ J. C. V. Johansen, Danmark: anklagelsernas sociologi, i Ankarloo og Henningsen 1987: 310.

²⁴⁴ Johansen 1991: 145ff.

²⁴⁵ Se over, s. 40f.

Her aff er vdi en Summa at mercke, at naar vi haardelige besøgis aff nogen plage, da skulle wi ingenlunde enten skielde eller forbande nole Creatur derfaare, det were sig Dieffuelen eller onde Menniske, eller nogit andet ... Derfor lader han offte baade aff sin Retfærdige Dom oc Faderlige Hierte, met atskillig Legomlig nød oc plage straffe Menniskene, paa det at de der aff kunde hendriffuis til en sand Penitentz, ocsaa omuende sig til Gud, aff huilcken de bliffue tucted oc reffsede dem selff til gaffn oc salighed.²⁴⁶

Jørgen Erikssøns preken bærer her i seg hele den protestantiske tenkningen på en måte som vanskeliggjør rettsforfølgelsen av trollfolk. Like fullt mente han altså at det var nødvendig å henrette dem, og tok initiativ til den skjerpede trolldomsforordningen i Bergenhus og Stavanger len, som siden ble utvidet til hele Norge. Vi har alt sett at det vesentligste punktet i denne forordningen var at den innførte dødsstraff også for signeri. Liksom Jørgen Erikssøn forbandt signeri med katolikkene, har også vi understreket signeriet som nøye forbundet med en folkelig religiøsitet reformasjonen forsøkte å endre. Blant de ting denne forordningen omtalte var å misbruke Guds navn, og å skjære kors på syke mennesker. Dette ligger tett opp mot de midler kirken i tidlig middelalder foreskrev for syke mennesker og dyr: Trosbekjennelsen, Fadervår, og å risse kors på syke dyr.²⁴⁷

Denne delen av det intellektuelle fundamentet for rettsforfølgelsen av trollfolk kan altså ikke forstås uten som del av den protestantiske evangeliseringen og oppgjøret med katolisismen. Dette oppgjøret hadde i denne sammenhengen to hovedpilarer. For det første angrep den katolikkenes bruk av Guds navn, korstegn osv. til helbredelse og beskyttelse. For det andre mente man at denne typen helbredelse trakk oppmerksomheten vekk fra sykdommens opphav i synden og hindret en ekte syndsbevissthet. Dette må vi kunne se som en

²⁴⁶ Alle sitater fra Johansen 1991: 191n.

²⁴⁷ Flint 1991: 83.

klar kontrast til 1617-forordningen. Der er det trollfolkenes forbund med djevelen, og deres skadegjøring som er dominerende. For første gang nevnes djevelen i trolldomslovgivningen. Straffen for signeri ble landsforvisning, altså en redusert straff for Norges vedkommende. Det er naturlig å se dette som to forskjellige tradisjoner i den dansk-norske lovgivning og demonologiske tenkning. Den første er den "pastorale", evangeliserende, som først og fremst retter seg mot signeri. Den andre er den eldre, felleskirkelige, som retter seg mot diabolisme og maleficium. Når vi kaller den eldre er det fordi den har røtter tilbake til høymiddelalderen, og står i samme tradisjonen som *Malleus Maleficarum*. Den yngre tradisjonen spores vanligvis til Johannes Brenz, og særlig hans uværspreden i 1539. Stuart Clark mener dog at dette var en mer omfattende protestantisk tradisjon som ikke bare kan tilbakeføres til Brenz.²⁴⁸

I sum finner Johansen at forsynstradisjonen førte til en redusert rettsforfølgelse av trollfolk frem til 1617. Han betviler derimot at den slo igjennom hos befolkningen. Etter 1625 mener han prestenes forsynstradisjon igjen fikk overtaket og førte til at prosessene gradvis forsvant.²⁴⁹ Implisitt finner dermed også Johansen at 1617-forordningen bringer en annen demonologisk fortolkning til overflaten, delvis personifisert i Christian IVs skikkelse.²⁵⁰

Men nå har vi beveget oss i svært lærde kretser. I hvilken grad tilfløt demonologiske kunnskaper også de lavere deler av embetsverket? Johansen finner at demonologien ikke var del av teologistudiet i København, og at man ikke skal gjøre seg særlig høye forestillinger om teologistudentenes nivå. Fra 1621 ble det

²⁴⁸ E. Midelfort, *Witch-Hunting in Southwestern Germany, 1562-1684*, Stanford 1972: 35f; Clark 1987: 72f; Johansen 1991: 149f.

²⁴⁹ Johansen 1991: 152.

²⁵⁰ Ibid.: 37.

slått fast at ingen skulle få presteembete uten å ha studert “thoe eller threi ar her paa vniuersitetet, eller oc it aar i det ringgste, om de haafuer werridt paa fremmede vniversitetet wden rigitt.” Johansen konkluderer med at “kampen mod troldfolk synes at have været et emne, der først optog præsterne, når de stod i deres sogne over for menighederne.”²⁵¹ Når vi da i tillegg kan anta at de embetsmennene som fant sin vei til Norge neppe var dobbeltmonarkiets beste menn, er det grunn til å stille spørsmål ved hvorvidt de overhodet kunne sin demonologi.

²⁵¹ Ibid.: 148.

Rettsaken

Vi har tidligere sett at trolldomsprosessene på Østlandet har en særegen kronologi. Ut fra den synes det riktig å inndele disse trolldomsprosessenes historie i tre faser. Den første vil da omfatte tiden fra omlag 1560 frem til 1618. Denne tiden er først og fremst preget av dårlig kildebelegg, men synes å ha sett bare sporadiske trolldomsprosesser. Dette mønsteret synes å holde stikk også etter at kildesituasjonen blir bedre på 1590-tallet. Disse tidlige prosessene er mest kjent gjennom anker og kortfattede, uformelle notater. Derfor vet vi svært lite om innholdet i anklagene, vitneprovne og tilståelsene. Det er utfallet og det rent juridiske som dominerer. Kildene er ikke bare sjeldne, de er fattige på opplysninger også. Den andre perioden omfatter årene 1619-1625. Denne perioden er preget av svært mange prosesser og dødsstraffer på kort tid. Også her er kildesituasjonen dårlig, men langt rikere enn tidligere. Desverre er de fleste sakene bare kjent fra lensregnskaper, og gir dermed i svært liten grad innblikk i selve rettsakene. Derimot får vi et mye bedre bilde av prosessenes omfang. Den tredje perioden er tiden fra 1626 og ut århundret. Den er preget av langt færre saker, og nesten ingen dødsdommer. Enkelte kjeder med diabolisme forekommer fortsatt, men det er de mindre alvorlige sakene som dominerer bildet. I løpet av denne tiden forbedres stadig kildegrunnlaget etter som tingbøkene er bevart, og nettopp derfor ser vi også de sakene som blir frafalt eller ender med frifinnelse eller milde straffer.

I dette ligger et meget stort problem. Årene 1619-1625 står i en særstilling og må sies å utgjøre den mest interessante perioden. Men kildene domineres, spesielt kvalitativt, av den tredje perioden. Gitt den enorme forskjellen i antallet dødsstraffer mellom de to siste periodene er det svært usikkert om prosessene i den senere perioden kan sies å være representative for de tidligere prosessene. Vi risikerer altså å bygge våre konklusjoner på feil grunnlag om vi for eksempel regner ut kjønnsandelen av vitnene, eller andel saker med diabolisme, på grunnlag av hele

materialet. Av de 74 prosessene 1619-1625 er bare ni belagt gjennom fullt referat i en bevart tingbok eller tingboksavskrift.²⁵² De øvrige er belagt gjennom lensregnskaper, anker, eller nevnt i de ni første. Noen meningsfylt statistikk kan vanskelig bygges på så spinkelt grunnlag. Vi må derfor være svært forsiktige i vår fremgangsmåte når vi skal forsøke å se nærmere på trolldomsprosessenes innhold. Det er særlig to spørsmål vi skal forsøke å ta rede på. For det første vil vi vite om prosessenes ytre dynamikk har sitt tilsvarende i en indre dynamikk. For det andre - og det avhenger av det første - vil vi vite om det finnes noe vi kan kalle en "typisk" østlandsk trolldomsprosess. For å få svar på disse spørsmålene må vi se nærmere på enkeltdelene i trolldomsprosessene: Prosessmidlene, anklagepunktene, kjønnsandelen, bevisskravene og straffeutmålingene.

Prosessmidler

La oss nå først forsøke å se om bruken av de forskjellige prosessmidlene også forandret seg over tid. Som så mye annet i trolldomsprosessenes historie er dette vanskelig. For noen av dem kan vi støtte oss på lensregnskapene: Både vannprøve og pining skal nedfelle seg i lensregnskapene som utgifter til mestermannens lønn. Dermed skal det være mulig å tegne et bilde av en utvikling i bruken av dem etter 1600, slik vi tidligere har gjort for dødsstraffens vedkommende.²⁵³

Vannprøve

Vi har tidligere nevnt at alle de tre prosessene med vannprøve som er kjent på Østlandet fant sted i 1624, i Østfold, Akershus, og Vestfold.²⁵⁴ Ellers vet vi lite om disse tre sakene. Alle de tre

²⁵² Prosess nr. 1, 3, 4, 5, 40, 43, 125, 126 og 875.

²⁵³ Se over s. 30f.

²⁵⁴ Henholdsvis prosess nr. 11, 45 og 161.

anklagede var kvinner. To av dem ble henrettet, den tredje døde under omstendigheter som sorenskriveren måtte forklare seg om.²⁵⁵ En eide ingenting, den andre hadde et boslodd på nesten 50 rd.²⁵⁶ To kaltes trollkoner og trollkvinner, den tredje “bleff affliffuitt wnder suerditt, for hindis dieffuellsuerck hun haffde bedreffuit”.²⁵⁷ Det er i det hele vanskelig å finne likhetstrekk utover at de tre var kvinner og at rettsaken fikk et dødelig utfall for dem alle. Men vi skal merke oss at trolldomsprosessenes kanskje mest særpregete virkemiddel - vannprøven - utelukkende ble brukt i de østlandske trolldomsprosessenes mest voldsomme periode.

Interessant er det å merke seg at et vitne i en sak i Moss i 1665 hadde foreslått for en anklaget trollkvinne at hun kunne fri seg for anklagen ved å ta vannprøven. Hun fortalte retten at hun:

daae bad ... at hun wilde ssiellff sspringe i wanden och laede sse ssin wndschiuldingh i disse maader huor till hun ssuarde der gierne at wilde gjøre, menss ssagde ssaalediss der ssom jeg schal paae wandet schall der flerre werre med, <...> huilche proff for^{ne} Ingeborig Jonsdatter ssiellff for retten tillstaar i ssandhed at werre²⁵⁸

Vannprøven synes altså å ha trengt langt inn i folks bevissthet om trollfolk. Samme året på samme sted, Moss 1665, ble en annen kvinne forhørt av retten fordi hun

for minis att schulle werre berøchtet for traaldombs konst aff den aarssage hun i gaar ssineste forleden loed sig goudwillige, nied kaste i wanden wed Niellss Tamessens her ssamme stedtz, udj tuinde dannemens aasiøn,²⁵⁹

²⁵⁵ Prosess nr. 161.

²⁵⁶ Henholdsvis prosess nr. 45 og 11.

²⁵⁷ Prosess nr. 45.

²⁵⁸ Prosess nr. 27.

²⁵⁹ Prosess nr. 26.

Borild synes ikke å ha vært beryktet for trolldom fra før, og hun ble ikke rettsforfulgt etter dette første rettsmøtet. Det interessante er at hun ble mistenkt for trolldom *etter* at hun hoppet på vannet og “flød fremb och tilbake paa wandet ssom ehn goss”. Troen på at trollfolk fløt på vannet var altså kjent og sterk nok til at dette i seg selv etablerte Borild som trollkvinne.

Pining

Et annet trekk ved trolldomsprosessene var bruk av tortur, det vi har kalt pining.²⁶⁰ I vårt materiale er det sju prosesser der vi vet at den anklagede ble pint.²⁶¹ Til alt overmål faller alle unntatt én innenfor perioden 1619-1625. Ingen tilfeller av pinlig forhør er kjent før, og kun ett er kjent etter denne perioden. Etter som dette i fem av prosessene er kildebelagt gjennom lensregnskapene kan det ikke være tvil om at det uttrykker en klar tendens.²⁶² Pinlig forhør kan ha forekommet tidligere, og kanskje også senere. Men det er tydelig at det hadde et annet omfang disse årene, der pinlig forhør er kildebelagt for 8% av sakene og nær 13% av dødsstraffene. Vi ser altså en klar tendens til bruk av sterkere virkemidler i trolldomsprosessene disse årene enn i periodene før og etter.

Også her merker vi at lensregnskapene ikke inneholder alt de skulle: Som tidligere nevnt mangler en sak helt i lensregnskapet til tross for at den anklagede ble både pint og brent.²⁶³ En annen er i lensregnskapet oppført som brent, men han ble ifølge tingbokavskriften også pint flere ganger.²⁶⁴ Også her kan det altså skjule seg mørketall.

²⁶⁰ Se over s. 57f.

²⁶¹ Prosess nr. 1, 4, 5a, 17, 43, 125 og 847.

²⁶² Prosess nr. 1, 4, 17, 43 og 125.

²⁶³ Prosess nr. 5a.

²⁶⁴ Prosess nr. 125.

Av de sju pinte trollfolkene var to menn.²⁶⁵ Av disse igjen var en sønn av en trollkvinne, men han ble brent før hun ble stilt for retten.²⁶⁶ Vi vet at en av kvinnene klarte å holde fast på sin uskyld også da hun ble pint.²⁶⁷ Samtlige ble likevel henrettet. Ingen av de pinte ble prøvd på vannet.

Det synes klart at minst en av dem ble pint før de var dømt til døden, i klar strid med lovens bestemmelser.²⁶⁸ I en annen sak sies det eksplisitt at pinlig forhør ble foretatt etter at dødsdommen ble felt, slik loven foreskrev.²⁶⁹

Skussmål og rykte

Skussmål brukes som bevis i sju trolldomsprosesser, men bare en av dem faller innenfor perioden 1619-1625.²⁷⁰ Det henger naturligvis sammen med at så få av prosessene er kjent gjennom tingbøker, og må således tilskrives kildesituasjonen, snarere enn prosessene selv. Dersom vi ser på rykte, er det brukt i fire saker i denne perioden, og av tolv totalt.²⁷¹ Disse fire sakene er for øvrig de fire tingbokbelagte (avskrift) i en kjede med seks saker. Dette kan tyde på at rykte var vanligere enn tallene tilsier. Ellers skal vi merke oss at skussmål ble brukt i to saker på 1500-tallet,²⁷² men ikke rykte. Dette er dog så små tall at det ikke trenger reflektere annet enn kildenes tilstand.

²⁶⁵ Prosess nr. 43 og 125.

²⁶⁶ Prosess nr. 125.

²⁶⁷ Prosess nr. 1.

²⁶⁸ Prosess nr. 847.

²⁶⁹ Prosess nr. 43.

²⁷⁰ Prosess nr. 5.

²⁷¹ Prosess nr. 1, 3, 4, 5.

²⁷² Prosess nr. 605 og 615.

Anklage

Vi vet svært lite om anklagenes innhold i de to første periodene. I den første skyldes det kildenes knapphet, i den andre at de få sakene som er tingbokbelagte er kjedeprosesser. Der er det utleggelser snarere enn anklager som er opphavet til de enkelte prosessene. Ironisk nok har vi ikke bevart den første saken i disse kjedene, man bare de senere. Bare i en sak har vi et fullt referat av en anklage. Det er fra saken mot Maren Daniels i Rygge i 1623:

[Hans Inguoldsen] frembkom och beklagitt sig, huortt ledis dett Lauris Knepir søen ved nauffn Anders var hoes Daniell Murremestir en gang och drack medt nogin andin slem selschab, och iblantt anditt haffde de offuerfalditt och slagitt for^{ne} Anders med hug och slag, saa hand vor megitt blodig, huilchet hand beklagit sig, for Hans Inguordsin strax der effter gich hen til Daniells, och spurttte huor for de saa havde slagitt och faritt medt for^{ne} Anders, och hand loed ilde paa dennom som vor ij hussett, huor for for^{ne} Marin Daniells loffuit och till sagde for^{ne} Hans Inguordsin dett hand schulle faa en wløche och en dieffuells ferd, och daa for^{ne} Hans Inguordsin en gang der effter schulle rese her fra Mos, och som hand daa red och kom y en izrin emellum Moes och Strømshog, der fick hand itt fang som saa hand wor ner død och jcke hend kunde røre sig och der som hans broder och hans thienir iche haffde veritt haffde hand død paa hestin, och der hand kom till Strømshoug, kunde hand neppe komme aff hestin och thuinde lede hannom daa op for en thrappe paa Strømshoug, och op paa en stue som hand schulle lige, och der hand kom i dørin, fløg der itt vindeue, hastig ud av stuen och faltt paa gardin sa de iche viste andditt en som den onde vor ij stuen, och der epter som hand siden kom till Mos, loed hand for^{ne} Daniell medt tuinde dannemend beschicke, och till sige, huorttledis dett, hand effter hindis onde løffter haffde bekomitt och vederfaritt, ontt och der som hand iche fich bedre, schulle hand daa fuld och fast tillege hinder schyldig der vor jtem der som hand ydermere bekom nogit ontt effter hindis loffuede, schulle hun daa sta der forre, och strax der effter som hand saa haffde i saa maader laditt hanom beschicke bleff dett bedre

medt hannom, for huilchett dene hans beschyldning hand fuldkomelige till sagde och till lagde for^{ne} Marin Daniells her for rettin schyldig udj att werre och der for gaff hinder fuld sag och jngen anndin²⁷³

Denne følger langt på vei det klassiske mønster for anklager i trolldomsprosesser slik Næss har beskrevet for Norge, og slik Macfarlane og Thomas har funnet for England.²⁷⁴ Imidlertid er dette altså den eneste fra årene 1619-1625. I de få bevarte rettsreferatene fra disse årene er det utleggelsene som dominerer, som når Anne Holter og Sitru Pedersdatter hadde utlagt flere andre i Rygge i 1623:

[Anne Holter] ... i samme hindis bekiedilsse och dødz stund, haffuer beschyltt och udlagtt for^{ne} Marin Nabstad med sig och andre flerre, medt throidombs koenst och gierning att verre belertt

<...>

[Sitru Pedersdatter] ... i hinndis bekiendilsse, saa och i hinndis dødz stunnd bekiende for^{ne} Marin Nabstad, for en trolldquinde att verre²⁷⁵

Men dette er et for svakt kildemateriale for å trekke noen virkelige slutninger om anklagenes innhold. Derfor er det heller ingen mulighet for å foreta en sammenligning periodene i mellom.

Vitneprov

Fra den første perioden kjenner vi ikke et eneste vitneprov. Så tomme er altså kildene. Fra den andre perioden må vi lite på de samme ni sakene som tidligere. Men i bare fire av dem er det

²⁷³ Prosess nr. 5.

²⁷⁴ Næss 1981: 102-122 og 325; Macfarlane 1970: 168-184; Thomas 1971: 552-560.

²⁷⁵ Prosess nr. 1.

referert vitner.²⁷⁶ De fleste av de bevarte vitneprovne følger det klassiske mønsteret med forbannelser som fører til ulykker, som her fra saken mot Peder Johansen Svenske på Aker i 1620:

Niells Volld jbidem gaff till kiende at same fange haffde verridt hoss Hanns Horne i Vestergumb udj it vannd att fiske, da formante hand same persoen at hand der icke udenn hans louff eller [m]inde maatte fiske, huor till same fange suarede, och sagde du skallt jndtid bande der aff, och stragx der effter bleff enn aff same mandtz hester aff ullfue dræbt och ombkomen²⁷⁷

Mere påfallende er det at det ikke foreligger noen vitneprov i tre av sakene som er godt belagt og som endte med dødsstraff.²⁷⁸ Disse hører med i en utleggelseskjede, og bare en av dem tilsto. Dermed synes det klart at norske bygdeting ikke var like tilbakeholdne som de danske med å dømme til døden trollfolk som ikke var anklaget for maleficium.²⁷⁹ Flere av de utlagte som ble dømt til døden synes ikke å ha vært beskyldt for spesifikke maleficia. Kildematerialet er selvfølgelig for spinkelt til å dra vidtgående slutninger, men denne påstanden synes dog ikke for dristig.

Meded

Mededen var en av de mest særpregede institusjoner i norsk rettsvesen i tidlig moderne tid. Den var en av de anklagedes få muligheter til å bevise egen uskyld, men samtidig innebar den en ikke liten stemping av vedkommende fra rettens side. Mededen innebar nemlig at retten fant grunn til å mistenke den anklagede, men ikke bevis nok til å dømme. Medsvergerne skulle derfor

²⁷⁶ Prosess nr. 4, 5, 40 og 126.

²⁷⁷ Prosess nr. 40.

²⁷⁸ Prosess nr. 1, 3 og 4.

²⁷⁹ Johansen 1993: 25.

sverge på at den anklagedes ord var troverdig nok til å motbevise anklagen.

Av ni anklagede som ble pålagt meded,²⁸⁰ var det bare to som klarte å sverge seg fri, begge på 1570-tallet.²⁸¹ Dette er svært små tall, men de er dog påfallende. De betyr at blant de kjente sakene klarte *alle* å fri seg på 1500-tallet, og *ingen* på 1600-tallet! Det kan bety at mededen hadde fått en annen funksjon, eller at den i større grad stigmatiserte den anklagede. Men det kan også bety at det var farligere å ta en trollkvinnes parti på 1600-tallet enn tidligere. Vi sier trollkvinner, for det var bare kvinner som ble pålagt meded i trolldomssaker, skjønt det like gjerne kan skyldes kildenes tilfeldige bevaring. At dette var farlig antydes kanskje også av tiden mededen ble brukt. To tilfeller er som sagt fra 1570-tallet, og ett er fra 1650. De øvrige er fra årene 1619-25. Det er kanskje langt på vei forklaringen på at ingen av disse trollkvinnene klarte å sverge seg fri.

Tilståelse

I den første perioden er det få tilståelser. Av Niels Stubs 14 saker er det bare en som tilstår:

epter som hun formeler, nar mandt far met willu heller heidni adtrunna etc. oc epter hinders egen bekiendelse att hun haffuer forgjortt Niels Fønbos fee²⁸²

I kjedeprosessen i Skien synes det å ha vært noen tilståelser.²⁸³ Totalt 15 av de 74 anklagede i årene 1619-1625 tilsto hele eller

²⁸⁰ Prosess nr. 1, 4, 16, 126, 167, 611, 619, 845 og 846.

²⁸¹ Prosess nr 611 og 619.

²⁸² Prosess nr. 614.

²⁸³ Prosess nr. 626, 627 og 628. Minst en av dem tilsto når hun utla Ingeborg Pedersdatter: "... som en troldquinde, Erich Munch lod brende haffde bekiendt paa hinde"

deler av anklagen.²⁸⁴ Av disse gjenkjenner vi fire fra listen over dem som ble pint.²⁸⁵ Fordi de fleste bare er kjent fra lensregnskapene, vet vi sjelden hva de har tilstått annet enn det generelle “throidom”. Nettopp kildenes art tilsier også at flere enn dem vi kjenner til kan ha tilstått. Men i de få sakene i disse årene som er tingbokbelagt er det en helt spesiell type tilståelse som kommer for en dag, og den er helt ulik anklagene:

For det første haffuer bekiendt, sig til dieffuellenn att haffue forsuorrrn och samme hans apostels naffnn waar Asmod talis Och haffde werret paa Filde fieldt tuende gonge, den første gong did redenn paa enn buch, som hand fich wdj Slyre prestegieldt j Walders: Denn andenn gong, redt hand didt paa enn seuff: Item fremwiiste huor fandenn hannom, haffde merchett, som war paa dett wenstre laar, noget offuer kneet, och den tidt fandenn saa merckte hannom, tœckte hand att fanden war grœnkledt, som aff grœnt flœyell, och hand giorde det med enn klœ: Bekiende och att motte tilføre fandenn paa Filde fieldt 6 ooste.

For det andet bekiende och att Birckenæs, aff Hœelandt, waar med paa Filde fieldt, denn første gong hand war der, och redt Bœrger didt paaa enn seuff, och førde did med sig megenn madt, flesck och smør, 6 heller 7 pundt.

For det tredie tilstodt ochssaa, att Oluff Lœgenn aff Aschimbssogenn, war med paa Filde fieldt denn første gong hand war der, som war om S: Johanss tidt wnghefer halffandett aar forledenn, och wor for^{ne} Oluff der, førend hand kom didt, och tœckte hannom, att Oluff skulle schriffue der, bleff der ochsaa om nattenn sadt och drack, och denn t[idt] haffde Oluff paa sig, enn lang kiorttel, som en prestekiorttel, som hannom tœckte at werre sortt, ock war Oluff Lœgenn wel kommen, der hos fandenn och sadt nestenn offuerst tilbordtz.

²⁸⁴ Prosess nr. 3, 5a, 8, 9, 43, 91a, 125, 658, 658a, 658b, 847, 868, 870, 870a og 875.

²⁸⁵ Prosess nr. 5a, 43, 125 og 847.

For det fierde bekiende forsk^{ne} Christoffer, att Gudmund Theigs quinde aff Ennebachssogn, kunde gjøre ontt, och redt til fildefieldt paa en roch.

Tilstodt ochssaa att enn mannd wdj Guldbrandtzdallenn, wdj Lessøe prestegieldt wedt naffnn Ole, boendes paa enn gaard kaldes, Høle, och och hans sønn wed naffnn, Niels, waare och med paa Filde fieldt, faderennn redt did paa enn brunn foole, och sønnen paa enn sort katt.

Bekiende ochssaa forsk^{ne} Christoffer att Oluff Knudssøn, boendis paa Berger j Næssogn paa Hedemarckenn, war med paa Filde fieldt, och redt didt paa enn buch, och førde did med sig nogen tallig.

For dett sidste tilstodt hand ochssaa, att enn manndt wedt naffnn Oluff Erichssøn och hans hustru boendis wdj oddeuoldt, kunde ochsaa gjøre ontt.

Ydermere war hand ey bekiendt, och det wedt høyeste eedt och formaning bekrefftet, ett Gudt hannom, saa sentt schulle werre naadig, som hand sandtz, wdj alle for^{ne} pungter, haffde tilstaaett: huilckenn forsk^{ne} bekiendelse, hannom anden dagen nest effter, aff bete her Knudt Jenssønn, schall werre forreholdenn, der hand hannom paa sitt embetz wegne, haffuer absolverit:

Huor till hand da haffuer suaritt, giernne her paa, at wille anamme sacramentet, och naar Gudt och øffrighedenn, saa gaat siuntes, ville hand derpaa gaa til døde, for sine begangne misgierninger, och huis hand j forskne maader haffde bekiendt waar sandhedt oc icke haffde løyett, paa nogenn, aff forne perssonner.²⁸⁶

Alt dette tilsto Kristoffer Lauritsen under tortur i Enebakk i 1624. Det er kanskje den mest velutviklete demonologiske tilståelse i vårt materiale. Her er alle punktene nesten programmessig til stede. Pakten med djevelen, djevlemerket,

²⁸⁶ Prosess nr. 43.

apostelen, flyving gjennom luften til sabbaten, og utleggelsen av andre trollfolk. Like fullt er den svært kortfattet. Her er ingen beskrivelse av sabbaten, uten at han var der. Det er ingen utførlig beskrivelse av spedbarnsdrap, drikking og spising, baklengsdans og de andre elementene vi skulle forvente. Det er et gjennomgående trekk ved de østlandske diabolismeprosessene. Hovedpunktene er der, men de utvikles ikke. Det skyldes trolig at tilståelsene ikke ble nedskrevet øyeblikkelig under forhørene, men først på neste rettsmøte. Vi ser i referatet ovenfor at tilståelsen var gjentatt for presten dagen etter at den ble avgitt. Først etter det ble den nedskrevet. Tilståelsen er altså avgitt og gjenfortalt minst tre ganger innen den ble skrevet ned. Dersom det er tilfellet også i andre saker, vet vi svært lite om under hvilke omstendigheter tilståelsene kom frem. En annen mulig delforklaring på tilståelsenes knapphet kan være at de reflekterer den protestantiske tradisjonens fokusering på trolldommen som religiøs forbrytelse. Den regnet selve frafallet som det viktigste, og la mindre vekt på enkelthetene ved sabbaten enn det den katolske tradisjonen gjorde.

Øyensynlig knytter denne saken seg til det kontinentale mønster av diabolismeprosesser. Likevel er denne saken eksepsjonell av flere årsaker. For det første var den anklagede en mann, “barnefødt wdi Schaane j Helssingborrigh”. For det andre var han i besittelse av ganske uvanlige eiendeler: “adschellige w.seduanlige bøger, och sextenn wndersckedlige signetter, wdj træ och hornn wdgraffuenn, som hos hannom :/der hann bleff paagreben/: ehr befundenn”. Bemerkesverdige er det også at han utlegger menn fra nesten hele Østlandet: Valdres, Høland, Askim, Enebakk, Gudbrandsdalen og Hedmark. Ingen av dem kan gjenfinnes som trolldomsanklaget i rettskildene. Når vi finner en nesten kontinental prosess bryter den altså straks mønsteret på en annen måte.

Prosesstyper

Det er i dag vanlig å skille mellom to typer trolldomsprosesser, maleficiumprosesser og diabolismeprosesser. De første er prosesser der den anklagede utelukkende blir anklaget for maleficium, altså uten innslag av diabolisme. Diabolismeprosessene legger derimot vekt på djevlepakten og sabbaten, snarere enn noen konkret magisk skadegjøring. Diabolismeprosessene settes ofte i sammenheng med det inkvisitoriske rettssystemet og bruk av tortur. Diabolismeprosessene har ofte karakter av kjedeprosesser fordi trollfolk som hadde inngått djevlepakt ble sett på som del av en organisasjon som kunne og måtte rulles opp.

I tillegg til disse to typene har vi i Norge en god del signerisaker. Signeri ble i det norske lovverket regnet som trolldom. Men samtidig ble det anerkjent som en annen forbrytelse enn maleficium og diabolisme, med en annen strafferamme (unntatt årene 1593-1617). Signeri ble straffeforfulgt i og for seg selv, ikke fordekt som maleficium slik enkelte har antydnet.

Dersom vi skal forsøke å foreta en slik inndeling av det østlandske materialet møter vi straks på et nesten uløselig problem. I så mange som 77 av prosessene blir anklagen bare kalt "throidom", som kan bety at dette både er maleficiumprosesser, diabolismeprosesser og signeriprosesser.²⁸⁷ Av disse faller 40 innenfor årene 1619-25. Blant disse 40 finner vi 31 dødsdommer og tre som døde før saken var avgjort eller dommen eksekvert. Det er ingen overraskelse etter som det vanligvis er lensregnskapene som er så upresise og nettopp denne perioden domineres av

²⁸⁷ Prosess nr. 5a, 16, 36, 36a, 38, 39, 42, 44, 45, 46, 47, 50, 51, 51a, 80, 81, 82, 83, 84, 88, 89, 90, 93, 94, 95, 97, 109, 115, 116, 117, 118, 119, 120, 130, 153, 154, 155, 156, 157, 158, 159, 160, 161, 162, 163, 168, 170, 171, 172, 597, 605, 610, 611, 613, 615, 616, 617, 617a, 619, 622, 623, 625, 626, 627, 628, 629, 658, 658a, 658b, 839, 845, 846, 847, 848, 869, 876 og 886.

regnskapsbelagte prosesser. I denne perioden er det altså bare 33 av 73 saker som gir oss grunnlag for å komme inn på noen nærmere inndeling av sakstypene, men disse inneholder bare 14 av de 48 sakene med dødelig utfall. Disse 33 spesifiserte sakene blir dermed å betrakte som ikke representative, og vi har intet grunnlag for å regne ut den relative fordelingen av sakstypene i denne perioden.

I perioden før, 1560-1618 er kildene for sporadiske til å kunne sette opp noen form for statistikk. Men vi kan bruke Niels Stubs opptegnelsesbøker. Niels Stub var lagmann i Oslo 1570-1580 og førte en slags uformell dagbok over de rettssaker han dømte i. Opptegnelsesbøkene fra 1572-1580 er bevart. Notatene er svært kortfattede, men gir et innblikk i noen sider ved disse tidlige rettssakene. De utgjør det nærmeste vi kan komme en vedvarende kilde serie fra en østlandsk førsteinstans på 1500-tallet.²⁸⁸ I opptegnelsesbøkene er det elleve saker som gjelder "throidom",²⁸⁹ en gjelder signeri²⁹⁰ og to gjelder kjærlighetsmagi.²⁹¹ I tillegg kommer det ekstra problemet at enkelte av de elleve sakene synes å kunne være injuriersaker. Heller ikke her kan vi si noe meningsfylt om den relative andelen av de forskjellige sakstypene.

²⁸⁸ Lagtinget var formelt sett ikke førsteinstans på denne tiden heller, men det fungerte i praksis ofte som førsteinstans fordi bygdetingene så ofte unnlot å dømme og heller sendte sakene fra seg til lagtinget. Det var denne praksisen som var årsaken til instansreformen i 1590.

²⁸⁹ Prosess nr. 609, 610, 611, 612, 613, 614, 615, 616, 617, 617a, 619, 620, 620a, 623 og 625.

²⁹⁰ Prosess nr. 614.

²⁹¹ Prosess nr. 620 og 620a.

Diabolismeprosesser

Kjedeprosessene var vanligvis diabolismeprosesser. I mange land var dette en del av kjernen i trolldomsprosessenes utbredelse.²⁹² I andre land, særlig England, var det enkeltprosessene som dominerte. I både Norge og Danmark synes det å ha vært en blanding av enkeltprosesser og små kjeder. Av de sju pinte trollfolkene var seks av dem med i utleggelseskjeder.²⁹³ Det er ikke overraskende, siden nettopp sammenhengen mellom kjedeprosesser og bruk av tortur stadig blir understreket. Av de 43 kjente kjedeprosessene faller 20 innenfor perioden 1619-1625.²⁹⁴ Med tanke på at 17 av de andre tilhører den tidligere nevnte kjeden i Rendalen i 1671, og fire er fra kjeden på 1570-tallet, betyr det at det nesten ikke fantes utleggelseskjeder etter 1625.²⁹⁵ Men det er likevel tegn som tyder på at dette tallet kan være alt for lavt. Det er nemlig sjelden at lensregnskapene opplyser at det er snakk om kjedeprosesser, og de fleste av sakene i denne perioden er jo belagt nettopp gjennom dem. Hvis vi vender oss til de ni sakene vi kjenner fra bevarte tingboksavskrifter, er samtlige med på listen over kjedeprosesser. En av disse er ny i forhold til Næss' register, og i tillegg er det en tingboksavskrift der tidligere bare regnskapet var kjent.²⁹⁶ Disse to inngår i en kjede der begge har utlagt Ingeborg Knutsdatter Øksensett.²⁹⁷ Hun er kjent fra før - fra

²⁹² Monter 1976: 194-195; Midelfort 1972: 71; Soman 1977: passim.

²⁹³ Prosess nr. 1, 4, 5a, 125, 847 og 875.

²⁹⁴ Prosess nr. 1, 2, 3, 4, 5, 5a, 8, 9, 9a, 125, 126, 629, 658, 658a, 658b, 847, 848, 870, 870a og 875.

²⁹⁵ I tillegg til Rendalen-kjeden er det én med to anklagede i Telemark i 1662. (Prosess nr. 172 og 173.)

²⁹⁶ Henholdsvis prosess nr. 876 og 125.

²⁹⁷ Prosess nr. 126.

lensregnskapet der bare en av de to andre står. Men regnskapet forteller ikke at dette er en utleggelseskjede. Også i kjeden i Østfold i 1623 finner vi det samme. I regnskapet står fem henrettelser.²⁹⁸ I domsavskriftene som ligger vedlagt finner vi at en av de henrettede var utlagt av en sjettede trollkvinne som ble pint og brent.²⁹⁹ Men hun finnes ikke i lensregnskapet. Altså øker både antallet saker og *antallet kjeder* der tingboksmaterialet blir bedre i denne perioden. Dette er små tall, men det er grunn til å tro at dette er uttrykk for en tendens, der lensregnskapene underestimerer ikke bare prosessomfanget og antallet dødsstraffer, men også antallet kjeder.³⁰⁰ Allikevel er det seks kjente kjeder disse sju årene, mot én tidligere, og to for resten av århundret. Dersom det virkelig var flere kjedeprosesser enn det vi vet om, må det antas å bety flere prosesser med diabolisme, og dermed større demonologisk påvirkning på det tidlige moderne østlandske bondesamfunnet.

Noen tegn til diabolismeprosesser finner vi også i de tidlige kildene. Den tidligste vi kjenner er prosessen mot Johanne Jensdatter Flamske. Hun ble stilt for retten i Skien på 1570-tallet, men rømte. Noen år senere ble hun stilt for retten i Bergen. Flere vitner kunne der fortelle om rettssaken mot henne i Skien. Ett av dem fortalte at borgermesteren hadde nektet å gi henne skussmål “for henddis Onde røgte schyld Och saugde att denn som for hennder offuer all store fielde hannd wiste best at giffue hennder Prouff oc schudtzmaall.”³⁰¹ Det kan ikke forstås som annet enn djevelen som lot henne fly til sabbaten. Hos Niels Stub er det derimot ingen saker med diabolisme overhodet. Vi skal merke oss at det var tilfelle selv om han fikk geistlig hjelp:

²⁹⁸ Prosess nr. 1, 2, 3, 4 og 5.

²⁹⁹ Prosess nr. 5a.

³⁰⁰ Se over, i innledningen og i kapittelet om omfang og utbredelse for en diskusjon om lensregnskapene som kilde til totalt prosessomfang.

³⁰¹ Prosess nr. 675.

“oc adspurde wij bispen oc cap: om thet war troldom tha samtøchit the thet for troldom att werre”.³⁰²

Vi finner i den andre perioden åtte saker med innslag av diabolisme, mot 18 totalt.³⁰³ Men disse åtte er de eneste sakene med diabolisme som ender med en fellende dom.³⁰⁴ De senere ender med frifinnelser og frafallelser.³⁰⁵ Også dette blir dermed å betrakte som et tidsbegrenset fenomen. At denne tendensen er så sterk, er direkte påfallende når vi har kildesituasjonen in mente. Dersom vi forsøker å koble dette til presteskapets deltagelse i prosessene, blir vi skuffet: Bare én av 19 saker med prestens deltakelse faller innenfor denne perioden.³⁰⁶ Dette litt overraskende resultatet må til en stor grad tilskrives kildesituasjonen, men bør samtidig tjene som en advarsel mot å slutte mekanisk fra diabolismeanklage til geistlig deltakelse. Det kan være et tegn på at demonologisk tenkning har trengt ned til andre lag av folket.

Geistlig deltakelse er kjent fra fem av prosessene på 1500-tallet.³⁰⁷ Fra andre periode er det også tre saker der vi vet at prester deltok i rettssaken eller i rettslige forhør.³⁰⁸ Umiddelbart

³⁰² Prosess nr. 614.

³⁰³ Prosess nr. 2, 3, 4, 43, 125, 126, 870 og 870a.

³⁰⁴ Her ser vi bort fra saken mot Johanne Jensdatter Flamske fordi hun rømte. Vi ser også bort fra de øvrige kjedeprosessene i Skien. Det er meget sannsynlig at også de kan ha vært diabolismeprosesser, men kildene gir ikke grunnlag for annet enn spekulasjoner.

³⁰⁵ Vi skal likevel merke oss at kjeden i Rendalen førte til dødsdommer på bygdetinget, selv om disse ble overprøvet av høyesterett. Så sent som 1671 dømte altså bygdetingene folk til døden for diabolisme.

³⁰⁶ Prosess nr. 43.

³⁰⁷ Prosess nr. 614, 625, 626, 627 og 628.

³⁰⁸ Prosess nr. 43, 125 og 126.

synes andelen å være langt mindre enn tidligere. Men igjen skal det tilskrives kildenes mangelfulle bevaring, for disse opplysningene kommer fra tingbokavskriftene. Når vi vet at bare ni saker er bevart slik betyr det at hver tredje bevarte sak viser geistlig deltakelse. Etter 1626 er det 21 saker med geistlig deltakelse.³⁰⁹ Igjen blir tallet inflatert av saken med byttingen - den står for elleve av de anklagede.

Først når størstedelen av sakene er tingbokbelagt, kan vi begynne å danne oss et bilde av andelen av de forskjellige sakstypene. Det vil si at denne typen analyse ikke er mulig før et godt stykke ut i den tredje perioden. Og da er det strengt tatt lite interessant etter som dødsstraff da nesten er gått helt ute av bruk. Konklusjonen må derfor bli at det ikke er mulig å si noe sikkert om utviklingen i sakstypologien.

Kjønnsandelen

Bare to av de 14 anklagede i Niels Stubs opptegnelsesbøker var menn.³¹⁰ Ingen av dem ble dømt. Derimot kan vi se at i de åtte sakene der anklagerens kjønn er kjent, var det en eller flere menn.³¹¹ Ingen kvinner er oppført som anklagere. Vitner nevnes ikke i noen av sakene, så kjønnsandelen der er ukjent. Alle de kjente anklagede i kjedeprosessen i Skien var kvinner.

Antall og kjønn på vitnene og anklagerne er kjent bare i et fåtall saker i den andre perioden. Derimot kan vi se at av de 74 anklagede var 18 menn.³¹² Andelen menn er altså noe høyere enn i den forrige perioden. Dersom vi tar utgangspunkt i Niels

³⁰⁹ Prosess nr. 65, 67, 76, 76a, 111, 114, 130, 134a, 134k, 151, 151a, 172, 877, 877a, 877b, 877c, 877d, 877e, 877f, 877g og 877h.

³¹⁰ Prosess nr. 617 og 623.

³¹¹ Prosess nr. 609, 611, 613, 614, 617, 617a, 622, og 623.

³¹² Prosess nr. 7, 9, 40, 41, 43, 44, 82, 86, 87, 91a, 94, 117, 125, 156, 160, 597, 870 og 870a.

Stubs tall, var omlag 14% av de anklagede menn. 1619-25 var altså 25% av de kjente anklagede menn. Dette er en forholdsvis stor, men ikke dramatisk økning. For de fleste andre lands vedkommende har man funnet at andelen menn økte ved kjedeprosesser.³¹³ Vi finner kanskje en viss sammenheng her også, men siden langt fra alle mennene finnes i kjedene, er det to mulige tolkninger. Enten er denne økningen uavhengig av økningen i antallet kjeder, ellers så er den nok et tegn på at lensregnskapene skjuler et større antall kjeder.

Antallet menn blant de henrettede er elleve av 47.³¹⁴ Her ender vi altså opp på en mannsandel på rundt 23%. Ingen av de domfelte i perioden før var menn. Dette synes altså som en klart ny utvikling, og kan antas å være uttrykk for at trolldomsprosessene i denne perioden har en annen karakter enn tidligere.

Når vi kommer til den tredje perioden blir kildebelegget mye bedre, men det kan også gi oss et skjevt bilde av kjønnsandelen fordi nye typer saker blir synlige. Derfor bør vi for sammenligningens skyld heller se på lensregnskapene. Dersom vi sammenholder disse tallene med dem vi fikk fra Niels Stubs opptegnelsesbøker, får vi et ganske interessant resultat (Tabell 4). Niels Stubs tall er for små til å si noe sikkert, men er de eneste vi har fra 1500-tallet.

Periode	Anklagede			Dømte			Henrettede			Signere		
	K	M	% K	K	M	% K	K	M	% K	K	M	% K
1572-1580	12	2	86	4	0	100				1?	?	
1619-1625	40	16	71	36	15	71	30	10	75	7	5	58
1626-1715	20	1	95	18	1	95	14	0	100	4	1	80

Tabell 4. Trollfolk fordelt på kjønn.

³¹³ Levack 1995: 136 og 178.

³¹⁴ Prosess nr. 7, 9, 41, 43, 82, 117, 125, 156, 160, 597 og 870.

Tabellen tegner et relativt entydig bilde, der perioden 1619-25 skiller seg ut med en større mannsandel enn den etterfølgende perioden, og kanskje også den foregående. Videre ser vi et stort fall i absolutte tall for antall anklagede menn, fra 16 for årene 1619-25, til én for resten av århundret. Faktisk kjenner vi dobbelt så mange menn fra Niels Stubs oppteignelsesbøker i åtte år som fra lensregnskapene fra sju fylker i 75 år! Vi finner selvfølgelig langt flere menn dersom vi ser på tingbøkene fra århundres andre del, men lensregnskapene må igjen antas å tegne et godt bilde av utviklingen.

Som vi har sett tidligere mangler lensregnskapene elleve saker som endte med dødsstraff.³¹⁵ Av disse var to menn,³¹⁶ og to omtales bare som “misdedere”.³¹⁷ Av disse elleve faller seks innenfor perioden 1619-25, en mann og to ukjente.³¹⁸ Blant de resterende fem som fordeler seg på andre halvdel av århundret er det én mann.³¹⁹ Kjønnsandelen er altså omtrent den samme som blant de sakene som finnes i lensregnskapene. Dermed er det ingen klar tendens til at lensregnskapene underestimerer antall anklagede etter kjønn.

Beviskrav

Etter det vi har sagt tidligere om kildesituasjonen kan det synes litt søkt å skulle forsøke å si noe hvorvidt beviskravene endret seg over tid. Dette er imidlertid et svært viktig spørsmål, og vi har noen holdepunkter for å tro at beviskravene faktisk ble praktisert forskjellig. Svært mye av den europeiske forskningen om trolldomsprosesser har pekt på et sammenbrudd i domstolenes kritiske bevisvurdering som viktig for at prosessene

³¹⁵ Se over, s. 24.

³¹⁶ Prosess nr. 65 og 870.

³¹⁷ Prosess nr. 658 og 658a.

³¹⁸ Henholdsvis prosess nr. 870 og 658 og 658a.

³¹⁹ Prosess nr. 65.

skulle kunne få et stort omfang.³²⁰ Spesielt viktig var kravene til vitneabilitet. Dersom de ble overholdt skulle ikke utleggelser kunne ha direkte rettslige konsekvenser. Vi har tidligere i dette kapittelet sett at utleggelser forekom, og at de utgjorde en viktig del av det store antallet prosesser i årene 1619-25 (minst 20 av 74). Men utleggelser ble brukt så tidlig som på 1570-tallet,³²¹ og så sent som 1671 i Rendalen.³²² Dermed er det klart at bygdetingene var villige til å overse habilitetskravet gjennom hele perioden. Det er ikke dermed utelukket at dette kan ha vært mer markert i første halvdel av 1600-tallet, men det kan neppe ses på som en avgjørende faktor for denne delen av trolldomsprosessenes kronologi.

Viktigere synes det å ha vært at man også overså lovens krav om minst to samhermende vitner. Som Gulatingsloven så malerisk sier det: “Um éin ber vitne med nokon, er det som ingen ber, men to er som ti, um han ikkje ottast motvitne.”³²³ Denne regelen ble stadig brutt i trolldomsprosessene. I svært mange saker blir de enkelte anklagene bare fortalt av en person, uten bekreftelse fra andre uavhengige vitner. Også dette kan ses gjennom hele århundret.

Det synes dermed klart at beviskravene ved vitneførsel kunne være lave i trolldomssaker gjennom hele århundret. Bruken av skussmål og rykte som bevis er godt belagt i andre halvdel av 1600-tallet. Heller ikke her kan vi søke årsaken til de mange dødsdommene etter 1619. Derimot tyder konsentrasjonen av pining og vannprøve disse årene på at man brukte andre midler for å fremskaffe bevis enn senere i århundret. Men dette kan også ses som et resultat av, mer enn en årsak til de mange

³²⁰ Soman 1977: passim; Monter 1976: 106-107; Levack 1995: 95, 178.

³²¹ Prosess nr. 625, 626, 627 og 628.

³²² Prosess nr. 134, 134a, 134b, 134c, 134d, 134e, 134f, 134g, 134h, 134i, 134j, 134k, 134l, 134m, 134n, 134o og 134p.

³²³ *Gulatingslovi*: 86.

prosessene. De kan være et uttrykk for hvor viktig det var nettopp i disse årene å finne de “rette trollfolk”. Tilståelsene som fremkom ved pinlig forhør utgjorde jo nettopp det mest håndfaste bevis man kunne få.

Nettopp tilståelsene kan kanskje gjøre oss tilbøyelige til å tro at beviskravene var større i andre del av århundret, for i en sak i 1664 tilsto en kvinne å ha forsverget seg til djevelen. Men i stedet for å bli dømt til bålet, ble hun dømt til sine barns forvaring.³²⁴ I en annen prosess i 1662 tilsto den anklagede signeri, men ble likevel frikjent.³²⁵ Med det store antallet dødsstraffer i årene 1619-25 er det vanskelig å tenke seg at slike tilståelser da ville endt med frifinnelse.

Straffeutmåling

Bålstraffen er det som vi først og fremst forbinder med trolldomsprosesser. Og bålstraffen var i bruk fra noen av de tidligste prosessene på 1570-tallet³²⁶ og helt til 1662.³²⁷ Den kan ha vært i bruk også under de senere henrettelsene, men kildene oppgir ikke henrettelsesmåten ved disse. Ikke alle dødsstraffer ble eksekvert ved bålstraff. I flere tilfeller kan vi se at trollfolk ble halshugget.³²⁸ I svært mange andre vet vi ikke noe om henrettelsesmåten. Bålstraffen er svært viktig fordi den understreker trolldomsforbrytelsen som religiøs forbrytelse. Å bruke den mer alminnelige halshuggingen blir derfor å betrakte som en mindre dramatisk straff, og kanskje også en avdramatisering av forbrytelsen.

Selve omfanget av antallet henrettelser slik vi har sett det synes å antyde at straffeutmålingen og domspraksisen var hardere i

³²⁴ Prosess nr. 105.

³²⁵ Prosess nr. 174.

³²⁶ Prosess nr. 626, 627 og 628.

³²⁷ Prosess nr. 172.

³²⁸ Prosess nr. 8, 9 og 45.

årene 1619-25 enn resten av århundret. Gitt kildenes tilstand er det strengt tatt ikke mulig å komme til noen sikrere konklusjon.

Varetekt og anke

Det er to andre faktorer som kan gi oss en viss innsikt i hvordan trolldomsprosessene ble behandlet i rettsvesenet, anke av dommer og varetektsfengsling av trollfolk. Vi kan selvfølgelig ikke si noe om ankefrekvensen da vi ikke har noen oversikt over hvor mange saker som faktisk ble behandlet av førsteinstans. Men med det store antallet dødsdommer 1619-25 må vi kunne begynne med å spørre om det overhodet var mulig å få anket en trolldomssak i denne perioden. Det var det åpenbart, for seks av de 15 kjente ankesakene faller innenfor disse årene.³²⁹ De øvrige fordeler seg med én i 1578, én i 1627, og resten etter 1660.³³⁰ Det er altså en relativt klar konsentrasjon også av ankesaker rundt 1620. Men dersom vi kikker tilbake på figur 1,³³¹ ser vi at mønsteret for ankesaker langt på vei også følger mønsteret for alle kjente saker. Men det nok bare tilsynelatende etter som vi også så at figur 1 langt på vei er misvisende for utviklingen. Dersom vi sammenlikner med figur 2 tyder den på at ankefrekvensen økte utover andre halvdel av 1600-tallet.

Men vi må også se litt på ankenes utfall. Av de seks sakene som ble anket 1619-25 endte fire med frifinnelse.³³² Sjansene for å nå frem med en anke synes altså ganske gode. Men det er dog også godt mulig at bare de virkelig tvilsomme sakene slapp igjennom det Næss har kalt “lagmennes ankeblokkade”. Vi vet dessuten svært lite om i hvilken grad ankeretten virkelig ble respektert.

³²⁹ Prosess nr. 5, 44, 167, 629, 845 og 846.

³³⁰ Henholdsvis prosess nr. 625, 46, 76, 76a, 134a, 134b, 172 og 173.

³³¹ Se over s. 27.

³³² Prosess nr. 167, 629, 845 og 846.

Av de åtte ankesakene fra resten av 1600-tallet endte bare fire med frifinnelse.³³³ Paradoksalt nok virker det altså som om de høyere instanser dømte hardere samtidig som antallet dødsdommer fra førsteinstans falt. Men skinnet bedrar. Bare to av de fire fellende dommene var dødsdommer, henholdsvis i 1627 og 1662.³³⁴ De to øvrige dømte måtte bøte og stå åpenbar skrifte. I realiteten dømte også de høyere instanser mildere i andre halvdel av 1600-tallet. Vi skal dog merke oss at de tre dødsdømte i kjedeprosessen i Rendalen i 1670-årene måtte helt til høyesterett for å bli frikjent.³³⁵ Umiddelbart vil vi vente at svært mange av dem som anket sin sak var menn, slik det har vist seg fra andre land.³³⁶ Men det er bare to menn som anker, i 1625 og 1687.³³⁷ Tallene er svært små, men dette er faktisk i tråd med hva vi nettopp har funnet om andelen menn blant de anklagede generelt. Det kan derfor synes som om ankefrekvensen for menn ikke var høyere enn for kvinner.

Endelig bør vi se på varetektsfengslingen av anklagede trollfolk. Varetektsfengsling er kildebelagt i 30 trolldomsprosesser.³³⁸ I tillegg kommer noen trollkoner i Skien på 1570-tallet.³³⁹ Av disse faller elleve innenfor årene 1619-25,

³³³ Prosess nr. 134, 134a, 134b og 173.

³³⁴ Prosess nr. 46 og 172.

³³⁵ Prosess nr. 134, 134a og 134b.

³³⁶ Soman 1977.

³³⁷ Henholdsvis prosess nr. 44 og 76.

³³⁸ Prosess nr. 1, 3, 4, 5, 9, 9a, 12, 13, 15, 17, 17a, 27, 35, 40, 42, 45, 47, 51, 51a, 65, 105, 134, 134a, 134b, 134k, 134m, 134n, 164, 165 og 173.

³³⁹ "... nogle Troldquinder, som sat fengslit der wdi byenn, oc schulde brenndis..." Nevnt i prosess nr. 658. Antagelig er dette de samme som er nevnt i prosess nr. 625. Disse har fått nummer 626, 627 og 628.

eller mere spesifikt, årene 1620-24.³⁴⁰ Det interessante for oss er ikke her det relative antallet varetektsfengslinger, men hvor lenge de anklagede satt fengslet før de enten ble frikjent eller straffen ble eksekvert. I gjennomsnitt satt trollfolkene 1620-24 fengslet i nesten elleve uker! Når vi i tillegg vet at minst åtte av dem ble henrettet, er det vanskelig å tro at dette dreide seg om noen type moralsk panikk.³⁴¹ For resten av 1600-tallet blir det tilsvarende tallet 24 uker. Også her finner vi en rekke dødsstraffer og forvisninger, men det er noen ankesaker som drar gjennomsnittet opp. Dersom vi korrigerer for ankesakene i begge periodene, får vi gjennomsnitt på henholdsvis ni og 18 uker. Bildet endrer seg altså ikke dramatisk. Det skjer en endring i varetektsfengslingens varighet, men det er ikke en endring fra kort til langvarig fengsling. Snarere er det snakk om en overgang fra langvarig til svært langvarig fengsling. Det virker altså som om man har hatt tid på seg til å tenke seg om før dom ble felt. Disse tallene synes vanskelig forenlig med tanken om en panisk frykt i lokalsamfunnet. Det skal dog tas to forbehold med hensyn til hvor representative disse sakene er. For det første kan dette tolkes dit hen at de øvrige ble dømt og henrettet så raskt at varetektsfengsling ikke var aktuelt. Dette er lite sannsynlig, og vi har tidligere sett at heller ikke lensregnskapene er en helt pålitelig kilde. Vi må derfor anta at flere har vært varetektsfengslet enn dem vi kjenner til. For det andre kan dette tolkes i retning av at de øvrige anklagede fikk gå fritt mens sakene deres ble behandlet i retten. Dette synes å ha vært tilfelle ved flere av de senere sakene. En praksis med kausjon for anklagede trollfolk slik Jens Chr V. Johansen har funnet i danske kilder, finnes ikke i vårt materiale.³⁴²

³⁴⁰ Prosess nr. 1, 3, 4, 5, 9, 9a, 12, 13, 40, 42 og 45.

³⁴¹ T. Mathisen, Straffepolitikken mellom avsindighet og sindighet, i K. Tønneson (red.) *Normer og sosial kontroll. Rapport til det 22. nordiske historikermøte*, Oslo 1994.

³⁴² Johansen 1991: 26.

I alt bør dette kunne bidra til å dempe bildet av hvor dramatisk rammen rundt disse sakene var. Selv i kjedeprosessen på Rygge i 1623 satt de anklagede fengslet så lenge som 17 uker før de ble dømt og henrettet.³⁴³ I 1643 satt Asta Korslund fengslet på Eidsvoll i “langt offuer 54 wgger” før hun ble brent.³⁴⁴ Vi må anta at henrettelsen ikke var halsløs gjerning, men nøye overlagt.

Oppsummering

Den viktigste konklusjonen vi kan trekke av dette kapittelet er at det ikke fantes noen “typisk” østlandsk trolldomsprosess. Det er en viktig observasjon, fordi trolldomsprosesser ikke er et enhetlig fenomen. Det er en gruppe av flere typer rettssaker der den eneste virkelige fellesnevneren er trolldomslovgivningen. I tillegg har vi sett at trolldomsprosessenes karakter også varierte over tid. Både bruken av vannprøve og pinlig forhør synes å ha vært svært tidsbegrensede fenomener. Geistlig deltakelse i prosessene, og overtredelse av lovens krav til vitnehabilitet kan derimot ses gjennom hele perioden. Også kjedeprosesser gjenfinnes over hele perioden, men viser likevel en sterk konsentrasjon i årene 1619-25. Diabolisme forekommer også gjennom hele perioden. Men vi så også at kildene kan skjule en større konsentrasjon av både pinlig forhør, diabolisme og utleggelseskjeder.

³⁴³ Prosess nr. 1, 4 og 5.

³⁴⁴ Prosess nr. 51.

Dermed er det all grunn til å sette prosessene i 1619-25 i en særstilling, uten at vi har kommet noe nærmere en forklaring på hvorfor nettopp disse årene var så spesielle.

Aktørene

I de foregående kapitlene har vi møtt mange aspekter ved trolldomsprosessene og samfunnet de utspant seg i, men vi har ennå til gode å møte menneskene som tok del i dem. Når vi nå skal forsøke å nærme oss denne siden av prosessene, er det to ting vi må merke oss. For det første er kildene til menneskene som individer nesten ikke-eksisterende for de to mest interessante periodene. De tidligste prosessene er kjent fra høyere instanser, og dermed kun som korte referater. De fleste av sakene i årene 1619-1625 er bare kjent fra lensregnskapene. Kildene er altså på sitt dårligste når vi trenger dem som mest. Det andre vi skal merke oss er at nettopp dette innebærer at de personene som dominerer i kildematerialet kommer fra en senere periode, da trolldomsprosessene hadde en annen karakter. De mange dødsstraffene og bruken av pinlig forhør må ha påvirket rettssakene og folks oppførsel i dem. Vi må ha dette in mente og forsøke å kompensere ved ikke å la de senere kildene dominere utelukkende fordi de er mer omfattende og tallrike.

Vi skal ikke forsøke å kartlegge trollfolkenes og deres anklageres sosiale status i detalj. Dette gjør vi av tre grunner. For det første er kildene til mange av disse aspektene så sjeldne at de ikke tegner noe pålitelig bilde. For det andre forsterkes nettopp dette problemet av at de mest interessante periodene er dårligst kildebelagt. For det tredje må den analysen Næss har foretatt antas å være dekkende også for Østlandsområdet.³⁴⁵ Dette kan synes som en dristig påstand etter som vi i det foregående har sett at hans oversikt over trolldomsprosessenes kronologi for Norge som helhet ikke er dekkende for Østlandet. Antakelsen bygger på en skjønnsmessig vurdering av materialet, samt at Næss' resultater i stor grad samsvarer med funn i andre land. Dog finner Willumsen at det i Finnmark ikke er de aller fattigste som ble anklaget, slik at dette må tas med et visst

³⁴⁵ Næss 1981: 300-317.

forbehold.³⁴⁶ Det materialet som foreligger fra annen halvdel av 1600-tallet neppe er mere representativt for den første halvdel av århundret enn det Næss' materiale fra hele landet må være. Dermed vil det ikke være mulig å komme frem til en mer dekkende beskrivelse.

Disse problemene ved å bruke den tradisjonelle sosialhistoriske innfallsvinkelen har også bidratt til å gjøre det mer attraktivt å forsøke å bruke metoder og betraktningsmåter fra den nye kulturhistorien. I den sammenhengen må vi forsøke å nærme oss aktørenes oppførsel, roller og utsagn. Denne typen innfallsvinkel, der ikke alle typer trolldomssaker studeres som ett enhetlig fenomen, underminerer igjen vår mulighet til å komme frem til en dekkende sosial analyse av aktørene. I stedet skal vi møte dem i signerisaker, diabolismeprosesser og maleficiumsaker, og se om deres oppførsel kan fortelle oss noe om dem selv og deres kultur.

Sentralt for forståelsen av menneskene som aktører i trolldomssaker er forståelsen av den tidlig moderne oppfattelsen av sannhet. Vår egen forståelse av sannhet som samsvar mellom et utsagn og den empiriske virkeligheten, gjenfinnes også i rettskildene. Men i tillegg finner vi en annen og viktigere sannhetsoppfatning som er fjern fra vår egen. Det er oppfatningen om sannhet som en egenskap ved personen som taler.³⁴⁷ Sannhetsgehalten i et utsagn vurderes altså ut fra taleren, og ikke ut fra utsagnets innhold. Retten til å tale sant og til å bli trodd blir derfor sentral. Den var nært knyttet til, eller rettere identisk med, æren. Ære innebar retten til å tale sant, og det æreløse menneske snakket per definisjon ikke sant. Dette er også en del av grunnlaget for at den tidligere nevnte recessen fra 1547 påbød at

³⁴⁶ Willumsen 1994: 68.

³⁴⁷ Dette er ikke tidligere omtalt i norsk historieskrivning, men blir utførlig behandlet i Erling Sandmos kommende doktorgradsavhandling.

ei ... nogen udedske meniske eller nogen andre, som forunvunden ere for nogen uerlig sag tiufve, foredre, troldkarle eller troldkviner staa til troende enten udi vitnisbiurd eller udi andre maade, i hvad de ville sige paa nogen³⁴⁸

Dette var det sentrale kravet til vitneabilitet, men bestemmelsen favner videre enn det. Ikke bare gjør det utleggelser ulovlige, men det reduserer også anklagedes muligheter til å forsvare seg. Formelt vil dette ramme tidligere domfelte, men som Erling Sandmo viser i sin kommende doktorgradsavhandling, rammet dette også mennesker som på andre måter var blitt æreløse eller hadde redusert ære. Fordi sannheten ble rangert etter ære, ble rettssakene langt på vei strider om retten til å tale sant. Det var en kamp den sosialt marginale nesten alltid ville tape.

Anklagerne

Vi bør kanskje begynne der trolldomsprosessene gjorde det - hos anklageren. Det å anklage et annet menneske for en forbrytelse var et svært alvorlig skritt som kunne føre til personlige konsekvenser for anklageren om anklagen ikke førte frem. Det finnes eksempler på at anklagere ble dømt etter at anklagede trollfolk ble frikjent.³⁴⁹ Vi må derfor tro at de fleste anklagere var dypt overbevist om at vedkommende var skyldig før de gikk til sak.

Denne overbevisningen er viktig for å forstå de harde ordene som falt i rettssalen. Alvoret bak beskyldningene om maleficium er lett å glemme for moderne rasjonalister. Kanskje vi lettere kan forstå bitterheten og sinnet om vi tar utgangspunkt i skaden trollfolkene ble beskyldt for, snarere enn midlene de brukte. Hoegen Schallerød mente i 1665 at Ingeborg Jonsdatter hadde tatt livet av hans egen lille datter, og gjort hans sønn sinnssyk:

³⁴⁸ Sitert etter Næss 1981: 167.

³⁴⁹ Prosess nr. 27 og 111.

Hoegen Schallerød for retten friewilligen for retten gich till och lagde ssin hand paae for^{ne} Ingeborig Jonssdatter och lagde hinde fuldkommelige ssag till for hanss datter ssom bleff drognet at hun wohr schiuld i hindiss aff dage kommellsse, ssaee wellssom och hanss ssøn ssom nu ehr fra ssanddtzen at haffue werret i clamerie med hindiss mand daa haffuer hun stedtze aldt ssagt ja ja ssaee haffuer hand stedtze wederfaret ehn wløche effter en anden³⁵⁰

De fleste vil ha forståelse for hans fortvilelse og sorg. Det var dette som var utgangspunktet for hans anklage mot Ingeborg, og at han forsøkte å få henne dømt fra livet. Hoegen var ikke den eneste som mente Ingeborg var skyld i drukningen. Naboenes støtte må ha gjort det lettere for ham å gå til sak. Mye av litteraturen om trolldomsprosessene har glemt at anklagerne ofte var mennesker i en desperat situasjon. Fordi man har fokusert på de dypere sosiale strømninger og spenninger har den konkrete situasjonen anklageren var i blitt oversett.

Hoegen visste at datteren hadde druknet da han gikk til sak. Det kan være en nyttig påminnelse på at en overnaturlig forklaring er forklaring på *hvorfor* noe skjer, ikke på hvordan. Kunnskapen om det fysiske forløpet trenger ikke forhindre en overnaturlig forklaring på årsaken.³⁵¹ Dette var et av fellespunktene mellom trolldomstroen og forsynstradisjonen. Begge søkte å forklare ulykkers årsaker, den ene gjennom ondskap, den andre gjennom Guds forsyn. Forsynstradisjonen kunne også bruke trolldomstroen: Guds forsyn gjaldt også trollfolkenes skader. Likevel var de konkurrenter, fordi de foreskrev forskjellige reaksjoner når ulykker inntraff. Hoegen Schallerød hadde altså to handlingsstrategier tilgjengelig da datteren døde. Han kunne søke årsaken i Guds straffedom, og

³⁵⁰ Prosess nr. 27.

³⁵¹ Sörlin 1993: 125f; R. A. Shweder, Preview: A Colloquy of Culture Theorists, i R. A. Shweder og R. Levine, *Culture Theory*, Cambridge 1984: 9ff.

forsøke å forbedre sin egen livsførsel, eller han kunne ta et oppgjør med Ingeborg Jonsdatter.

Hoegen Schallerød hadde mistet to barn. Barbra Farssegen mistet tre av sine fire kyr før hun konfronterte Rønnaug Rasmusdatter. Men som vi har sett tidligere, gjorde hun det uten å gå rettens vei. Det var Rønnaug som gikk til sak etter at Barbra slo henne til blods.³⁵² Mere påfallende blir det når anklager bygger på tildragelser flere år tidligere i tid. Lissebet Kragewigen ventet sju år, til 1669, før hun gikk til sak mot Gro Ravneberg fordi hun mente hun hadde tatt livet av mannen hennes:

Lissebet Kragewigen wed lensmands steffne ladet jndkalde Harald Bingen, Ingerj Gokil aff Høland, Ann Gukil deris sandhed at werre gestendig Harrald Bingen tilstaar at for 7 aar ssiden kom hand til Kragewigen, da bad quindfolchene hannem hand schulle gaa ind, ssom hand kom ind daa laa Anders Kragewigen syg paa sengen saa kaste hand klederne aff sig, och sagde Gud bedre mig arme mand jeg suier saa offuer mit liiff, alt ssiden jeg kom i trette med hende Groe Raffneberg, och hende lysser ieg min død paa sagde hand, och dette vaar først effter jule hellgen och 20 dagen døde hand aff³⁵³

Desto mer påfallende blir den lange tiden fra mannens død til hennes anklage, når mannen i vitners påhør hadde lyst sin død på Gro. Da hun endelig anklaget Gro Ravneberg gjorde hun det gjennom fogden, og det kan være en antydning om at saken ble startet på hans initiativ, og ikke hennes eget. Som vi skal se var fogden aktiv i svært mange østlandske trolldomsprosesser. Saken mot Gro Ravneberg og mannen hennes strakk seg over tre år, men synes ikke å ha blitt ført til doms.

³⁵² Se over, i kapittelet om trolldomstroen, s. 95.

³⁵³ Prosess nr. 33 og 33a.

Den lange tiden fra en trolldomsmistanke til en anklage har ofte vært kommentert.³⁵⁴ Men her må vi trekke et skarpt skille mellom formelle anklager og vitneprov. Vitneprovene inneholder også anklager, men de er vesensforskjellige fra de formelle anklagene. De er ikke nødvendigvis forskjellige i innhold, men i form. Strengt tatt er skillet at en formell anklage stiller vedkommende rettslig ansvarlig for troverdigheten i utsagnet. Dersom retten ikke tror anklageren, vil han bli dømt. Å fremsette en beskyldning i form av et vitneprov etter at en annen har tatt på seg ansvaret som anklager, er langt på vei ufarlig. Derfor er det mange vitner som beskylder trollfolk for forbrytelser mange år tilbake i tid, fordi det først etter en annens anklage blir ufarlig å stå frem. Derfor er også deres beskyldninger ofte sprunget ut av situasjoner som er mindre umiddelbare enn bakgrunnen for andre typer rettssaker. Og derfor må vi tro at anklagene ofte vil være mer alvorlige og umiddelbare enn mange av beskyldningene i vitneprovene. Det er altså en mengde farer ved å overse forskjellen mellom vitner og anklagere.

Fordi en anklage var et stort ansvar, ville den også i stor grad være betinget av sannsynligheten for å bli stilt til ansvar. Det vil med andre ord si at en rettspraksis med få domfellelser ville føre til færre anklager fordi det er sannsynlig at anklageren vil bli straffet. Motsatt ville en streng rettspraksis minske faren ved å anklage trollfolk. Det store antallet dødsstraffer på 1620-tallet vil dermed i seg selv ha oppmuntret til anklager, og dermed vil det også måtte ha endret anklagenes karakter. Som Per Sörlin har hevdet for Sveriges del, er det sannsynlig at anklagene langt på vei ble formet av hva øvrigheten var villig til å godta:

Domstolarnas försiktighet representerade också en form av elitinflytande på potentiella anklagare. <...> i Göta Hovrätt var alltså möjligheten att en anklagelse inför rätta skulle mislyckas uppenbar. Utsikten för den klagande, när kosan styrdes mot hembyn efter avslutat ting, att även i

³⁵⁴ Johansen 1991: 51ff; Næss 1981: 321ff.

fortsättningen behöva dras med den granne man beskyllt för trolldom måste ha stämt till eftertanke. Varför trappa upp en konflikt i unödan? Även om en kulturell erövring iscensattes, åtföljdes den inte av en praktik i domstolarna som stimulerade folkliga anklagelser för maleficium.³⁵⁵

Derfor sank antallet anklager om maleficium, mens antallet anklager for signeri økte i andre halvdel av 1600-tallet. En tilsvarende utvikling synes også å ha gjort seg gjeldende for Østlandets vedkommende. Dermed får vi igjen problemer med kildene, fordi vi først får kilder til anklagene når de slutter å bli reist. Derfor er det få anklager i det bevarte materialet, spesielt i forhold til antallet saker som endte med dødsstraff. Men det synes altså som om øvrighetens mer tilbakeholdne holdning har redusert tilbøyeligheten til å anklage trollfolk i samme tidsrom som kildene blir bedre. Det gjorde at anklagene ofte kom først etter lang tids mistanke, og ofte uten at det er mulig å få øye på noen enkelt person bak rettssaken. Svært ofte virker det som om det har vært tidligere møter om saken som ikke er ført inn i tingboken, og at en enighet er oppnådd mellom anklageren, fogden og kanskje sorenskriveren. Fogden skulle i første rekke utferdige stevning mot den anklagede personen,³⁵⁶ men det virker som om han ofte har gått videre enn det.

Anklager kunne også komme fra dømte forbrytere som anklaget andre eller hverandre for trolldom.³⁵⁷ I andre saker var det virkelig ingen anklager, som her fra Østfold i 1672:

Birgitte Brønildtzdatter var indsteffnt for clammerj med sin wertinde Marj Stillisbye møtte begge udj rette, men blant andet stemende dog en almue sammen: och sagde, huad w-lyche hun loffuer nogen faar de strax, giffuer hinde ellers it ont røchte for throidom, som dog iche fuldkommelig hinde tilleggis, ellers tilstoed hun at hun kunde signe for

³⁵⁵ Sörilin 1993: 104.

³⁵⁶ Næss 1981: 164f.

³⁵⁷ Prosess nr. 28, 28a og 106.

tandwerch, tudtzebed och modsot, som hun och med ord selff frjwillig sagde,; och derfor bleff lenssmanden befalet, hinde til widere at haffue i fastighed,³⁵⁸

Fogden kunne nemlig stevne trollfolk uten en formell anklage dersom det forelå mistanke basert på rykte, eller som her, tilståelse.³⁵⁹ Også ved andre saker ser vi at fogden stilte seg som anklager:

Kongl: May: Fougett Niels Bendtzen Lod for Retten feengselig frembstile Effterschr. quindfolch At hørre dieris bekiendelse Om nogen Troldombs Konster dj schall vere med befunden at hafue nedlagt under Olle Hamerstadz dørterschel her Jbm. Huilchen posse ehr Jndlagt och fremb Vist J Retten Huor udj fanttis Lin, Vld och Saltt³⁶⁰

I denne saken fra Oppland i 1662 var trollkvinnene altså blitt tatt på fersk gjerning. Det må være grunnen til at fogden reiste saken. Det kan virke som fogden var villig til å reise anklage ved nær sagt alle saker som allerede var kjent, som her, også fra Oppland, i 1664:

Er for Retten fremført aff Fogden itt Quindfolch ved Naffn Marrj Gullichssdaatter, som Vdj Hans frauerelsse, er for sin Gudz Bespaattelsse oc Vmennischelige talle oc mundheld Haffuer werit anholden, indtill Neruerende ting, huor hun daa er bleffuen i Rette ført til forhør³⁶¹

I noen saker har fogden brukt skriftlig anklage, som i saken mot Anne og Marte Rimmers:

³⁵⁸ Prosess nr. 35.

³⁵⁹ Næss 1981: 167.

³⁶⁰ Prosess nr. 100, 100a, 100b og 100c.

³⁶¹ Prosess nr. 105.

For det siste udj rette lagt, kongl: m: byefoget her j byen Søffren Jenssens hanss forfattede indleeg, huor udj hand giffuer Rimmer tøsseerne, sag, for samme wløchelige jldebrand, byen er offuer gaaen, effter forindfördte prouff och vidnissbiurd, saa vel som for dend jld in augusti sidst forleden vaar antendt her j byen, och for schyder sig till en huer prouff-seer, till med formeenner att effterdj, Anne Rimmers effter hindis egen bekiendelsse kand giøre aff, dend som aff andre mennischer var forgiordt, som hun om Rasmus Jenssen bekiendt haffuer, att hun da er lige saa god i konsten, som dend det giort haffuer, med videre hanss formeende, att hun hindiss liiff bør bør haffue förbrudt, samme jndleeg dateret her aff Fredrichstad dend 28 novembris anno 1653.³⁶²

Det er grunn til å tro at det har vært flere slike skriftlige anklager, men at de er tapt. Også i dette tilfellet er originalen tapt, men dens innhold er ført inn i tingboken. Det kan tenkes at anklagenes korthet i andre saker skyldes bruk av skriftlig anklage og stevning, som ikke ble ført inn i tingboken. Når disse siden er gått tapt, er ordlyden i anklagen også forsvunnet med dem.

Det er lett å la anklagene bli overskygget av vitneprov som omhandler tidligere ulykker. Disse har ofte preg av å vise tilbake på hendelser flere år tilbake i tid, nettopp fordi vitnet ikke turde gå til sak på det. De få bevarte formelle anklagene synes å ha en mer direkte umiddelbar årsak enn vitneprovene. Alt dette bidrar til at de bevarte tingbøkene får sakene til å virke mindre dramatiske både for anklager og anklaget enn det de sannsynligvis var, i det minste i første halvdel av 1600-tallet.

Vi har bevart noen anklager av signere. Men også disse kan være svært korte, som denne saken fra Oppland i 1693:

³⁶² Prosess nr 17 og 17a.

Gunild Michelsdaater tilholdend paa Schlagswoldseyer, møtte og for Retten og beskyldte Martha Knudzdaater for Retten at vere en Signekiering.³⁶³

Det er selvfølgelig også mulig at anklagen var så kort. Like fullt er det påfallende, for anklagen utgjør bare en setning! Mest sannsynlig har sorenskriveren her forkortet den virkelige anklagen. I en sak fra Hedmark i 1684 var det presten som reiste anklage:

Denne Sag bestaar herudj at Sognepresten den hederlig och Vellerde Mand Hr. Hannibal Knudsen Hannem har i Retten her på tingstuen den 21 Augustj Angifuen at Karj Syllebech schall den anden Almindelig Beddedag effter Tienestens forrettelssse ladet sig finde i En Hestecholle ved Kirchen hoss En Mand Ved Nafn Jens Hulleberg her af Sognet och paa hans Bæn øfuet Signerj Saasom at lesse eller Blesse paa det saa som Angifed her i Acten Jndført Videre Melder, Paa huilchen Angifed Ko: Ma: Foged Begge Parter har i Rette Stefndt och Er om same Handel Examinerit den 6. september Nest afviget och da giort bekiendelse...³⁶⁴

Men i denne saken refereres ikke ordrett prestens anklage, og han synes ikke selv å ha vært tilstede i retten. Dette er som nevnt et gjennomgående problem ved studiet av anklagerne og anklagene. Mer interessant er det å merke seg at presten her var anklageren. Også i flere andre signerisaker var det en øvrighetsperson som reiste anklage. Umiddelbart kan man tenke seg at det her som i Sverige var slik at de fleste anklagene om maleficium kom fra folket, og de fleste anklagene om signeri kom fra det formelle kontrollapparatet.³⁶⁵ Det er påfallende at flere av signerisakene ble påtalt av presten.³⁶⁶

³⁶³ Prosess nr. 111.

³⁶⁴ Prosess nr. 151 og 151a.

³⁶⁵ Sörlin 1993: 87.

³⁶⁶ Prosess nr. 65, 111, 151 og 151a.

Mange av signerne ble anklaget av fogden, som i Buskerud i 1652:

Ko Ma: fauget, weed Lenssmandzsteffning jndsteffnet
Thurrj Erlandsdatter, her aff Goels annex, foermedelst hun
imod recessen, omgaaess med signen, maanen...³⁶⁷

Grunnen til at fogdene og prestene tilsynelatende sto bak flere signerianklager enn maleficiumanklager bør søkes på flere plan. For det første kan det skyldes at tingbøkene har flere bevarte anklager i signerisaker enn i maleficiumsaker. For det andre kan det skyldes at signere var beryktet i større grad enn andre trollfolk. Dette siste er imidlertid en svært svak hypotese. For det tredje kan det skyldes at allmuen var mere tilbakeholdne med å anklage signere etter som mange av dem har utgjort deler av den lokale medisinske ekspertise. For det fjerde kan det være et resultat av den protestantiske evangeliseringen og dens forsøk på å bedre allmuens syndsbevissthet ved å fjerne selvransakelsens største konkurrent. Det vil i så fall knytte det nært opp til den protestantiske demonologien.

Hvis vi deretter snur oss mot diabolismeprosessene, blir bildet straks mer utydelig. Diabolisme var aldri del av en alminnelig anklage. Det dukket først opp som del av en tilståelse eller en utleggelse. De av diabolismeprosessene som ikke begynte med en utleggelse, begynte vanligvis med en alminnelig maleficium- eller signerianklage. Ingen anklage om diabolisme er bevart i en østlandsk trolldomssak.

Den juridiske språkbruken skjuler til en stor grad realiteten bak rettssaken. En privat trolldomsanklage innebar at en person forsøkte å ta livet av en annen. En rettssak med trolldom som anklage var en maktkamp som kunne ende med døden for den ene av partene. Det kan vi ikke tillate oss å glemme.

Det viktigste fellestrekk ved alle disse anklagene er at de er fra etter 1650. På den tiden synes øvrigheten å være mindre

³⁶⁷ Prosess nr. 68.

interessert i trolldomsforbrytelsen, og domstolene ble gradvis mer kritiske til bevisføringen. Vi har allerede nevnt at dette må ha redusert viljen til å anklage trollfolk. Likeledes må vi tro at dette har gjort det viktigere å oppnå en form for enighet med myndighetene, særlig fogden, før man gikk til sak. Det er derfor grunn til å tro at årene 1619-1625 så flere private anklager uten hjelp fra fogden.

Fogden

Fogden var lensøvrighetens tjener og forvaltet det daglige rettsstellet. Han fungerte dermed også som offentlig anklager. Det er i den rollen vi møter han i trolldomsprosessene. Det har vi allerede sett eksempler på. I den grad anklagerens og fogdens roller var identiske, var han trollfolkernes verste motstander fordi han hadde så stor innflytelse i rettssystemet. Men fogden kunne også fungere forsonende. Guri Maugsten tilsto i 1664 signeri. Fogden krevde dom, men hennes mann

Anders Maugsteen protesterede att hun war en fattig skrøberlig quinde som gich j sin barndom och føye wiste huad hun sagde, begierdte derfor at hun i stengeste [sic.] maade, udj hendiss høye alderdom iche schulle effter stræwis

Med fougdens bewilling, som sagen iche effter recessens strengeste tillhald hender effterstreffwer, er Gurj Maugsteen tildømbt at stande aaberbare skriffit for sin forsseelsse, och giffue till de fattige her udj sohnet - tou rixdlr: och betale fougden som ombkostning³⁶⁸

I stedet for å kreve henne dømt etter loven går altså fogden med på en mildere straff, samtidig som han ikke vil la henne gå fri. Han fremstår dermed som en pragmatisk person som forsøker å gjenopprette balansen i lokalsamfunnet.

³⁶⁸ Prosess nr. 23.

Men fogden er i norsk historieskrivning ofte kjent som en hard mann og “bondeplager”. Og også det finner vi eksempler på, som her fra Østfold i 1672, der fogden angriper en anklaget trollkvinnes sønn når han forsvarer sin mor:

strax der effter hendede sig at ko: ma: fogit Olle Søffrensen gich ud paa gaarden aff tingstuen och formaanede Birgitte Brønildtzdatter om hun wiste noget hexerj eller troldom, huilchet hun iche wilde thilstaa. men hindis søn Mickell Hanssøn kom och tog hinde i forsuar, da sagde fogdenn tør schee du est lige saa goed som hun er, nei sagde Michell Gud beuare mig derfra, det widner Christopher Bae, Throels Rachestad, Anders Gaassebye och Orbiørn Funnerød, som aff kongens fogit til widne bleff schut,³⁶⁹

Vi må anta at det var en effektiv måte å skremme slektninger fra å forsvare anklagede trollfolk. Fogdens rolle er dermed ikke entydig.

Det er grunn til å feste seg ved konsekvensene av eneveldets innførelse. Det førte til en friere stilling for fogden, men samtidig reduserte det hans innflytelse over sorenskriveren som også ble kongelig embetsmann. Eneveldet førte dermed på den ene siden til at fogden ble mindre bundet av lensøvrighetens interesser, samtidig som det minsket hans mulighet til å presse domstolene. Igjen er det derfor grunn til å stille spørsmålsteget ved de senere kildenes representativitet for fogdens rolle i trolldomsprosessene som helhet.

Vitnene

Vitnene skulle være uhildede tredjemenn som skulle bekrefte anklagerens og den anklagedes påstander i en rettssak. I trolldomssakene var det sjelden tilfellet. Svært ofte fikk vitneprovener karakter av å være tilleggsbeskyldninger, men uten rettslige forpliktelser for den som fremsatte dem. Vi husker at

³⁶⁹ Prosess nr. 35.

Hoegen Schallerød mente Ingeborg Rendeflode hadde tatt livet av hans datter. Den mistanken ble bekreftet av vitner. Men vitnene i saken fortalte også andre ting om Ingeborg:

Hanss Jenssen ssoelldat ssom tiener paa Ness proffuer effter schreffune ord ssom hand haffde schrefftelige optegnet, for it aarssiden sslog jeg hindiss børn daae loffuet hun mig wnt huilchet strax dr efftr schiede at jeg iche kunde for tehre menss wohr wnmechtig ehn moenedtz tid, daae ssagde min hossbunde Amond Ness gach op till den dieffuell och ssig hun flyer dig bederre jgien, ssom hun ochssaae gjorde och gaff mig trej støcher oest till hellssebode først schulde jeg ede det liller, och ssiden det lit støre och sist det største støche, der efftr fich jeg min hellse igien Gud schee loff paa disse ord will jeg gjøre min høyeste eed³⁷⁰

Andre vitner fortalte at:

Lissbet Anderss Toullewigs proffuer ssaawellssom hindiss ssøn Jørgen Anderssen proffuer at for ehn tid lang ssiden nehmelige tou aarss tid forleden, haffde for^{ne} Ingeborig Rendefloede ehn tjeneste pige ssom wohr hindiss broeder datter, och den wilde hun haffue wnt for^{ne} Jørgen Anderssen till echte och wahr nogelle gange hoess hannomb der om førind hand bleff wdschreffuen till ssolldat menss hand wndschyldte ssig iche at wilde gaaae jmod ssinne forelldriss raad i diss maader, ehn dag ssiden hand wohr wdschreffuet komb for^{ne} Ingeborig till hannomb i ssaltte boen och ssagde till hannomb der ssom du wildt haffue ssamme pigge daae schall jeg reysse till statholder och flye dig løss jgien huor till hand suarde der tiener ssaa mangan ehrlig karell kongen jeg kand iche gjøre mine forellre moed der for, en otte dage der efftr bleff for^{ne} Jørgen Anderssen siug och sslet fra ssandssen ehn tid lang hen, wed it aarss tid, daae komb for^{ne} Ingeborig Jonssdatter nogelle gange och begierde hand wilde kome till hinde paa Rendefloede schulde hun gjøre hannomb goud igien at hand kunde kome i ssellheed igien, huilche hand iche wilde nogen gange mends paa det ssiste

³⁷⁰ Proses nr. 27.

wohr baade Ingeborig och Thoure Rendfloede der hen daa begierde hand wilde ride med hinde red hand med hinde och Thoure gich med, jndtill dj komb till den leed wed Foullewig daae sspurde hun hannemb om hand schiuldte hinde for ssin ssuagheed, huor till hand ssuarde jooe da ssuarde Toure faae du schamb der for ssaee ssprang for^{ne} Jørgen aff hesten och gich himb igien, noeget der effter komb hun der neder och bad hannemb gaae med ssig hun wilde giøre hannemb goed igien daae gich hand met hinde till Rendfloede, och bleff der nogen stund wngefehr paae ehn otte dags tid, och hun gaff hannemb mad och driche ssiden bleff hand goed, jgien, beretter och at hand laae paae bordet om posche afften paae Rendfloede daae leste hand och baed Gus om naaede, daae bad for^{ne} Ingeborig Rendfloede hannemb at hand schulde lege ssig till ssøffn noch haffde hand lest

Å “lese” skal vel her helst forstås som å “be”. Ingeborg mente altså at den syke hadde bedt nok. Stort mer djevelsk kan vel ikke et tilsynelatende uskyldig utsagn bli. Gjennom disse små detaljene i vitnenes fortellinger ble bildet av henne stadig forandret i retning av at hun var et gjennomført ondt vesen. Enda et vitne fortalte at:

Amond Ness for retten tilstaar at for en langssomelige 5 aarss tid ssiden komb till hannemb i ssalteboen och begirde noget ssuin mad hoess hannomb daae ssagde hand at hand ssielff haffde storre ssuin der for kunde hand iche giffue hinde noget, och ehn dag eller toue gich der warme i hanss huss och och opbrende aldt huiss hand woher egendis wden en stoer kar fuld aff ssuine maed det bleff behalden och karet op bret [sic.] wden noget lidet det woher ssegen ssamme ssuin mad hentte for^{ne} Ingeborig Jonssdaters pige om anden morgen ssom woher ehn ssøndagh wansseet hun wiste iche aff det woher brent for hannomb

<...>

ydermerre proffuer for^{ne} Amond Ness at for^{ne} Ingeborige Jonssdatter loentte ehn tyer aff hannomb først paa penssaften och ssiden paae Szangte Hanssaften ssiden kunde hand allerig faae ssin fee sshimb [sic.] till huss, huor for hand gaff ssig i schindrie med hinde paae Ness och

sagde till hinde du haffde forgiørt min queg jeg kand iche faae det himb: ehn nat eller 2 der effter, døde der ehn kalff for hannemb ssom ssjøntis at bliffue gallen, effterssom den ssloeg ssae omkring ssig førind den døde

Slik fortsatte det med enda flere vitner, som fortalte om enda flere uhell, og om signeri. I tillegg fortalte Mouritz Jonsen slik vi tidligere har sett, at:

hand wohr wdj clammerj med forne Ingeborig Jonssdatter den tid hand wohr med at tage den pige paa Ness och daa sslog hand hindiss nesse och mund i bløde huilche hand haffde stor wmage for førind hand kunde faae blod aff hinde, och der det wohr schied begierde hun at wilde haffue mallchet miellch aff ssine brøster paae hanss necheffure ssom huden wohr aff, huilchen hand jche wilde, at schulle giøre,

Det som er viktig med alle disse vitneprovene er to ting. For det første er de fleste av dem i realiteten separate trolldomsanklager. Men i stedet for å gå til sak har alle ventet på at en annen skulle ta på seg det rettslige ansvaret. Derfor er det lett å forveksle dem med anklager, men det er altså en alvorlig feilvurdering. Vi får her også et innblikk i hvor langt lokalsamfunnet var villig (eller nødt?) til å strekke seg før det gikk til sak mot en trollkvinne. Vitnene forteller om mange forsøk på å komme til enighet med Ingeborg, eller i det minste å redusere skaden hun hadde gjort, uten at det resulterte i en rettssak.

Det andre viktige momentet er måten disse vitneprovene endret innholdet i saken på. Gjennom å endre dens innhold fra et enkelt anklagepunkt om maleficium til å gjelde mange tilfeller av maleficium og signeri endres også påstanden om Ingeborg. Fra å være en sak om ett dødsfall blir den en sak om Ingeborgs skadegjøring *per se*. Dermed går Ingeborg fra å være en som kan ha utført ett magisk rite, til å bli en *trollkone*. Rettssaken begynte med en anklage om et drap, men endte med en anklage om

Ingeborg som person.³⁷¹ I denne sene (1665) saken ble Ingeborg frikjent av lagmannen, hvilket må bety at hun har anket en domfellelse. På hennes vegne anklaget derfor fogden Hoegen for falsk anklage, og fikk han dømt til å bøte fire mark sølv.

Var det så ingen vitner som forsvarte de anklagede? De er svært vanskelige å finne. Og hva skulle de si? En trolldomssak dreier seg i sin natur om årsakssammenhenger snarere enn faktiske fenomener. Vitneprovenes mulighet til å bevise eller motbevise disse er minimal. Derfor måtte vitner ofte nøye seg med å beskrive krangler eller løfter om ondt, eller å beskrive sykdomsforløp hos forgjorte. Nettopp av denne grunn ble de mange tilleggsbeskyldningene så viktige, fordi de bidro til å sannsynliggjøre hverandre, og dermed også anklagen. Og derfor finner vi ikke vitner som forsøker å motbevise anklagen. Og som vi har sett, å ta trollfolk i forsvar kunne være farlig. Videre viser de mange vitneprovene også at man i lokalsamfunnet hadde nådd en enighet om skyldspørsmålet *før* vedkommende ble anklaget. *Det* var ofte avgjørende.

Trollfolkene

Trollfolkene oppfattes vanligvis som dramaets sentrale personer. Også samtiden så dem som det naturlige midtpunkt i deres egne rettssaker. Derfor er det et ironisk paradoks at

³⁷¹ Denne saken kan synes som et dårlig eksempel på det, etter som Hoegen i utgangspunktet sa han skulle bevise at hun var en trollkone. Den er imidlertid representativ for mange saker som begynner med en spesifikk anklage og siden blir utvidet med nye anklager. Også Hoegen tok utgangspunkt i ett forhold, hans datters drukning. Jeg har likevel valgt å bruke denne saken av to årsaker. For det første fordi den er en de få der vi kan følge saken helt fra anklagens opprinnelige ordlyd, og for det andre fordi den viser usedvanlig godt det store spennet i beskyldningene vitnene kunne komme med når noen først hadde tatt på seg ansvaret som anklager.

trollfolkene er nesten øredøvende tause i rettskildene. Kan vi slutte av det at de også var tause i retten? Neppe. I maleficiumsakene kan vi av og til høre deres protester, som her i Østfold i 1623:

huor till altt dette for^{ne} Anne Vangs benicted aldellis jntted medt nogin throidom att affuide eller verre begaett medt saa santt som Gud hinder hielpe schulle.³⁷²

Eller fra Østfold i 1669:

Gro Raffneberig stod j rette och sagde at hun aldrig veed eller forstaar ssig paa huorledis det er at forgiøre nogen ej heller forgiorte hannem³⁷³

Disse protestene låter litt hjelpeløse, og det illustrerer den maleficiumanklagedes problem. Ved en forbrytelse hvor det er nesten umulig å bevise skyld er det også nesten umulig å bevise uskyld. Anklager og vitneprov dreide seg sjelden om ulovlige handlinger, men om påståtte ulovlige sammenhenger mellom lovlige handlinger og senere ulykker. Trolldomsprosessene fikk ofte karakter av en tolkningsstrid der to forskjellige oppfatninger av virkeligheten sto mot hverandre. Den avgjørende faktoren for om noe var sant, var *hvem* som sa det, ikke *hva* som ble sagt. I en slik situasjon ville det beste forsvar ofte være å mistenkeliggjøre anklageren og vitnene. Men fordi de fleste trollfolkene synes å ha vært sosialt marginale personer var en slik strategi langt på vei en umulighet for dem. Nettopp derfor ville de også lettere bli dømt for denne typen forbrytelse, fordi deres egen forklaring var så lite verdt i retten. I en situasjon burde dette likevel kunne være en mulighet, og det var som forsvar mot utleggelser. Da kunne de forsvare seg med argumenter som nesten antok juridisk karakter, slik Marin Nabstad gjorde. Også hun var fra Østfold og ble utlagt i den

³⁷² Prosess nr. 4.

³⁷³ Prosess nr. 33.

samme kjeden som Anne Vang i 1623. Men hun benektet ikke bare at hun var skyldig, hun benektet også at utleggelsene var troverdige og dermed hevdet hun at de var ulovlige som bevis:

Marin Nabstad aff bem^{tte} goede mand Siguertt Gabriell begierendis thedt hand slig beschyldninger som hun mentte iche medt rette burde att eragtis aff sadane messdedere ville offerueie om slige folck burde att proue hinder fra sitt liff, och benigted sig aldellis iche medt troldom att verre belertt, eller att haffue omgaett.³⁷⁴

Som vi har sett tidligere, var dette helt riktig. Dømte forbrytere var ikke lovlige vitner. Marin Nabstad hadde altså loven på sin side når hun ba lensherren Sigvert Gabriel om å se bort fra utleggelsene av henne. Likevel ble hun brent på bålet. At Marin klarte å forsvare seg på denne måten kan i utgangspunktet tyde på i vi her står overfor en mer ressurssterk person. Hennes mann og svigersønn var tilstede i retten, og hadde tidligere forsøkt å overtale en annen trollkvinne til ikke å utlegge Marin.

Men andre trollfolk tilsto, det interessante er at ingen tilsto bare maleficium. De tilståelsene vi har gjelder enten diabolisme eller signeri; det er ingen mellomting.³⁷⁵ Bare anklagene og vitneprovene gjelder maleficium. Derimot er det interessant at å tilstå signeri var en effektiv måte å forsvare seg mot anklager om maleficium. Vi har tidligere så vidt vært inne på dette, i kapittelet om trolldomstroen. Der møtte vi Gro Sølberg som øyensynlig klarte å fri seg fra maleficiumanklagen ved å tilstå signeri.³⁷⁶ Også Maren Lauritsdatter klarte i 1638 på Hedmark tilsynelatende å fri seg fra maleficiumanklagen ved å tilstå

³⁷⁴ Prosess nr. 1.

³⁷⁵ I de sakene der poser med magisk innhold har vært brukt for å vende hug eller vinne kjærlighet foreligger tilståelser om det. Men disse sakene handler strengt tatt ikke om skadegjøring, og utgjør bare en brøkdel av det totale antall anklagede.

³⁷⁶ Prosess nr. 22.

signeri.³⁷⁷ Hennes sak synes ikke å ha blitt fremmet for retten etter den første tilståelsen.

Etter bybrannen i Fredrikstad i 1653 ble Anne og Marte Rimmers stilt for retten. Flere vitner fortalte at Anne hadde snakket om brannen før kvelden før det brant, og flere fortalte at hun hadde en klar oppfatning av hvorfor det brant:

... och Abild proffuer att Anne Rimmers till hinde haffuer sagt, att for tre mændtz schyld, nemblig Hening Hanssen, Lauridtz Lett och Christen Søffrenssen, som vor aarsag j at hindis kølne bleff nederkast, der for brende byen, och borgermesters gaard haffde och brendt, haffde dend smuche mand Tomiss Olssen jche verret³⁷⁸

Til tross for dette ble hun ikke dømt for trolldom - men for å ha leid en pike til å tenne på byen. I tillegg tilsto hun signeri, men det nevnes ikke i dommen. I følge lensregnskapet ble hun pint, men det synes ikke å ha ført til noen mer vidløftig tilståelse.

Signerne tilsto som nevnt ofte, totalt 21 av 56 anklagede.³⁷⁹ Det kan tolkes i mange retninger; at de så forbrytelsen som lite alvorlig, at de visste straffen ville bli mild, eller at de visste at de ville bli dømt. Vi har tidligere sett at mange signe bøtter hadde et kristent innhold, og det peker vel i retning av at de har ment at deres forseelse var liten. Som nevnt synes en sak å ha blitt frafalt, men to signere ble faktisk frikjent selv om de tilsto!³⁸⁰ Til gjengjeld ble signeren Jon Bonkind henrettet så sent som i 1693,³⁸¹ 76 år etter at dødsstraffen for signeri ble opphevet.

De trolldomsanklagede var ingen homogen gruppe, og oppførte seg heller ikke som det. Den stereotype anklagede var, som

³⁷⁷ Prosess nr. 127.

³⁷⁸ Prosess nr. 17.

³⁷⁹ Prosess nr. 17, 22, 23, 35, 65, 68, 91a, 100, 106, 127, 174, 868, 877, 877a, 877b, 877c, 877d, 877e, 877f, 877g, og 877h.

³⁸⁰ Prosess nr. 174 og 215.

³⁸¹ Prosess nr. 65.

Næss sier, en eldre gift kvinne,³⁸² men det må ikke få tilsløre forskjellene. Vi har tidligere sett at andelen menn sank utover 1600-tallet, og det er et klart tegn på at de trolldomsanklagede som gruppe forandret seg over tid.

Lagrettemennene

I en slags dobbeltstilling finner vi lagrettemennene og bondelensmannen. Som medlemmer av rettssystemet var de ansvarliggjort for øvrighetens politikk. Som medlemmer av allmuen var de i høy grad mål for denne politikken. Dersom denne dobbeltstillingen skulle oppleves som vanskelig, måtte det forutsette store forskjeller mellom allmuen og øvrigheten. Det kan synes som om disse forskjellene økte utover 1600-tallet etter som embetsverket ble bygd ut og skattetrykket økte. Men dette skjedde samtidig med at lagrettemennene fikk sin innflytelse i rettssystemet kraftig redusert, og dermed var det først og fremst bondelensmannen som havnet i denne dobbeltstillingen og ble isolert fra sine standsfeller.³⁸³

Bondelensmannen var til stede under behandlingen av mange, kanskje alle, trolldomssaker. Likevel virker det som om han spilte en svært begrenset rolle under rettsforhandlingene. Hans rolle i rettssystemet var først og fremst av administrativ art. De gangene han likevel var aktiv var det som fogdens stedfortreder eller fullmektig.

Formelt var lagrettemennene suverene dommere i førsteinstans 1590-1634, altså i det tidsrommet de aller fleste dødsdommene ble avsagt. Dette gjør dem svært interessante for oss. Nedgangen i antall trolldomsprosesser sammenfaller i høy grad med overgangen fra bygdetinget som bondedomstol til embetsdomstol. Likevel skal vi være forsiktige med å se noen direkte sammenheng. Nedgangen kan like gjerne skyldes øvrighetens dalende interesse for trolldomsforbrytelsen, og at de

³⁸² Næss 1981: 308.

³⁸³ Rian 1984: 82f.

mange dødsdommene på 1620-tallet må ha tatt livet av mange av de antatte trollfolkene på Østlandet. Derimot skulle det være grunn til å tro at instansreformen i 1590 førte til en økning i den relative andelen domfellelser, og dermed stimulerte til flere nye anklager.³⁸⁴ Kildene gir oss ikke anledning til å etterprøve dette, etter som lensregnskapene er bare sporadisk bevart i vårt område før 1600. Men de få domfellelsene i sakene i Niels Stubs opptegnelsesbøker kan tyde på at det var tilfelle.

Lagrettemennene manglet juridisk kompetanse, og derfor ble sorenskriverembetet opprettet. Med sorenskriverens inntreden som meddommer og enedommer, og hans bedre utdanning økte domstolenes kompetanse ytterligere. Men lagrettemennene hadde en kunnskap om lokalsamfunnet som sorenskriveren aldri fikk fordi han kom utenfra og dekket et større område. Denne kunnskapen besto også i en rangering av lokalsamfunnets medlemmers relative ære, altså deres vitneførhet. Dette er viktig, fordi det betyr at lagrettemennene i større grad enn sorenskriveren har vurdert vitneprovene ut fra hvem som avga dem. Vi må altså tro at perioden med lagrettemenn som suverene dommere var en tid da marginale mennesker lettere ble dømt, og lokalsamfunnets sterke personer lettere gikk fri, enn i de påfølgende årene.

Det er lett å oppfatte dette som en vilkårlig behandling av vitneprovene. Det er det ikke. I et rettssystem uten tilgang til materielle bevis, hvor påstand står mot påstand, blir utsagnenes relative troverdighet helt avgjørende. Den typen vurdering kan vanskelig gjøres uten å ta stilling til talerens troverdighet. En rettssak som resulterer i en frifinnelse blir dermed også en overprøving av anklagerens og vitnenes rett til å tale sant, deres ære. Det er ikke bare alvorlig for anklageren, det må også ha ligget lagrettemennene på sinne når de dømte. Dommen ble et valg av side på en annen måte enn vi tenker oss en rettssak.

Lagrettemennene skrev ikke selv ned rettsreferater og dommer, vi kjenner deres resultater bare gjennom sorenskriverens hånd.

³⁸⁴ Næss 1981: 257ff.

Derfor er de tause i kildene. Vi kjenner ikke deres utlegninger og vurderinger. I enkelte saker kan vi se at vitner har vært, eller senere blir lagrettemenn. Men de vitner ikke i de samme sakene som de dømmer. Derimot har noen av dem vitnet i andre saker i samme utleggelseskjede som de har dømt. Et eksempel kan være Peder Hasle som var lagrettemann i Rygge i 1623. Han vitnet mot Marin Daniels, og dømte Sitru Pedersdatter.³⁸⁵

Et springende punkt er hvorvidt lagrettemennene satt i retten over lengre tid, eller om det var en hyppig utskiftning. For å kunne svare på det kreves en vedvarende kildeserie der man kan følge rettens sammensetting. For Østlandets del får vi det først etter 1650. Dersom dette skal ha noen større relevans for trolldomssakene, bør det også være flere trolldomssaker til behandling på det samme bygdetinget i løpet av relativt kort tid. Som vi har sett er det sjelden tilfelle. En slik undersøkelse er derfor svært vanskelig med våre kilder. Vi kan gjøre en delvis undersøkelse på bakgrunn av kjeden i Rygge i 1623. For fire av de seks sakene har vi navnene på lagrettemennene som dømte. I hver sak var det tolv lagrettemenn, til sammen 48 på de fire sakene. Av disse var det sju som dømte i to saker, slik at det totalt var 41 forskjellige lagrettemenn på de fire sakene. To av lagrettemennene har samme gårdsnavn. Av de tolv lagrettemennene som dømte 28. mai var det én som dømte også 23. juni. Av de tolv som dømte 7. juli var det én som hadde dømt 23. juni, og fem som hadde dømt 23. mai. Dermed var det en nesten full utskifting av lagrettemenn ved hver sak, men fem kom altså tilbake etter å ha vært ute av retten. Til den fjerde saken 6. august var det en full utskifting av lagrettemenn, slik at ingen av dem som dømte i saken mot Marin Nabstad hadde dømt i noen av de tre foregående sakene.* Det er verdt å merke seg at seks av lagrettemennene i denne saken kom fra Walle (Hvaler?) sogn, og de resterende seks fra Rygge. I dette tilfellet

³⁸⁵ Henholdsvis prosess nr. 5 og 3.

* Seks lagrettemenn vurderte verdien av Anne Holters boslodd 1. juli. Fem av disse seks dømte i senere saker.

ser vi altså en svært stor utskifting av lagrettemennene. Dersom utskiftingen var like stor i de to andre sakene i Rygge samme år, kan det knapt ha vært en familie i bygda som ikke hadde en mann som tjenestegjorde som lagrettemann i en trolldomssak. Hele bygda ble gjennom lagrettemenn og vitner delaktig i dødsdommene.

Presteskapet

Vi har tidligere sett hvordan spenningen mellom demonologien og forsynstradisjonen gjorde trolldom til et vanskelig emne for protestantiske prester. Etter som denne vanskeligheten baserte seg på en god forståelse av luthersk teologi, er det ingen selvfølge at den var spesielt problematisk for store deler av det dansk-norske presteskapet. Som vi har sett var ikke teologiutdannelsen særlig god. Videre er det grunn til å anta at det ikke var dobbeltmonarkiets beste menn som fikk sine kall i Norge på denne tiden.

Jens Chr. V. Johansen har vist at prestene på Jylland var svært passive i trolldomssaker, og at de ikke anmeldte trollfolk de hadde kjent til gjennom mange år.³⁸⁶ I Norge har Næss funnet det rakt motsatte, at prestene i stor grad tok del i trolldomsprosessene, og at deres innflytelse på dem var stor.³⁸⁷ I det østlandske materialet er prestens deltakelse nevnt i 19 prosesser.³⁸⁸ Prester deltok i prosessene fra 1570-tallet av, og helt til det siste kjente forhøret i 1730. At de fleste sakene der vi kjenner til geistlig deltakelse er fra andre halvdel av 1600-tallet, må derfor i sin helhet tilskrives kildematerialets bevaring.

Prestene nøyde seg ikke bare med å gi råd, slik vi tidligere så at biskopen ga Niels Stub i Oslo. De tok også del i pinlige forhør av trollfolk, blant annet av Kristoffer Lauritsen i 1624:

³⁸⁶ Johansen 1991: 145ff.

³⁸⁷ Næss 1981: 295ff.

³⁸⁸ Prosess nr. 43, 65, 67, 76, 76a, 111, 114, 125, 126, 130, 134a, 134k, 151, 151a, 172, 625, 626, 627, og 628.

Och formedelst den suspicion, som her hos kunde betenckes och forstaae, ehr sa atter Christoffer wdj hederlige mendtz, h: Knudt Jenssønn, sognneprest her sammestedtz, och h. Suend Jenssøn, sognneprest till Krogstad kircke, sampt andre gaat folcks deres offuerwerrelsse, pinligenn forhørtt bleffuenn, och wdj samme pinlige tilstand, haffuer bekiendt werret som effterfølger ...

Deretter fulgte den demonologisk fullkomne tilståelsen vi tidligere har sett. Det synes ikke urimelig å hevde at den ble lagt Kristoffer i munnen av de “hederlige mendtz”, sogneprestene. Næss mener at prestene “deltok ikke unntaksvis, men regelmessig når fogdene lot fanger torturere.”³⁸⁹ Det er en vurdering som ikke kan etterprøves for det østlandske materialets vedkommende, men den synes ikke urimelig.

Prestene synes altså som viktige aktører i norske trolldomsprosesser. De deltok som anklagere og som “eksperter på trolldommens karakter og innhold.”³⁹⁰ De gikk langt utover sin rolle som sjelesørgere for dødsdømte forbrytere. Det er grunn til å anta at presten har deltatt i langt flere prosesser enn det vi kjenner til. Ikke bare mangler vi rettsreferater fra mange saker, men prestene synes også å ha besøkt fengslede trollfolk (slik de skulle besøke dødsdømte), også før de ble dømt.

For sjelesørgerne var det av avgjørende betydning å få trollfolkene til å tilstå fordi det var den eneste måten man kunne redde deres sjel på. Dersom man ikke kunne få den frafalne til å forsone seg med Gud før sin død, var sjelen tapt. Som Per Sörlin har påpekt, var en trolldomsprosess i høy grad en frelsesgjerning.³⁹¹

Prestens deltakelse under forhør må i seg ha vært tortur for mennesker som mente at de var uskyldige, og som hadde noen

³⁸⁹ Næss 1981: 297.

³⁹⁰ Ibid: 298.

³⁹¹ Sörlin 1993: 53.

som helst form for syndsbevissthet. Dersom de avla en falsk tilståelse - og døde på en løgn - ville de havne i helvete.³⁹² Sakramentet, og sakramentsnekting ble brukt som middel for å tvinge folk til forsoning. Fra prekestolen ble det forkynt fra 1. korintierbrev at dersom noen uverdigg tok sakramentet uten å ha gjort opp sine synder tok de fortapelsen på seg:³⁹³ “For den som spiser og drikker uten å tenke på at det er Herrens legeme, spiser og drikker seg selv til dom.”³⁹⁴ Dersom de ikke tilsto, ville de kunne bli henrettet uten å få tatt sakramentet, og de ville ikke bli begravet i viet jord. Også det ville sette deres evige frelse i fare. Et presteforhør av en kristen som mente seg uskyldig ville altså sette den anklagede i en umulig religiøs situasjon, som uten tvil fanges inn av den moderne definisjonen av tortur. Det synes ikke som om noen har overlevet en maleficium- eller diabolismesak der presten tok del i forhørene. Til slutt, dersom ikke mestermannen fant frem torturredskapene, måtte den anklagede ta sjansen og velge. Hvorvidt sjansen for å oppnå frelsen var størst gjennom å dø i fordømt sannhet eller velsignet løgn, ble ren gjetning.

Tingallmuen

Heller ikke den anonyme tingallmuen var taus under rettsbehandlingen av trolldomssaker. Som vi har sett kunne den selv være opphav til en trolldomsanklage. Da fortalte den om det

³⁹² Gustav Henningsen har i den spanske inkvisisjonens papirer funnet en kvinne som begikk selvmord fordi hun mente at det ikke var noen frelse for henne etter at hun hadde utlagt uskyldige mennesker. Det er verdt å merke seg dette fordi hun allerede var gjenforent med kirken, og ikke sto i fare for straff for fra geistlige eller verdslige myndigheter. Hun tok sitt eget liv i ekte religiøs fortvilelse. G. Henningsen, *Heksenes advokat*, København 1981: 224.

³⁹³ Sabean 1984: 43ff.

³⁹⁴ 1. Korintierbrev 11.29.

trolldomsryktet som var nødvendig for at fogden skulle reise sak. Ved flere anledninger ser vi at tingallmuen ble spurt om en person var beryktet for trolldom. Ofte var det også tingallmuen som ble bedt om å gi en anklaget hans skussmål, som da Amond Lystved i 1667 ba om sitt:

hvoer da almuen suaret, att saalenge hand der haffuer veret i bøiden, avstillet hand sig som end erlig karl anstoed, och i syndelighed Suend Velles søn, Claus Suendsøn; som her for retten till stoed, hand hans fader, paa end sexten aars tied haffuer tient och jlige maader sig erligen anstelte³⁹⁵

Også skussmålet var en vurdering av personen, snarere enn det direkte søksmålet. Igjen ble anklagens sannhet vurdert ut fra den anklagedes person. Derfor var skussmålet særlig viktig for den som ikke kjente dommeren godt. Altså ble skussmålet viktigere for innflyttere, som ofte dro til sitt fødested etter skussmål. Det er grunn til å tro at skussmål også ble viktigere etter som sorenskriveren tok på seg domsansvaret. Vi har allerede sett at Ingeborg Rendeflode var anklaget for trolldom i Moss. Hun ville reise til sitt fødested for å hente sitt skussmål:

Karie Ehrlantzdatter for retter tilstaar at for^{ne} Ingeborig Jonssdatter komb till hinde och hindiss moeder och Olluff Arnessen hiemme i dieriss huss paa Moss for ehn otte dages tid forleden och daa toeg hun dennemb bege i haand och toeg aff schien med dennemb daae spurde die hinde huor hun wilde hen daae ssagde hun at hun wilde reysse till Wigen och ahnamme hindiss schoedtzmoell, effter ssom Haagen Schallerød wilde laede ahntaste, hinde, daae ssuarde Karen Ehrlantzdatter det ehr bederre I tager Ederss schoedtzmoell her himbe efftersom I haffuer werret liden der I komb fra Wigen huor till hun ssuarede der will penge till <...> och ssagde at hun wilde reysse till Wigen och tage hindis schodtzmoell och det for hindiss børnss schiuld, thie hindiss lille dater haffuer ssagt tillhinde at hun schulde endelige reysse bort førind die tager fat paa hinde, <...>

³⁹⁵ Prosess nr. 28.

huilche proff for^{ne} Ingeborig Jonsdatter ssiellff for retten
tillstaar i ssandhed at werre³⁹⁶

At Ingeborg ville reise bort kan være et tegn på at hun anså stemningen i Moss for å være for fiendtlig til at hun ville få et godt skussmål. Med de mange vitneprovne mot henne kan det virke som om det var riktig. Vi finner ikke noe skussmål ført inn i tingboka, men flere rettsmøter mangler, for det neste vi hører er at hun har blitt frikjent. Hva hun til slutt gjorde er dermed vanskelig å si. Reisen til Viken må ha vært en reise tilbake til en uplettet fortid. Det var nok en reise mange trollfolk ønsket seg.

Fra tingallmuen kom også mededskvinnene og -mennene. Mededen innebar at de måtte sverge på den anklagedes troverdighet. Igjen er det altså vedkommendes person som er avgjørende for skyldspørsmålet. Mededen ble brukt i de sakene der skyldspørsmålet ikke var avgjort, det vil si der hverken skyld eller uskyld var bevist. Den er dermed å betrakte nærmest som en institusjonalisert prøving av troverdighet. I forhold til skussmål skiller mededen seg ut på to måter. For det første innebærer det en markering av mistanke fra rettens side. Et skussmål ble tatt opp *før* retten tok stilling til skyldspørsmålet, mens mededen er rettens bekreftelse av at det er *grunn til mistanke*. For det andre er mededen bindende og ansvarliggjørende for de navngitte medsvergerne på en helt annen måte en den anonyme allmuens skussmål. Dermed innebar mededen også et press på medsvergerne, som ble identifisert med den de sverget fri. Langt på vei kan det være del av forklaringen på at bare to av ni klarte å fri seg ved meded.³⁹⁷ En annen forklaring er selvfølgelig at den anklagede ble pålagt meded i alvorlige saker, og det var oftest saker der lokalsamfunnet innad allerede hadde avgjort skyldspørsmålet før saken kom opp for retten. I likhet med lagrettemennene måtte medsvergerne velge mellom troverdigheten til to deler av

³⁹⁶ Prosess nr. 27.

³⁹⁷ Prosess nr. 611 og 619.

lokalsamfunnet. Dersom de sverget den anklagede fri, sverget de også på at de ikke trodde på anklageren og vitnene. Det kunne være en tung bør å bære.

Mestermannen

En av rettsvesenets helt sentrale, men ofte oversette personer er mestermannen. Han var en marginal person i samfunnets ytterkant. Kanskje er det nettopp derfor han også er blitt så marginal i historieskrivningen. Det lille som er skrevet om mestermannen har stort sett dreid seg om hans urenheter.³⁹⁸ Mestermannen, eller skarpretteren, var en helt nødvendig person for det tidlige moderne rettsvesenet fordi så mange forbrytelser var belagt med korporlig straff. Men mestermannen hadde også andre oppgaver enn den direkte fysiske avstraffelsen av dømte forbrytere. Han kunne få jobben med å begrave henrettede eller døde forbrytere,³⁹⁹ selv om denne oppgaven strengt tatt tilhørte rakkerne.⁴⁰⁰ Viktigere for oss er at han også var den som foresto pining og vannprøve. Disse situasjonene var svært viktige fordi mestermannen dermed hadde en viss mulighet til å påvirke utfallet av rettssaken. Det hadde han selvfølgelig en rent økonomisk interesse av å gjøre, men vi skal være forsiktige med å overdrive hans direkte innflytelse. Formelt var han en svært perifer skikkelse.

La oss nå et øyeblikk stoppe opp ved mestermannen og se hvor mange trollfolk hver enkelt henrettet. Vi har tidligere sett at det var få prosesser i hver bygd,⁴⁰¹ og at det derfor ikke var mange prosesser hver fogd, lagrettemann eller prest deltok i. Disse rakk ikke å bygge seg opp noen stor kompetanse i trolldomssaker.

³⁹⁸ T. Krogh: *Bødlens og Natmandens Uærlighed*, (Dansk) *Historisk Tidsskrift* 1/94, København 1994.

³⁹⁹ Prosess nr. 9a og 97.

⁴⁰⁰ Krogh 1994; prosess nr. 47.

⁴⁰¹ Se over s. 36.

Derfor er det svært interessant å merke seg at det ser ut til at det bare har vært noen få mestermenn som har besørget de mange henrettelsene av trollfolk på Østlandet.⁴⁰² Mestermannen i Oslo, mester Joenn, synes å ha foretatt alle kjente henrettelser i Oslo, Akershus og Oppland fylker. I årene 1618-37 foretok han sannsynligvis minst 28 henrettelser av trollfolk. Han nevnes ved navn i tre av dem, og i seks sies det bare “skarpretterenn aff Osloe”. De resterende 19 omtaler bare skarpretteren eller mestermannen, men det er overveldende sannsynlig at det er snakk om samme person. På disse henrettelsene tjente han ikke mindre enn 168 daler. I tillegg fikk han ganske rikelig med penger til kost. Dersom vi ser på perioden med flest henrettelser, ser vi at han tjente 138 daler i årene 1618-24. I tillegg sto han sannsynligvis for tre av de i alt sju kjente tilfellene av pinlig forhør,⁴⁰³ og ett av de tre kjente tilfellene av bruk av vannprøve.⁴⁰⁴

Mester Joenn var altså delaktig i flere trolldomsprosesser enn noen annen enkelt person på Østlandet. Derfor er det nærliggende å tro at han også hadde bedre kunnskaper om trolldomsforbrytelsen enn noen andre. At han var svært aktiv og forsøkte å presse trollfolkene til å tilstå viser en ankesak fra Hedmark i 1619.⁴⁰⁵ Sigrid Torderud, Tora Forkerud og Tora Lunderby ble utlagt av Birgitte Lure. Sigrid Torderud rømte, men de to andre ble dømt til døden. Mennene deres anket saken inn for lagmannen. Han frikjente dem, men frikjennelsen ble

⁴⁰² Dette avsnittet baserer seg i sin helhet på lensregnskapene. De henrettelsene som bare er kjent fra tingbøker er ikke tatt med. Årsaken er først og fremst at disse mangler den typen informasjon vi her er ute etter: Mestermannens navn og lønn.

⁴⁰³ Prosess nr. 43, 125 og 847.

⁴⁰⁴ Prosess nr. 45.

⁴⁰⁵ Mestermannen er her ikke navngitt, men vi må anta at dette var mestermannen i Oslo fordi det var så få mestermenn, og fordi ankesaken ble behandlet av lagmannen i Oslo.

igjen anket av lagrettemennene til Herredagen. Der ble frikjennelsene opprettholdt, blant annet fordi:

Att for^{ne} Birgette Lure som dennem først udlagde, siden for tuende Erlige vindessbiurdt haffuer bekiendt, Att Mestermannenn |: der handt piinte hende :| badt hun skulle bekiende paa andre, dar medt schulde hun sleppe fri, huorfor: hun bekiende sig da att haffue beraabt samme quinder, Men hun løig paa dennem, och der medt haffuer renocerit sin bekiendelse, och icke er bleffuen standthafftig.

Mestermannen (enten det var Joenn eller en annen) hadde altså forsøkt og klart å lokke frem en utleggelse gjennom falske løfter under et pinlig forhør. Det viktige for oss er her at det var mestermannen som fikk henne til å tilstå, ikke fogden eller presten. Han var altså ikke lenger statens umyndige tjener, men en aktiv part i saken. Dette blir uhyre viktig når vi ser på hvor mange saker mestermannen tok del i. Når han da altså ikke bare forsøkte å få henne til å tilstå, men også å utlegge andre, må det bety at han har hatt en slags forestilling om at trollfolkene opererte i grupper. Nettopp dette er det vi oftest oppfatter som et av skillene mellom den folkelige trolldomstroen og demonologisk påvirkede oppfatninger. Som vi har sett synes dette skillet å være utvannet på 1600-tallet. Vi kan altså kaste frem tanken om at mestermannen ble tradisjonsbærer for en demonologisk påvirket trolldomstro, at han bidro til å knappe inn skillet mellom lærd og folkelig trolldomstro. Dette tankegodset må mestermannen ha brakt med seg fra den ene saken til den neste. Her så vi det så tidlig som 1619, og ennå skulle mester Joenn henrette minst 16 trollfolk til.

Den andre svært aktive mestermannen var mester Morten i Tønsberg. Han synes å ha henrettet 16 trollfolk i årene 1622-53. Til sammen tjente han omtrent 93 daler på det. Av dette tjente han så mye som 72 daler i årene 1622-24. Mester Morten henrettet trollfolk på begge sider av Oslofjorden, både i Vestfold og i Østfold. Også han har altså hatt et voldsomt stort geografisk

arbeidsområde. Dette avspeiles i kildene når folk ble lønnet for å hente han, som i saken mot Anne Rimmers i 1653:

Giffuet aff en baad och thuende mend som roet fra Fredrichstad och til Tunssberg, som er - 8 miile frem och tilbage, effter scharpretteren mester Morten⁴⁰⁶

Naturligvis ble han rodd tilbake igjen også. Her er det to ting vi skal merke oss. For det første heter mestermannen i Tønsberg Morten, som han gjorde det på 1620-tallet. For det andre må man nå også i Fredrikstad til Tønsberg etter mestermannen. 30 år tidligere var det nemlig en mestermann i Fredrikstad også. Både han og mester Morten fra Tønsberg brente trollfolk i Østfold på 1620-tallet, men nå er det altså ingen mestermann i Fredrikstad. Eller er det kanskje slik at den gamle mestermannen i Tønsberg er blitt spesialist på trollfolk og tilkalles langveis fra når noen skal pines og henrettes? I så fall var han ikke videre vellykket, etter som ingen av Rimmers-søstre ble dømt for trolldom til tross for at han pinte Anne.

I alle fall synes mestermannen i Fredrikstad å ha henrettet seks trollkvinner i Østfold på 1620-tallet. I Telemark kjenner vi ingen henrettelser mellom 1570-tallet og 1631. Ved disse nye henrettelsene oppgis ikke mestermannens navn, men siden ingen utgifter for å hente han bokføres, må vi regne med at det var en lokal skarpretter i Skien. Han henrettet da fem trollfolk i 1631 og 1662. Disse tre blir derfor langt mindre viktige enn de to første. Likevel synes hver enkelt av disse mestermennene å ha tatt del i flere trolldomsprosesser enn de aller fleste andre som hadde noen befatning med dem. Derfor blir mestermannen en av trolldomsprosessenes viktigste og mest ukjente aktører.

Lensherrer og dommere

De få sakene som ble anket fra lagretten gikk til nasjonale ankedomstoler. Dem skal vi ikke behandle her, dels fordi de er

⁴⁰⁶ Prosess nr. 17.

for få, dels fordi de helst bør sees i sammenheng med ankesaker fra andre deler av landet. Vi bør heller begrense oss til å se på lagmennene og sorenskriverne. Det kan være vanskelig nok, etter som de vanligvis er svært tilbaketrukne i sine egne rettsreferater. Først når de må forsvare sine beslutninger i høyere rettsinstanser, kan vi klart få øye på deres holdninger og resonnementer.

Næss mener domstolene la en mer kritisk bevisprøving til grunn for sin behandling av trolldomssaker etter 1650. Som vi har sett var det på dette tidspunkt allerede svært få alvorlige trolldomssaker på Østlandet. Den utviklingen Næss skildrer, er svært vanskelig å etterspore for Østlandets del. Og igjen er det kildene som stikker kjepper i hjulene for oss: Tingbøkene blir tilgjengelige fra nettopp de tiårene dommerenes holdninger skal ha endret seg. Noen systematisk analyse av dette er dermed ikke mulig. Strengt tatt er det dermed heller ikke mulig å se om sorenskriverens økende innflytelse endret trolldomsprosessenes karakter. Dersom vi forsøker å se på lagmannens rolle, blir vi også skuffet. Etter flere ankesaker på 1620-tallet er den neste i 1662, men kun nevnt i lensregnskapet. Deretter går det nesten ti år til neste kjente anke, fra kjedeprosessen i Rendalen. Den siste ankesaken er fra Snarum/Modum i 1687, og er den velkjente saken med byttingen. Det betyr at det går nesten 50 år fra den ene saken der vi møter lagmannen til den neste.

Noe kan vi likevel si om en lagmanns oppførsel. I 1625 godkjente lagmannen i Oslo, Jacob Hansen, en dødsdom som i følge Herredagen var basert på:

trenne vidnne, som ware missdedere och de to for deris missgierninnger allerede dømbt til døde, menn den tredie icke; och de herudj icke haffuer anseet, at de vidne icke kann eractis at were louglige til at vidnne nogen til skade; da bør disse for^{ne} domme i denne misslige sag at were som de ware vdømbt, och jcke komme forne Bodil Lauritzdatter (som och nu wed dødenn er affganngen, førend hinndis dølsdag komb) eller nogenn aff hinndis til forkleinering eller affbreck paa deris gode nauffnn och rychte eller godtz effter

denne dag, och inngen kaast och tæring i denne sag at
gaa.⁴⁰⁷

Herredagen underkjente dermed denne dommen. Når lagmannen tidligere hadde bekreftet den må det ha vært i full visshet om at den ikke var lovlig fundert. Dette blir meget interessant når den samme lagmannen tre år tidligere tilsidesatte to dødsdommer. Disse dødsdommene ble overprøvet fordi utleggelsen de bygget på, ble trukket tilbake, ett av vitneprovene var avlagt av en henrettet forbryter, og to av sønner i deres fars sak (og også fordi faren ikke selv gikk til sak, men vitnet når andre gjorde det), og endelig fordi den tredjes rømning ikke beviste to de andres skyld.⁴⁰⁸ Dersom vi sammenligner bevisene i den dødsdommen lagmannen opprettholdt med dem fra disse to dommene som han overprøvet, synes bevisene å være ulovlige og like slette i begge tilfeller. Hvorfor dømte lagmannen da hardere i 1625 enn i 1622? Særlig underlig blir dette når han hadde fått medhold i sin frifinnelse i 1622. Den største forskjellen er kanskje at utleggelsene i 1625 ikke ble trukket tilbake. Men det er likevel fristende å antyde at dette skyldes en utvikling hos lagmannen selv, at de mange tilståelsene og dødsdommene disse tre årene hadde overbevist ham om at det fantes flere trollfolk enn han tidligere hadde trodd, og at de virkelig var i ledtog med djevelen. Det må i så fall ha redusert hans vilje til kritisk bevisvurdering.

I enkelte trolldomsprosesser dukker lensherren opp. Første gang det skjer er så tidlig som 1570-tallet i Skien, da “Erick Munck loedt brende the troll quinder”. Vi kjenner til at han brente minst tre, og flere var utlagt.⁴⁰⁹ Lensherren Sigvert Gabriel var tilstede i retten under saken mot Marin Nabstad i Rygge i 1623. Han tok aktivt del i saken:

⁴⁰⁷ Prosess nr 629.

⁴⁰⁸ Prosess nr. 845 og 846.

⁴⁰⁹ Prosess nr 626, 627 og 628.

Her vor och till stede for^{ne} Marin Nabstad hindis hossbunde saa och hindis schwoger Morttin Rør, och bleff dennom till spurtt aff bemtt Sigguertt Gabriell om de haffde nogitt i samme sag at ville driffue eller talle paa suaritt de ney dett de jntted haffde der jmoed, tedt bleff trinnde gange till spurtt aff bemtt goede mand⁴¹⁰

At Sigvert Gabriel så insisterende spurte om de hadde noen innvendinger, hang etter alt å dømme sammen med at Sitru Pedersdatter som utla Marin i sin egen rettssak fortalte at “Niels Nabstad vor hos hinder och bad hun iche schulle schylle paa hans quinde Marin”.⁴¹¹

Lensherren synes å ha vært aktiv i flere av prosessene i Rygge i 1623, som Erik Munk var det i Skien i 1570-årene. Når vi møter lensherren, er det altså som pådriver i områder med kjedeprosesser.

Selveste stattholderen trer frem i enkelt sammenhenger. Jens Bjelke gikk i 1629 med på å betale utgiftene etter at to menn forfulgte en trollkvinne til Danmark og tilbake igjen.⁴¹² I 1619 spurte Jens Juel Herredagen:

huorledis der schulle holdis medt ett wmyndig wngtt barn som haffuer werritt medt hans fader effter faderens begiering vdj Throldt dombs handell, Och faderen er dømbt till Jlden och standen hans rett, men barnit er gangitt domb offuer saaledis att hans straff er Jndsatt thill høige øffrighedt.⁴¹³

Trolldomsprosessene var altså noe som angikk hele samfunnet fra topp til bunn. Troen på trollfolk gjennomsyret hele samfunnet og rettssystemet på en måte som gjør at ingen gruppe kan utpekes som viktigere enn de andre. Det som gjorde

⁴¹⁰ Prosess nr. 1.

⁴¹¹ Prosess nr. 3.

⁴¹² Prosess nr. 15.

⁴¹³ Prosess nr. 870a.

trolldomsprosessene mulig var at alle disse gruppene samlet gikk inn for å ta livet av trollfolkene. Uten bøndernes deltagelse ville det ikke vært mange anklagere, vitner, nektende medsvergere, eller lagrettemenn. Uten geistlighetens deltagelse ville ikke budskapet om rettsforfølgelse av trollfolk blitt spredt, og det ville ha vært få, om noen, diabolismeprosesser, og dermed heller ingen utleggelseskjeder. Uten øvrighetens deltagelse ville ikke rettsapparatet godtatt anklagene om trolldom. Det som særpreger trolldomsprosessene som historisk fenomen er disse gruppenes samarbeid. Det samarbeidet var begrenset i tid, og det er i det vi må søke årsakene til prosessenens begynnelse og slutt.

Fryktens århundrer?

Den franske historikeren Jean Delumeau har kalt det fjortende til det attende århundre for fryktens århundrer i Europa.⁴¹⁴ I første rekke knytter han det opp mot både den katolske og de reformerte kirkers økte understrekning av synd som personlig ansvar og den frykt og skyldfølelse det førte til. Men han strekker det lenger enn det, og mener at det tidlig moderne menneskes fundamentale mangel på kontroll over naturen gjorde at de levde som fanger av en omverden de hverken forsto eller kontrollerte. Robert Mandrou sier at “sixteenth-century man could neither rationally comprehend nor actively control the world in which he lived”.⁴¹⁵ Det førte til at de levde i hva Robert Muchembled har kalt “a climate of distress”:

Incapacity to dominate the physical world had repercussions not only on the precariousness of the living conditions of the epoch; more than frail men, it produced anxious men, surrounded on all sides by real dangers and continually subject to encroachments of the supernatural. The accumulating fears created anguish, itself the source of psychological disorders and character instability.⁴¹⁶

Som et resultat av dette ble mennesker ufølsomme, morbide, oppfarende og uten selvkontroll. Mandrou mener de led av “anxiety psychosis”. Alle sider ved troslivet ble hos disse historikerene derfor å se som fortvilede overlevelsesstrategier som skyldtes manglende evne til å forstå og kontrollere naturens

⁴¹⁴ J. Delumeau, *La peur en occident*, Paris 1978, og *Le péché et la peur*, Paris 1983.

⁴¹⁵ R. Mandrou, *Introduction à a France moderne*, Paris 1961, sitert etter S. Clark, *French Historians and Early Modern Popular Culture*, i *Past & Present* 100, Oxford 1983: 70.

⁴¹⁶ R. Muchembled, *Culture populaire et culture des élites*, Paris 1978, sitert etter Clark 1983: 69.

virkelige sammenhenger. Det er grunn til å feste seg ved dette, slik Stuart Clark har gjort det tidligere.⁴¹⁷ Noen av disse oppfatningene kan vi nemlig også gjenfinne i norsk folkløstikk og historieskrivning.

Dersom vi tar utgangspunkt i de mest ekstreme konsekvensene av det disse franske historikerne sier, var hele den europeiske befolkningen i senmiddelalderen og tidlig moderne tid sinnslidende. Ikke bare var de nevrotiske, men de var voldelig psykotiske. I tillegg var de ute av stand til å tenke rasjonelt. For alle som har arbeidet med norsk kildemateriale virker påstandene åpenbart urimelige. Men vi finner altså nedslag av noen av forutsetningene for disse konklusjonene også på hjemlig grunn. Folkloristen Svale Solheim skrev i 1952 at:

Det kan ikkje vera tvil om at førestillingane om farlege trollfolk gjennom lange tider måtte liggja som ei forbanning over folket. <...> Fråsegnene gjev også ein sterk tokke av kor hjelpelause og rådlause folk flest måtte kjenna seg andsynes ukjende vondemakter, og korleis føregjerdene mot trollskapen var fånyttens verk, som hos oss berre må vekkja medkjensle. Tradisjonen om denne trolldommen ... er eit syrgjeleg minne om den fæselege åndelege, moralske farsotta som herja folket vårt i godt halvtanna hundre år, som prøvde kjøva all tiltaksevne hos det og få det til å missa trua på seg sjølv og livet.⁴¹⁸

Her er det formelig som om trolldomstroen tar strupetak på selve det nasjonale prosjektet. At en del av rettsreferatene og tradisjonsmaterialet om trollfolk gir et inntrykk av hjelpeløshet kan så være. Men at de gir inntrykk av rådløshet er direkte feil. Om noe, gir de inntrykk av et rikholdig register av riter og handlingsmåter for å beskytte seg mot skademaktene, slik Solheim selv beskriver. Når de fleste vitner og anklagere i trolldomssakene forteller hvordan de har vært ute av stand til å

⁴¹⁷ Clark 1983.

⁴¹⁸ Solheim 1952: 319.

beskytte seg mot magiske angrep ligger det i selve fortellersituasjonens natur. Det vellykkede forsvar mot magiske angrep fører til at angrepene ikke gjør skade. Da vil det heller ikke være noe å vitne om. En sjelden gang hører vi om magisk skadegjøring som er motvirket eller helbredet. Heller ikke dette vil vanligvis være grunn til å gå til rettssak mot trollfolkene. Trolldomssakene springer ut av nettopp de situasjoner der de magiske vernerådene har slått feil. De er dermed ikke representative for vernerådenes bruksområde og effektivitet generelt. Dette er overmåte viktig, for Solheims eget arbeide tyder på at disse vernerådene ble brukt til enhver tid av nær sagt alle. Om det var tilfellet, skulle (det relativt lave) antallet trolldomssaker da tvert imot bety at de aller fleste mente å ha greid å beskytte seg mot magiske angrep. Når det gjelder det senere tradisjonsmaterialet Solheim bruker, var det ofte innsamlet av hjemmelsmenn som ville distansere seg fra trosinnholdet i det de fortalte. Derfor må det brukes svært forsiktig om det skal kunne fortelle noe om hvorfor vernerådene ble brukt. Hjemmelsmennene var sjelden mennesker som selv hadde brukt disse rådene, men hadde fått dem fortalt av eldre, eller husket dem fra sin barndom.

Også i nyere norsk historieskrivning kan vi møte en del av de samme synspunktene. Således skriver Jørn Sandnes om 1500- og 1600-tallet at:

Den norske friheten var på ingen måte frihet fra frykt. Tvert imot kan *frykten* være noe av et nøkkelbegrep for å forstå datidas mentalitet, og da trolig over hele landet. Det ser ut til at grunntonen i folks tilværelse gjerne har vært frykt - for uår på land og sjø, for nød, sult og sykdom, for udyr, forlis og krig, frykt for «maktene», som menneskene var tett omgitt av: troll, jotner og tusser, haugkallen, nøkken, draugen, huldra og alle de andre vettene med lokalt og regionalt skiftede betegnelser, makter som var høyst levende realiteter. Svært mange av de trosformene, forestillingene og skikkene i det gamle bondesamfunnet som det er samlet inn tradisjon om helt inn i vårt århundre, er orientert ut fra

frykten for maktene og frykten for naturkreftene, noe som langt på veg er to sider av samme sak.⁴¹⁹

I motsetning til sine franske kolleger trekker ikke Sandnes de logiske konklusjonene av den påståtte frykten, og dermed blir ikke det urimelige i påstanden like lett synlig. For dersom Sandnes har rett, må det med nødvendighet ha påvirket folk i den retning som de franske historikerne hevder.

Frykten slik den omtales her, er svært ulik den vi så eksempler på i kapittelet om trolldomstroen. Der var det snakk om frykt for navngitte trollfolk etter spesifikke hendelser. Frykten slik Sandnes fremstiller den, ligner mer på angst; den generelle redselen uten spesifikk årsak. Disse påstandene om et samfunn i frykt bygger i svært liten grad på kilder som målbærer denne frykten. I det vesentlige bygger de på en svært negativ tolkning av verneråd og trosforestillinger. De påståtte følelsene av frykt ekstrapoleres altså fra kilder som bare forteller om kunnskaper og kompetanse.

Vernerådene og troene på skademakter har holdt seg relativt stabile over perioder på flere hundre år.⁴²⁰ Det kan ikke forklares på noen annen måte enn at de var kulturelt funksjonelle. Om de i en moderne naturvitenskapelig forstand var sanne og virkningsfulle, er irrelevant. Det som interesserer oss er den kunnskapen, forståelsen og selvforståelsen den tidlige moderne befolkning på Østlandet hadde. Kunnskapene om skademaktene og kompetansen til å motvirke dem gjennom verneråd virket på flere plan. Den satte klare grenser for hva mennesker måtte, og kunne gjøre. Overholdt man dem var man vanligvis trygg. Skademaktene, også trollfolkene, definerte det menneskelige ved å sette grensene for hva et menneske kunne gjøre og være. Gjennom dem ble mennesket og dets sfære konstituert, og mennesket var i denne sammenhengen ensbetydende med det kristne mennesket. Skademaktene var grensevoktere som først

⁴¹⁹ Sandnes 1990: 112.

⁴²⁰ Se for eksempel Solheim 1952: 79-90.

ble farlige for alvor om man krysset grensene og ble umenneskelig, ukristelig.⁴²¹ Nettopp derfor er det så mange kristne symboler i vernerådene og i signernes repertoar. Kors ble malt med tjære på husveggen og skåret inn i redskap, ikke bare for å beskytte, men også for å vise tilhørighet. Derfor var dåpen, selve kristningen av det nyfødte mennesket, så sentral i troslivet. Før dåpen var barnet svært sårbart for skademaktene, også trollfolk, fordi det ikke var kristent. Etter dåpen, kristningen, var barnet blitt innlemmet i det kristne fellesskap, og dermed langt bedre beskyttet.

Denne kunnskapen og kompetansen skapte altså trygghet, men de skapte også en forklaringsramme. Trolldomstroen og troen på andre skademakter dannet et kognitivt system som definerte menneskelighet og ga alle ulykker en mening. Dermed ga de alle ulykker også et navngitt opphav, og gjorde det mulig å bruke motmidler. Dette kognitive systemet bidro til å gjøre verden forståelig og håndterlig. Å hevde at det skapte frykt gjennom hjelpsløshet er å snu det hele på hodet.

Den store verden - og den lille

I *Kniven, ølet og æren* skriver Jørn Sandnes om Norge på reformasjonstiden at "hver bygd var en verden for seg, der folk visste lite eller ingenting om verden utenfor. Folk flest var stedbundne, mobiliteten var liten."⁴²² Han viser også til trekk som peker utover bildet av små isolerte bygdesamfunn, men

⁴²¹ I tillegg kommer de gangene man befant seg i overgangsfaser, særlig ved fødsel, bryllup og død. Se for eksempel J. Lindow, *Rites of Passage in Scandinavian Legends, Fabula* bd. 19 -2, 1978: Passim, men spesielt s. 50f; J. Pentikäinen, *Transition Rites*, i U. Bianchi (red.), *Transition rites. Cosmic, social and individual order. Proceedings of the Finnish-Swedish-Italian seminar*, Roma 1986.

⁴²² Sandnes 1990: 110.

mener at “dette bildet likevel må fastholdes som det normale.”⁴²³ Det er grunn til å tro at dette er for snevert. Sandnes viser til at gårdene holdt seg innenfor samme familie i generasjoner, endog århundrer. Men samfunnet besto av mer enn bare brukere og utenlandske trelastoppkjøpere. Gårdshistoriene overser glatt halve befolkningen: Kvinnenenes mobilitet blir fullstendig oversett. Voksne barn tok seg ofte tjeneste før de giftet seg og fikk sitt eget bruk, og vi har tidligere sett at den store forskjellen i befolkningsutviklingen i forskjellige bygder på Østlandet må ha berodd på en viss indre migrasjon.⁴²⁴ Vi har også sett hvordan mestermannen reiste rundt over store områder, og vi har sett hvordan enkelte av trollfolkene var omreisende folk. Peder Johansen Svenske var en omreisende handelsmann som ble stilt for retten på Aker i 1620. Som navnet sier var han svensk, og vitnene i saken mot ham kom fra flere bygder rundt Oslo. Et av dem fortalte om hvordan han var blitt lurt av Peder:

nu frembkom forrette Guldbrand Nadderud aff Østerbergumbs herridt, som klageligenn tillkiendegaff at for gangenn høst 1618 leffuerede hand same fange 10 ss: at kiøbe sig naagen sallffue faar i Osloe, huilchen sallffue hand icke bekomb, jcke heller fornamb hand samme persoenn, førennd udj neste marchid der effter, da fandt hans sønn hanom udj Osloe, och da eschid hand same 10 ss: aff hanom igienn, huilche penge hand och med ond villie bekomb och som hand haffde same penge bekomidt, da sagde forne Peder Johansenn til hanom, [du] skallt lide saa stoe[r s]kadeigienn [] det kand verre, [ohmtrentelig] otte [dage] der effter som same dreng stoed udj skoffuenn och hug paa it tre, falt der enn furre omb kuld och slog same drengs foed i synnder, huillkit for^{ne} fange her for rette icke kunde benegte.⁴²⁵

⁴²³ Ibid: 112.

⁴²⁴ Se over s. 64.

⁴²⁵ Prosess nr. 40.

Det interessante for oss i denne sammenheng er at dette på to måter peker ut over bildet av de isolerte bygdene. For det første sendte Gulbrand med penger for at Peder skulle kjøpe salve til ham. Altså forventet han å se Peder igjen, og kjente ham kanskje fra før av. Peder virket altså som et sendebud, en formidler mellom Oslo og bygdene rundt. Vi må tro han brakte med seg mer enn varer. Omreisende kramkarer og andre reisende har bidratt til at folk har hatt kontakter med verden utenfor sin egen bygd. Og det gir det samme vitneprovot enda en illustrasjon på. Gulbrands sønn reiste til markedet i Oslo, og fant Peder der. Det minner oss om to ting, markedene, og de store familiene. Det siste er grunnen til at den ættebaserte historieskrivingen ikke fanger opp mye av mobiliteten i det tidlig moderne samfunnet, fordi den ikke ser hva folk gjorde før de ble brukere, eller hva de gjorde dersom de aldri fikk seg et bruk. I store husholdninger kunne voksne barn reise på korte eller lengre reiser mellom sesongarbeidene, eller for å få seg tjeneste utenfor sin egen bygd.

Peder Johansen Svenske er ikke den eneste omreisende kramkaren som ble anklaget for trolldom, det ble også Kristoffer Lauritsen.⁴²⁶ Begge hadde med seg noe så sjelden som bøker med magiske oppskrifter, og andre magiske hjelpemidler. Kristoffer hadde “sextenn wndersckedlige signetter, wdj træ och hornn wdgraffuenn,” og Peder hadde “it langt spiger, som haffuer verridt slagid jgiennem enn missdediris hoffuidt”. Hva slags impulser har ikke disse mennene brakt med seg inn i de bygdene de besøkte?

En duft av den store verden får vi i saken mot Maren Daniels i Rygge i 1623. Der vitnet Pouill Mekelssin af Lenuig at:

⁴²⁶ Prosess nr. 43.

proffuitt at for nogin thid sidin, boede Marin Daniells i Frerichsvig,⁴²⁷ der haffde hun itt ontt slempt nauffne och røgtte aff huer mand och alle vor rett for hinder, Ydermere bekiende hand att nogitt for Stj Mechells dag forledin, bleff der en throidquinde brentt offuer for Lenuig, haffuer samme throidquinde ij hindis bekiendilsse, bekientt och bestaed att der haffde weritt trinde troldquinder hos hinder ij rauffne lignilsse, och hinder till spurttte om hun wille følgis medt dennom henn offuer till Norge, suarte hun dennom ney och sagde hunn villle bliffue i hindis føde land, och forne trinde raffne, sagde sig att haffue hieme paa Mos i Norge, och der medt fløg de bort jgen, och for^{ne} Pouill sagde dett ydermere att ville beuisse medt en forsigllede domb om fornøden giøris⁴²⁸

Ikke bare flyttet den trolldomsmistenkete langt, men trolldomsmistanken fulgte henne. Nå snakker vi om et utpreget kyststrøk, men svært mye av Østlandet er jo nettopp kyststrøk og kystnære strøk. Det har selvfølgelig gjort at kontakten med omverdenen, særlig Danmark, var stor. Og dette er viktig å merke seg, for ellers er det den mer formaliserte kontakten gjennom tømmerhandelen som dominerer i mange av våre kilder til tidlig moderne historie. Den dagligdagse kontakten over sjøen er nesten umulig å få øye på.

Maren Daniels var beryktet på Rygge og i Danmark, men også i Oslo:

Peder Hasle och Hans Thøestad fremkom effter som de och vor hid steffnitt och bekiende huis ord de aff Madz Jenssin i Opslo hørte nogin thid forledin, bekiende saaledis att de kom op till Madz Jenssin udj Opslo, iblantt anndin snack, kom di i talle om throidquinder som vor satt udi kloesteritt och Madz spurttte om der vor jngen paa Moes, och om Marin Daniells vor iche røfft, jblantt andin snack och talle sagde Madz, dett hand haffde en ond tancke till Marin Daniells,

⁴²⁷ Antagelig i Danmark eller den danske delen av nåværende Sverige.

⁴²⁸ Prosess nr. 5.

fordi sagde hand att hand en gong vor paa Mos, hos s: Madz Wellumsin, daa kom hand i nogin thrette med Marin Daniells, och som hand der effter droeg i fra Moes medt en boed, som hand kom ud paa dybitt, sprack der itt bord sønder i boedin, saa de haffde ner senkitt medt boedin och badin medt dennom, haffde Niels Sallemager iche komitt dennom till hielp, huilchett Madz Jenssen sagde sig att haffue hafft mestanche till Marin Daniells for Niels Sallemager och bestoed att der som hand iche haffde komitt forne Madz till hielp, haffde de senkitt medt derris boed.

Vitner i trolldomssaker fortalte ofte om begivenheter som lå langt tilbake i tid. Mistankene ble holdt i live over tid, gjennom stadig gjenfortelling. Og trollfolk var et samtaleemne for mennesker på reisefot. Det kan bare bety at trolldomsprosesser i en bygd ble kjent i andre bygder. Trolldomsprosessene ble et selvforsterkende fenomen fordi de legitimerte hverandre og ga den videre rettsforfølgelsen av trollfolk troverdighet.

Johanne Jensdatter Flamske var, som navnet forteller ikke norsk. Men hun er en av dem som vi vet at ble stilt for retten for trolldom mer en gang i Norge. Den første rettssaken er bare kjent gjennom den andre. Da hun i 1594 sto for retten i Bergen var det mange vitner som kunne fortelle at hun flere år tidligere var blitt anklaget for det samme i Skien, men at hun “rømpte deraff hiemmelig om Nattertide”. Minst tre vitner i Bergen hadde vært i Skien under saken mot Johanne flere år tidligere. Med tanke på at Skien på den tiden hadde omlag 500 innbyggere, er det nesten oppsiktsvekkende mange. Et fjerde vitne fortalte følgende:

Sammeledes witnet Lauritz Wincke at nogen thid forledenn der hannd war Vdj Skienn er borgemesterrenn der sammstedtz kommenn thill hannom, oc der de komme Vdi snack om nogle Troldquinder, som sat fengslit der wdi byenn, oc schulde brenndis, Adspurde Borgemesterenn hannom, om hand kiende Jahanne, Flemsche weffuersche der boode i Bergenn, Huorthill hannd suaret Ja, Da saugde Borgemesterenn, att dersom hun haffde weritt wdi Skijenn

paa denn thidt, Da schulle haffe faed loff att were med de andre Trolldquinder, som brendis schulle,⁴²⁹

Borgermesteren husket altså Johanne, og visste hvor det var blitt av henne. Hukommelsen var lengre enn lovens arm i dette tilfellet. En annen navnløs trollkvinne fra Østfold var i 1629 ikke så heldig:

Er bekostet paa denn throlldquinde, som rømte her fra Norige, formedellst hines misgierninger met enn wed nayffn Niells Mørch och thill Hellsingør, huoreffter thuende personer wed nauffn Jacob Knudssenn och Amund Hanssen wor afferdiget, dennom igienn at antaste, och der dj ankomb thill Hellsingør, er same quinde derfra foreigst, met eet skib thill Staffuanger i Norige, huor dj siden haffuer hennde paagreben i Staffuanger lenn, och met welb: hendrick Bilde, konng: may: befallingsmand derssamesteds, hans beuilling er derfra førtt, thill Heggen och Frølands schibbreede, och dersamesteds, effter laugmandens och 12 mends domb er bleffuenn for hines misgierninger heedenrettet, haffuer derfor bemelte thuende personer, effter welb: her stadholders, saa och her cancelers Jenns Bielches beuillingh som wdi slods lougenn wor forordnet, førennd welbemelte her stathollder wor opkomenn fra Danmarch, hans welb: schriffuellsse befallet, same perssoner at maa bekomme deris bethalling , for deris wmage kost och thering, paa saadan lang reissen thill och fra Danmarch, och wdi Norige, aff bemelte throlldquindes faste och løsse gods, som herudj och findes penge thill indteigtt fore, och beløber som dennem er beillget, effter beuissis ingolld 41 1/2 dr: 11/2 ort...⁴³⁰

Regnskapets korte innførsel gir rammen for en dramatisk fortelling som nesten kunne vært tatt ut av en kriminalroman. Her er det flere viktige momenter. Trollkvinnen er både tilstrekkelig ressursterk og formuende til å seile til Danmark og

⁴²⁹ Prosess nr. 675.

⁴³⁰ Prosess nr. 15.

videre til Stavanger. Rettsvesenet er så oppsatt på å få straffet henne at hun blir forfulgt over havet, og tilbake igjen. Og de to utsendte har hatt autoritet nok til at stattholderen i Stavanger lot dem ta trollkvinnen tilbake til Heggen. Hvilke historier de to har fortalt på vertshusene i Stavanger og på veien hjem kan vi bare ane.

Vi finner altså at trollfolk var samtaleemne både innad i lokalsamfunnet, men også et naturlig samtaleemne for folk på reisefot. Det er viktig, ikke bare fordi vi må anta at slike fortellinger øker tilbøyeligheten til å anklage trollfolk, men også fordi det forteller at forestillingen om trollfolk i høy grad var kommuniserbar. Trolldom tilhørte altså den delen av kulturen som var felles på tvers av geografiske og standsmessige skiller i tidlig moderne tid. Det var selvfølgelig en nødvendig forutsetning for at trolldomsmistanken skulle følge trollfolkene når de flyttet. Det ligger et annet viktig poeng i forlengelsen av dette. Vi har sett at både trollfolk og ryktet om dem forflyttet seg mellom Danmark, Sverige og Norge. En av de anklagede var sågar flamsk. Derfor er det stor grunn til å tro at også nyheter om danske og svenske, og kanskje også tyske trolldomsprosesser vil ha nådd norske ører. Gjennom tømmerhandlene har de trolig også fått høre om engelske og skotske trolldomsprosesser. Det er altså grunn til å tro at svært mange av dem som var innblandet i trolldomsprosesser på Østlandet hadde hørt om andre trolldomsprosesser. Mange av dem *visste* at dette var noe som skjedde i hele den kristne verden. Det må ha vært en viktig del av deres selvforståelse.

Kommunikasjon og kommuniserbarhet er i det hele nøkkelbegreper for å forstå trolldomsprosessene.⁴³¹

⁴³¹ Gustav Hennsigsen legger stor vekt på hvordan fortellinger om heksebrenning spredte seg fra Frankrike til Spania når han skal forklare den store kjedeprosessen i Baskerland i 1609-11. Tilsvarende legger Bengt Ankarloo vekt på rykter og fortellinger som viktige for at Mora-prosessene spredte seg i Sverige. Henningsen 1980: 85, 98ff; B. Ankarloo, *Trolldomsprosesserna*

Kommuniserbarhet må her forutsette ikke bare forståelse, men også interesse. Trolldom og trollfolk var et emne som folk *ønsket å snakke om*.

Vi har sett hvordan denne kommunikasjonen fungerte for å formidle trolldomstro over store geografiske avstander, og å holde den levende i tidsrom på mange år. Men også kommunikasjonen på tvers av stendene var viktig for at bønder, geistlighet og annen øvrighet skulle samle seg om oppgaven med å rettsforfølge trollfolk. Vi kan kalle dette kommunikasjon i tre “dimensjoner”; tid, geografi og sosialt hierarki. Selvfølgelig ble det ofte kommunisert i flere av disse “dimensjonene” på en og samme tid. Vitnene om Johanne Jensdatter Flamske fortalte hva som var skjedd et annet sted flere år tidligere, altså i to av de tre “dimensjonene” vi har definert. En kommunikasjonsform som dekker alle tre var bøker. Leskyndigheten blant allmuen har lenge vært et stridsspørsmål. I noen grad må det alltid ha vært lesekyndige menn i bygdene: Hele rettsvesenet bygde frem til 1591 på at bøndene selv kunne lese lovboken på bygdetinget. Jostein Fets *Lesande bønder* viser klart at store deler av allmuen kunne lese på 1600-tallet. Han hevder at rundt 90% av allmuen kunne lese og eide bøker i første halvdel av 1700-tallet, og dersom dette er riktig innebærer det at lesekyndigheten må ha vært stor også på slutten av 1600-tallet.⁴³² I løpet av 1600-tallet ble 56 boktitler trykt i Oslo.⁴³³ I likhet med resten av Norge var Østlandet, i det minste på 1600-tallet, et delvis alfabetisert samfunn, der religiøse tekster dominerte lesingen.

Den kanskje viktigste av disse tre dimensjonene, var det sosiale hierarkiet. Gjennom det møttes den folkelige og lærde

i Sverige, Lund 1971:300ff. I England har man bevart en del billige trykk om trolldomsprosesser, men ellers er lite skrevet om hvordan kunnskap om prosessene ble spredt. A. Macfarlane, *Witchcraft in Tudor and Stuart England*, London 1970: 81ff.

⁴³² J. Fet, *Lesande bønder*, Oslo 1995: 28-44, 78.

⁴³³ Ibid: Tabell 4 s. 47.

trolldomstroen. Gjennom det møtte allmuen demonologien, og gjennom den ble fremgangsmåten overfor trollfolkene avgjort. Det norske rettsvesenet var i tidlig moderne tid basert på et samarbeid mellom allmue og øvrighet, der begge måtte delta om rettsvesenet skulle fungere. Kommunikasjon mellom allmue og øvrighet var altså tvingende nødvendig om trollfolk skulle kunne rettsforfølges i stor skala.

Mellom handling og tolkning

Kommunikasjon har også sine begrensninger, og en enighet kan vise seg å være tilsynelatende. I 1687 ble Torger Lofthus og hans kone overbevist om at deres “vanvittige” barn var en bytting. De forsøkt å få sitt eget barn tilbake ved å la ringe med kirkeklokkene tre torsdags kvelder, og deretter lot de:

Anders Olsøn Sadelmager med fleere at gaa paa bierget [Snarumsknatten], i henseende der ved at det skulle faa ombydt deris hiemme hafuende vanvittige barn, etc. ok forbem: Anders Sadelmager at have brugt Guds nafn forfengeligt i det hand slaget paa bierget med et riis ok sagt, er her dører ok er her nogen inde, da luck op ok kom ud i Gud faders søns ok hellig aands nafn⁴³⁴

Det ble av øvrigheten fordømt som “superstition”, og skyldtes deres “enfoldig misforstand ok forvidenhed”.⁴³⁵ Det virker som om øvrigheten ikke bare avviste at dette barnet var en bytting, men også at selve fenomenet med forbyttede barn. Det var en ny utvikling, etter som selveste Martin Luther mente at byttinger fantes.

Nur aus dem Denken seiner zeit ist Luthers Stellungnahme zu erklären und zu verstehen, die er 1540 gegenüber dem "Wechselkinde von Dessau" gezeigt hat. Wenn er forderte,

⁴³⁴ Prosess nr. 76, 76a og 877-877h.

⁴³⁵ Prosess nr. 76, 76a og 877-877h.

daß man dieses nach ärztlichem Urteil rachitische Kind ins Wasser Werfen oder derartige Wesen verbrennen sollte, dann entspricht dieses Urteil seiner Überzeugung und der seiner Zeit, daß es sich dabei um vom Teufel erzeugte Kinder handele, deren "Beförderung aus dieser Welt ein löbliches Unternehmen sein mußte".⁴³⁶

Bøndene på Snarum/Modum 150 år senere hadde altså god ryggdekning for sin oppfatning i den protestantiske tradisjonen. Men biskopen var ikke enig med bøndene i Snarum. Han skrev i en betenkning om saken:

Efterat en sælsom ringen (ike ulig den ringen ordin⁴³⁷ kalder afgudisch, herrørende af vantro ok vildfarelse) skal ike allene nylig vere passeret ved Eders annex Snarum, efter Torger Lofthuus hans formeente daatters indbillede undryckelse i et bierg grundende sig paa Knud Korskøen hans frasagn af en druken mandz fortumplet hiernes⁴³⁸

Resten av brevet mangler desverre, men det som er bevart etterlater ingen tvil om biskopens syn på saken. Kirken delte ikke lenger allmuens tro på byttinger. Viktigere for oss er det forsvar de elleve domfelte i denne saken førte under ankesaken. De viste til at ringing med kirkeklokker hadde vært godkjent av fogden tidligere når noen hadde blitt gale og løpt til skogs:

1. Jeg Amund øfre Gudberud <...> vide ey noged andet at proufve end <...> huorledis jeg for - 9 års tiid siden der min hustru Lifve Helgesdaatter, (deß war) war blefven u=roelig og bordtløben til schougen saa jngen wiste hvort hen, da i henseende for at retlæde det fattige forwildede mennische igien loed ieg ringe effter forrige fouged sal: Troels Knoffs tilladelße med klochen i Snarrumbs kierche 3de gange en

⁴³⁶ G. Piaschewski, *Der Wechselbalg. Ein Beitrag zum Aberglauben der nordeuropäischen Völker*, Breslau 1935: 145.

⁴³⁷ Antagelig forkortelse for kirkeordinansen.

⁴³⁸ Prosess nr. 76, 76a og 877-877h.

times tiid om afftenen, og effter at hun saaledis werret bordte ungeferd = 10 ugers tiid, blef hun funden paa en gaard i Landz præstegield kaldes Enger⁴³⁹

Et viktig poeng her er at også disse ringte med kirkeklokkene tre ganger, slik Lofthus-familien hadde gjort. Derimot var tilsynelatende ingen spesiell dag utvalgt. Et annet vitne fortalte en tilsvarende historie:

3. Jeg Olluf Pederßen <...> haffuer ey anderledis at proufve eller tilstaa end <...> at for ofuer = 10 aar siden da min afgangne hustru Ragnild Joensdaatter kom udj u=roelige tancher og opholdt sig natt og dag til schougs en gang paa = 9 dages tiid, saa ingen wiste huor hun war, da lod jeg ringe 2de gange med klochen i Snarrumbs kirche effter forrige fouged sl. Troels Knofs tilladelße og dette huer gang en times tiid om afftenen og 2de dages tiid effter dend sidste ringning fandtes hun igien østen for en gaard kaldes Helßen i en dall,⁴⁴⁰

Lofthus-familien og de andre anklagede forsøkte å konstruere sitt forsvar rundt det tilforlatelige ved ringingen ved kirkeklokkene. De vitneprovne vi har lest hittil åpner for to mulige forståelser av hvorfor man ringte med klokkene. Den ene var at de forvillede kunne finne veien hjem ved å gå etter lyden. Den andre, som var den de anklagede nok festet sin lit til, var at de “u=roelige” ville komme til seg selv. Et tredje vitneprov peker klarere i den retningen:

4. Jeg Anders Tostenßen Kagestad <...> haffuer ej videre at suare proufve eller tilstaa end <...> at en gammel quinde wed naufn Karrj Olssdaatter som fordum tiider boede paa Dignes sagde for mig, end gang for ungeferd = 40 aar siden imeden jeg boede paa Engelstad, huorledis hun schulde hafve ligget en gang i sætter paa Digneswolden dog lenge

⁴³⁹ Prosess nr. 76, 76a og 877-877h.

⁴⁴⁰ Prosess nr. 76, 76a og 877-877h.

tilforn, og hafft med sig jt lidet Drengbarn = 2 aar gammelt, og som hun en gang hafde gaaed ofver dito Engelstadwold at hændte sig nogen brende weed og barnet schulde fuldtes med et støche offver wolden, da imeden hun sanchede paa wæden schal barnet blefuen bordte for hende, der effter gjorde hun bud neder i bøyden om folch at læde med hende, men fandt iche barned jgien, siden berettede hun de hafde en kloche der oppe fra Viiger kirche og ringet med dend fra sætterwolden udj forhaabning at bekomme barnedt jgien, hvor wel scheede jche,⁴⁴¹

På alle nivåer fant retten disse beretningene irrelevante. Det virker som om øvrigheten og de anklagede har oppfattet saken forskjellig. De anklagede forsto det slik at deres forbrytelse lå i ringningen med kirkeklokken, mens det for øvrigheten bare var ett punkt blant mange. Mer interessant er det at den tidligere ringingen med kirkeklokkene ble forstått så forskjellig. Øvrigheten har ment at ringingen var en måte å hjelpe folk å finne veien hjem. Allmuen synes å ha ment at den brakte de “u=roelige” til sans og samling.

Et handlingsfelleskap er derfor ikke med nødvendighet et tolkningsfelleskap. Allmuen og øvrigheten kunne samle seg om en felles handlingsmåte ved et problem, uten å ha den samme forståelsen av på hvilken måte handlingen var funksjonell. Det er en konklusjon som peker langt ut over denne helt spesielle saken. Kanskje peker dette i retning av en økende kulturell kløft mellom allmue og øvrighet.

Fortellingenes dynamikk

Det var selvfølgelig ikke bare på reisefot folk snakket om trollfolk. Det ser ut til at trollfolk var et populært samtaleemne på vertshus og fester. Det kan vi se når samtalen endte som injuriersak for retten. I flere av av injuriersakene er det nettopp en fest som er utgangspunktet for ærekrenkelsen, og injurianten

⁴⁴¹ Prosess nr. 76, 76a og 877-877h.

unnskylder seg ofte med drukkenskap. Alle fortellinger om trollfolk ble gjenfortalt innad i bygda, ofte gjennom mange år. Etter som disse fortellingene kunne ende i injuriersak om den trolldomsmistenkte fikk høre dem, må vi anta at de først ble fortalt for vennlig ører. Det er derfor ikke urimelig å tenke seg at de først har hatt et lite publikum, som stadig har blitt utvidet etter som flere ble overbevist om at vedkommende var en trollkvinne eller -mann.

Den vedvarende gjenfortellingen av opplevelser med og mistanker mot trollfolk må også i seg selv ha forandret fortellingene. Etter som gjenfortelling av historier forandrer dem i retning av kulturelle stereotypier og semantiske strukturer i språket,⁴⁴² vil det si at disse fortellingene ved hver gjenfortelling fikk flere trekk fra de tradisjonelle beskrivelsene av trollfolk. En tilsvarende utvikling gjennomgikk også fortellingene om de trolldomsmistenkte, slik at de i fortellingene liknet stadig mer på den stereotype trollkvinnen eller trollmannen. På denne måten ble vedkommende konstituert som trollmann eller -kvinne. Og det er nettopp disse fortellingene som utgjør anklagene og vitneprovene i trolldomssakene. Innen de når retten er de allerede tradert i lokalsamfunnet og preget av dets stereotyper, men også av dets fortellertradisjon.⁴⁴³ I trolldomssakene ble

⁴⁴² R. A. Shweder, *Anthropology's romantic rebellion against the enlightenment, or there's more to thinking than reason and evidence*, i R. A. Shweder og R. Levine 1984:27-60, spesielt 35; G. Lakoff og M. Johnson, *Metaphors We Live By*, Chicago 1980; R. A. Shweder, *Thinking Through Cultures*, Cambridge MA 1991: 186-240.

⁴⁴³ Dette er et metodisk problem, fordi det er med på å tilsløre de situasjonene som ga opphav til en trolldomsmistanke. Samtidig gir dette en meget god innsikt i den lokale trolldomstroen fordi disse fortellingene var formet på en måte som gjorde dem akseptable og troverdige innad i lokalsamfunnet før det nådde rettsvesenet. De fortellingene vi finner i rettsreferatene er det som i folkloristisk teori kalles *varianter*, ikke *invarianter*. Se G.

denne prosessen formalisert gjennom at generelt *trolldomsrykte* ble godtatt som selvstendig bevis mot de anklagede. Dermed ble de forskjellige fortellingene fullstendig subsumert under stereotypien, og all individuell identitet og konkrete skyldsspørsmål borte.

Ortutay, Principles of Oral Transmission in Folk Culture, *Acta Ethnographica* Vol. VII 3-4, Budapest 1959.

Avslutning

Når vi nå skal forsøke å samle trådene, er det kanskje først og fremst kildenes utilstrekkelighet som preger helhetsinntrykket fra de foregående kapitlene. Kildenes tilstand har avskåret oss fra å svare på mange av de spørsmålene vi har ønsket å stille underveis. I dette ligger i seg selv en viktig konklusjon: Det er svært lett å trekke uholdbare slutninger på grunnlag av det bevarte kildegrunnet dersom man ikke trekker kildekritikken langt nok.

Det har vi nok lyktes med, men dermed vil noen måtte gå skuffet fra lesningen av denne studien, fordi noen spørsmål ikke lar seg besvare. Vi bør kanskje begynne med det viktigste, nemlig hvorfor prosessene fikk den kronologien de fikk. Altså, hvorfor begynte prosessene, hvorfor toppet de seg, og hvorfor sluttet de? Spørsmålet kan med fordel også stilles med motsatt fortegn: Hvorfor kjenner vi bare til trolldomsprosesser på Østlandet i en periode på mindre enn 200 år? Mange av forutsetningene, først og fremst lovgivningen og trollldomstroen, var tilstede i over 800 år. Vi har også funnet at en rettssak bare var en av flere muligheter for personer som mente å ha blitt angrepet av trollfolk. *Trolldomsprosessene var altså ikke en naturlig og nødvendig del av samfunnet på Østlandet i tidlig moderne tid*, de kom utenfra. Men samtidig har vi funnet at befolkningen på Østlandet tok del i disse prosessene, og startet de fleste av dem. Å rettsforfølge trollfolk var altså en *mulighet* som allmuen benyttet. Når rettsvesenet bygget på samarbeid mellom øvrighet og allmue kan vi reformulere spørsmålet: Hva var det som gjorde at man i andre halvdel av 1500-tallet begynte å bruke trolldomslovgivningen, og hvorfor sluttet man å bruke den i årene rundt 1700?

La oss begynne med det enkleste. Den voldsomme økningen i antall dødsstraffer i 1619 må vi tilskrive 1617-forordningen, slik Johansen gjorde for Jylland. Det ligger en forsinkelse i prosessenens økning i forhold til forordningens utstedelse. Men

det viktige med forordningen var neppe dens endring av lovverket. Som vi har sett, var det fullt mulig å føre trolldomssaker under den eksisterende lovgivningen. Dersom vi holder fast ved at den var viktigere som oppfordring til rettsforfølgelse av trollfolk, nærmer vi oss en god forklaring på forsinkelsen. Det viktige blir da ikke forordningens utstedelse, men dens forkynnelse for tingallmuen og kirkelyden. I dette ligger forståelse av hvordan forordningen fungerte, men også en forståelse av hvordan dens grunnprinsipp var funksjonelt. Forordningens grunnprinsipp var demonologien. Dersom vi ser på demonologien som strengt teoretisk system og sammenholder dens utvikling med trolldomsprosessenes kronologi, stemmer de svært dårlig overens. Men det viktige ved demonologien er ikke dens teoretiske egenskaper, men at dens innhold ble spredt gjennom hele Europa. Ved siden av de teoretiske verkene ble den også formidlet gjennom billige trykk og muntlige beretninger fra rettssaker. Disse var myntet på et annet publikum enn det lærde, og inspirerte til nye rettssaker. Teorien ble praksis, men det var i liten grad teoretikerne som praktiserte.⁴⁴⁴ Teorien beveget seg altså fra klostrene og universitetene til rettssalene, landsbyene og bygdene. For de aller fleste trolldomssaker i Europa begynte nemlig med en anklage fra en nabo. Dersom vi ikke ser på demonologien som et moderne rettsprinsipp som formelt innføres ovenfra med øyeblikkelig virkning, men snarere som en kulturell påvirkning ovenfra og ned, nærmer vi oss en modell som egner seg svært godt til å tidfeste trolldomsprosessene. Det gir en forklaring på hvorfor prosessene kommer sakte i gang, på Østlandet som i resten av Europa, og det gir en forklaring på hvorfor prosessene kommer sent i perifere strøk. Det gir en forklaring på hvorfor de sakte slutter,

⁴⁴⁴ Derimot teoretiserte praktikerne. De fleste demonologier fra *Malleus Maleficarum* av var skrevet av inkvisitorer og dommere på bakgrunn av deres egne erfaringer. De tidligere verkene er derimot i det vesentlige rent teoretiske.

og det gir en forklaring på hvorfor det er så mange likhetstrekk over hele Europa.

Vi skal altså se på den *demonologiske påvirkningen*, fremfor demonologien selv. Demonologien ble utformet i denne vekselvirkningen mellom teori og praksis, etter som de senere verkene bygger på forfatternes egen praksis, som igjen var påvirket av de tidligere verkene. Demonologien som vitenskap var altså en dialektisk prosess, og i det ligger utløpere til andre kulturer i det tidlig moderne Europa enn demonologenes egen. Fordi trolldom og trollfolk var meget kommuniserbare emner, ble demonologien det også. De to viktigste opprinnelige kildene til denne spredningen var presteskapets utlegninger av demonologien, og trollfolks tilståelser i rettssaker. Derfra spredte den seg langs de kommunikasjonslinjene vi tidligere har nevnt. Den demonologiske påvirkningen gjorde at trolldomsanklager ble tatt alvorlig av rettssystemet. Det var kanskje den viktigste forutsetningen for at trolldomsanklager overhodet skulle bli reist.

Vi skal altså se den folkelige trolldomstroen og demonologien som funksjonelt forenlige og gjensidig forsterkende. Forskjellene dem imellom var først og fremst en forskjell i betoning. Demonologien var opptatt av skadegjøringens opphav. Den folkelige trolldomstroen var fokusert på selve skadene som ble forårsaket, og mindre på opphavet. Dermed var de ikke absolutte motsetninger, og de vil ha utfyllt hverandre. Allmuens beretninger om trollfolkenes angrep må ha styrket de demonologisk kyndige i vissheten om djevelens ondskap, og realiteten i trollfolkenes eksistens. Øvrighetens forklaring av de magiske angrepene med djevelens bruk av trollfolk ga allmuens trolldomstro en kristen ramme. Demonologien plasserte den folkelige trolldomstroen inn i den kristne kosmologien, og ga den dermed en legitim kristen yttringsform. Det er som et resultat av denne kommunikasjonen vi skal se trolldomsprosessenes korte kronologi. På Østlandet begynte de som et resultat av at demonologien kom til landet med danske og tyske embetsfolk, og gjennom allmuens kontakt med andre land.

Og de sluttet fordi demonologien mistet troverdighet i øvrighetens øyne, og da ble også trolldomstro etterhvert fordømt som *overtro*. Dermed har vi en forklaring på at det er så få saker med diabolisme på 1500-tallet, men også på at vi finner innslag av diabolisme i injuriersakene fra 1600-tallet. Det er symptomatisk at Siri Jørgensdatter i 1730 avla en fullt utviklet demonologisk tilståelse overfor en øvrighet som ikke trodde henne.⁴⁴⁵

Dette bryter i vesentlig grad med Robert Muchembleds syn på forholdet mellom demonologien og den folkelige kulturen:

Genom att hålla upp en djävuls- och sabbatsspegel för folket vidgade demonologerna och juristerna klyftorna i bondesamhället och gav dem en kulturell, moralisk och religiös legitimering: varje bybo kunde känna igen sina egna trosföreställningar och vanor som helt verkliga, men diaboliserade i elitens ögon; var och en måste alltså välja den bild av sig själv som han kunde göra gällande.⁴⁴⁶

I Muchembleds akkulturasjonsteori er demonologien og den folkelige kulturen dødelige fiender, og begge dør. Han ser demonologien som en del av et stort prosjekt der øvrigheten underlegger seg og ødelegger den folkelige kulturen. Når det er gjort, har demonologien utspilt sin rolle. Hos Muchembled er allmuen redusert til passive mottagere av, og ofre for trolldomsprosessene. Det er en tolkning som er uforenlig med det norske materialet. Også det andre leddet i hans forklaring, at bondesamfunnet ble splittet, og dermed ga myndighetene adgang til konflikter som tidligere ble løst innad i lokalsamfunnene, er vanskelig å bruke på norske forhold.

Et annet vanskelig problem er spørsmålet om hvorfor først og fremst kvinner ble anklaget for trolldom. Det gir kildene intet klart svar på. Tvert imot er det et spørsmål som aldri tas opp i de østlandske rettssakene. At kvinner er anklaget er aldri et poeng i

⁴⁴⁵ Prosess nr. 114.

⁴⁴⁶ Muchembled 1987: 127.

seg selv. I demonologiske verker er det derimot et hovedpoeng at djevelens edsvorne folk først og fremst er kvinner. Da kan det selvsagt være fristende å antyde at dette måtte hevdes så sterkt fordi det ikke var selvsagt for den europeiske befolkning at det var kvinner som var trollfolk, skjønt det neppe lar seg gjøre å belegge en slik hypotese.

Et av de sentrale likhetstrekkene ved de europeiske trolldomsprosessene er at mer enn 75% av de anklagede var kvinner.⁴⁴⁷ Denne kjønnsfordelingen har variert noe fra område til område, og i enkelte regioner har menn sågar vært i flertall blant de anklagede.⁴⁴⁸ Likevel er det et ugjendrivelig faktum at kvinner utgjorde det store flertallet av anklagede og henrettede i Europa som helhet. Dermed er også kjønnspektivet blitt et av de mest sentrale elementene i den europeiske trolldomsforskningen. Forskjellen mellom kjønnene har ikke bare vært forsøkt forklart i seg selv, men også som grunnleggende for trolldomsprosessene generelt. I sin mest ekstreme form har dette gitt seg uttrykk som teorier om trolldomsprosessene som en organisert kvinnejakt.⁴⁴⁹

Det kan likevel være grunn til å stille spørsmålstejn ved om det er riktig å legge så sterk vekt på kjønn som analytisk begrep i denne sammenhengen. De fleste andre forbrytelser i tidlig moderne tid hadde en klar kjønnsfordeling, der menn var tiltalt i 80-90% av sakene, og kvinner i bare 10-20%. Hvorfor er da kjønn en viktig analytisk kategori i trolldomssakene, men ikke i for eksempel, drapssakene? Det er ingen åpenbar logisk årsak til at det skal være slik. Det er heller ikke formale egenskaper ved

⁴⁴⁷ Levack 1995: 133ff.

⁴⁴⁸ Ibid: ss; M. Madar, Estland I: varulvar och giftblandare, i Ankarloo og Henningsen 1987: 231f; A. Heikkinen og T. Kervinen, Finland: den manlige dominansen, i Ankarloo og Henningsen 1987: 277ff; K. Hastrup, Island: trollkarlar och hedendom; 330f.

⁴⁴⁹ Se for eksempel A. Barstow, *Witchcraze*, London 1994.

sakene som tilsier at kjønn er en mer relevant kategori ved trolldom enn ved, for eksempel, drap. Forklaringen må snarere søkes i vår egen kultur og den moderne historiografi. I vår kultur er det en selvfølge at det er menn som dreper. Dermed blir det ikke et historisk problem at menn er i flertall blant de drapstiltalte i det 16. Og 17. århundre. Ingen stiller heller spørsmålsteget ved om disse drapene virkelig fant sted. Til grunn for vurderingen av kjønn som viktig for trolldomsprosessene ligger derimot ofte en forestilling om at de tiltalte *à priori* var uskyldige. Som Hans Eyvind Næss ved en anledning skrev, “...da var allerede flere hundre norske kvinner og menn brent eller halshugget for en forbrytelse som kun var religiøst og teoretisk begrunnet, men som ikke var mulig å utføre i praksis.”⁴⁵⁰ Vi skal ikke her polemisere mot denne påstanden, annet enn å vise til den magiske praksis som er påvist et annet sted i denne studien. Men det er verd å merke seg at Næss her sier det som ellers bare antydes av andre: Forbrytelsen var umulig å begå. Dermed var også alle de tiltalte per definisjon uskyldige. Av dette følger logisk at de i realiteten ble rettsforfulgt av andre årsaker enn dem de formelt var tiltalt for. Det ligger et snev av kulturforakt i denne betraktningmåten,⁴⁵¹ men viktigere er det at den dermed gjør kjønnsforskjellen langt mer relevant enn den ville vært dersom det dreide seg om en forbrytelse “som var mulig å utføre i praksis”. Videre forhindrer denne betraktningmåten oss fra å stille spørsmålet om det var forskjeller mellom menn og kvinners bruk av magiske virkemidler, fordi den benekter ethvert reelt grunnlag for trolldomsmistankene. Dermed blir de trolldomsmistenkte kvinnene gjort til sakesløse og passive ofre for menns handlinger. Kanskje er denne tolkningen beholdt fordi den passer inn den historiografiske tradisjon om kvinner som ofre.

⁴⁵⁰ H.E. Næss, Forbrytelse og straff, i L. Marthinsen, *Tingboka som kilde*, Oslo 1991: 39.

⁴⁵¹ Shweder 1991: 49-56.

Men kvinnene nektes dermed initiativ, ansikt og personlighet.⁴⁵² Denne måten å se på kvinner, som ofre, ikke aktører, nekter dem endog en historie.

En av grunnene til at kvinner-som-ofre tolkningen har vært så enerådende, er demonologien. Men også her hindrer den for viktige perspektiver. I følge demonologene var det langt flere kvinner enn menn som sto i ledtog med djevelen. Men mange gikk lenger, og hevdet at trollfolkene *nesten utelukkende* var kvinner. Jean Bodin hevdet at det var 50 trollkvinner for hver trollmann.⁴⁵³ Dermed blir det et slående misforhold mellom teorien og empirien, etter som man det fleste steder fant “bare” tre trollkvinner for hver trollmann. Med andre ord, vi må nå spørre hvorfor så mange *menn* ble anklaget for trolldom.

Dermed har vi sluttet sirkelen. Kjønn er en viktig analytisk kategori når vi forsøker å forstå trolldomsprosessene, men ikke fordi kvinner var ofre. Kjønnforskjellene er viktige fordi det er ett av de mest grunnleggende fellestrekkene i de europeiske hekseprosessene, og fordi det er *det område der prosessenes utfall avvek mest fra deres teoretiske grunnlag*.

Det hersker stor enighet om at det tidlig moderne samfunnet på Østlandet og i resten av Norge ikke var preget av kvinnehat.⁴⁵⁴ Nyere forskning viser også at kvinners rettslige stilling var sterk, og en forsker konkluderer med at: “Det må på denne bakgrunn kunne sies at rettsvesenet som sådant ikke ser ut til å ha forsterket det kvinnediskriminerende kjønnsrollemønsteret.”⁴⁵⁵

⁴⁵² D. Purkiss, *Women's Stories of Witchcraft in Early Modern England: The House, the Body, the Child, Gender and History* 3/95, Oxford 1995; M. Gaskill, *Witchcraft and power in early modern England: the case of Margaret Moore*, i J. Kermode og G. Walker (red.), *Women, Crime and the Courts in Early Modern England*, London 1994: 126ff.

⁴⁵³ Sogner 1982: 176.

⁴⁵⁴ Næss 1981: 312f; Sogner 1982: 174.

Årsaken til kvinnedominansen må altså finnes utenfor rettsvesenet.

Den utviklingen vi har sett i kjønnsfordelingen blant de anklagede trollfolkene for Østlandets vedkommende er meget interessant. På 1500-tallet utgjorde menn kanskje 15% av de anklagede, i årene 1619-25 utgjorde de 25% av de anklagede og domfelte i lensregnskapene, mens det gjennom resten av 1600-tallet nesten ikke finnes trolldomsanklagede menn i lenregnskapene.⁴⁵⁶ Tilsynelatende gjennomgikk rettspraksisen en utvikling som var i overenstemmelse med demonologiens grunnprinsipper. Dersom vi tenker oss Island som et arkaisk "norsk" strøk, får vi det interessante forhold at de aller fleste trollfolkene der var menn (110 av 120).⁴⁵⁷ Ut fra den hypotesen vi har om prosessenes opphav, kan vi nå formulere en ny hypotese om årsaken til at kvinner dominerer blant de anklagede og dømte. Den demonologiske påvirkningen oppfordret allmuen til å anklage, og rettsvesenet til å dømme kvinner i større grad enn menn, og det endret også trolldomstroen i retning av en kvinnelig dominans. Men dette er ikke i seg selv forklaring god nok. I tillegg kom at kvinner i stadig større grad ble rettslig ansvarliggjort utover 1600-tallet.⁴⁵⁸ Leiermål ble gjort straffbart for kvinner først i 1617. Frem til 1671 var menn i flertall blant de anklagede og dømte i leiermålssaker i Hallingdal og Ringerike,⁴⁵⁹ og det er ingen grunn å tro at det ikke var tilfelle på resten av Østlandet.

En tredje, supplerende hypotese ligger i forlengelsen av Sabeans påstand om at der bare var de marginale trollfolkene

⁴⁵⁵ B. C. Erichsen, *Kriminalitet og rettsvesen i Kristiania på slutten av 1600-tallet*, Oslo 1993: 238.

⁴⁵⁶ Se over, s. 139.

⁴⁵⁷ Hastrup 1987: 330.

⁴⁵⁸ Næss 1981: 303.

⁴⁵⁹ K. Telste, *Mellom liv og lov*, Oslo 1993: 89ff.

som ble rettsforfulgt.⁴⁶⁰ Dersom det er riktig vil det bidra til å forklare kvinners dominans gjennom deres svakere sosiale stilling, og dermed lavere troverdighet i juridisk forstand. Det er umåtelig viktig, etter som vi har sett at nettopp retten til å snakke sant var fundamental i rettsvesenet. Den demonologiske påvirkningen vil i ytterligere grad ha svekket kvinners stilling i forhold til trolldomsanklager.

Det er faktisk så mange gode grunner for at kvinner ble anklaget for trolldom at det kan være vanskelig å forklare hvorfor også menn ble både anklaget og dømt. Dette representerer et brudd med den demonologiske påvirkningen. Årsaken må søkes på siden, eller kanskje i motsetning til demonologien. Der er det særlig to momenter som peker seg ut. Det første er den faktiske magiske praksisen. Som vi har sett, var det også menn som tok del i den. Det synes likevel søkt, eller i det minste ikke kildebelagt, å hevde at menn i mindre grad enn kvinner brukte magi. Heller ikke kan det belegges at menns magi var mere offentlig enn kvinners, eller at menn i større grad enn kvinner ble anklaget på berettiget grunnlag. Det andre momentet er den eksisterende trolldomstroen. Dersom den opprinnelig tilskrev menn bruk av magi i samme eller større grad enn kvinner, har vi en forklaring på hvorfor anklagene, eller i det minste dommene over menn, avtok over tid. Derfor synes det rimelig å hevde at den demonologiske påvirkningen var den utløsende faktor for trolldomsprosessene på Østlandet, og den dominerende årsak til at først og fremst kvinner ble dømt for trolldom.

Etterord:

Hvor går vi nå?

De finnes fortsatt mange ubesvarte spørsmål omkring trolldomsprosessene i Norge, og også på Østlandet. Likevel må

⁴⁶⁰ Sabean 1984: 109.

denne undersøkelsen sies å ha vært så fruktbar at den rettferdiggjør videre regionale studier. Særlig den forskjellige kronologien i trolldomsprosessene gjør det interessant. Østlandet skiller seg ut fra Norge som helhet, men også fra Finnmark og Rogaland, som i det vesentlige følger det nasjonale mønsteret.⁴⁶¹ Når Østlandet avviker i vesentlig grad fra dette mønsteret er det grunn til å spørre om hvordan landet som helhet kan ha hatt flest dødsdommer etter 1650. Kan en annen annen region ha hatt det motsatte mønster av det vi fant for Østlandet, altså få dødsstraffer før 1650, og svært mange i 1660-årene?

En annen innfallsvinkel som synes svært lovende, er detaljstudier av ett eller flere bygdeting for å følge rettspleien der over tid. Det vil kunne gi viktige svar på spørsmål om i hvilken grad beviskrav og vitnehabilitet ved trolldomssaker i vesentlig grad var forskjellige fra andre sakstyper. Som vi har sett, er dette på Østlandet bare mulig etter 1650, og det kan kanskje være mer fruktbart å gjøre dette på kilder fra Finnmark og Rogaland der tingbøkene er bevart mye tidligere. På samme måte kan det være fruktbart å følge enkelte embetsmenn der det er mulig. Vi har forsøkt å antyde en utvikling i synet på trolldomssaker hos lagmannen i Oslo på 1620-tallet. Studier av flere av hans ankesaker vil kanskje kunne gi en pekepinn om det er en riktig vurdering, eller om hans bevisvurdering generelt ble mindre streng.

Detlajstudier av maktrelasjoner og diskursen i enkelte trolldomssaker kan også være svært fruktbare, slik Malcolm Gaskill har vist for England.⁴⁶² For å være givende krever denne typen analyse et relativt omfattende materiale fra en enkelt sak, men noen slike saker finnes også i det østlandske materialet. Tilsvarende undersøkelser av kultur og diskurs kan med fordel også gjøres på større materialer enn bare en sak.

⁴⁶¹ Rogaland: Muntlig opplysning fra Ragnhild Botheim om hennes kommende hovedfagsoppgave ved Universitetet i Bergen. Finnmark: Willumsen 1994: Figur 2, s. 19.

⁴⁶² Gaskill 1994.

Det kan også tenkes at trolldomssakene kan opplyses ytterligere av studier av de to forbrytelsene samtiden mente trolldommen minnet mest om, nemlig forræderi og giftmord. Ingen av dem er i særlig grad undersøkt av norske historikere. Det er neppe mange forræderisaker å finne, men det burde være noen giftmord i tingbøkene. De kan gi oss svar på en rekke interessante spørsmål. Giftmord ble ansett for å være like vanskelig å bevise som trolldom, og da må vi kunne spørre om beviskravene ble lempet på også der. Kanskje kan kjønnsandelen blant giftmorderne også fortelle oss noe om kjønnsandelen blant trollfolkene.

Av aktørene i trolldomsprosessene vet vi minst om signerne. Vi vet svært lite om deres funksjon, antall og stilling i lokalsamfunnene. Vi vet heller ikke i hvilken grad dette endret seg over tid, og hvilken innflytelse kirkens fordømmelse og myndighetenes forbud hadde. Derimot vet vi at signerne ble brukt helt til det gamle bondesamfunnet forsvant i andre halvdel av 1800-tallet. Og vi vet at mange av de signeformler som ble innsamlet på 1800-tallet er nær identiske med dem som vi finner i rettsprotokollene på 1600-tallet. Her er det fortsatt et stort lerret å bleke i norsk og europeisk historiografi.

Det siste ord om trolldomsprosessene på Østlandet er definitivt ikke sagt.

Litteraturliste

- Alver, Bente. *Hvad er en kvinde annet enn et nødvendig onde?*
Nytt om Kvinneforskning 3/1990. Oslo 1990.
- Alver, Bente. *Heksetro og trolldom*. Oslo 1972.
- Amundsen, Arne Bugge og Eriksen, Anne (red.). *Sæt ikke vantro
i min overtroes stæd*. Oslo 1995.
- Ankarloo, Bengt. *Trolldomsprocesserna i Sverige*. Rättshistorisk
bibliotek. Bd. 17. Lund 1971.
- Ankarloo, Bengt og Henningsen, Gustav (red.). *Häxornas
Europa 1400-1700*. Lund 1987.
- Ankarloo, Bengt. Sverige: det stora uväsendet 1668-1676. I
Ankarloo, Bengt og Henningsen, Gustav (red.). *Häxornas
Europa*. Lund 1987.
- Artz, Frederick B. *The Mind of the Middle Ages*. Third edition
Chicago 1980.
- Barber, Malcolm. *The Trial of the Templars*. Cambridge 1978.
- Baroja, Julio Caro. De katolska demonologerna. I Ankarloo,
Bengt og Henningsen, Gustav (red.). *Häxornas Europa*. Lund
1987.
- Barstow, Anne. *Witchcraze*. London 1994.
- Bartlett, Robert. *Trial by Fire and Water*. Oxford 1986.
- Brooke, Rosalind og Christopher. *Popular Religion in the
Middle Ages*. London 1984.
- Burke, Peter. *Popular Culture in Early Modern Europe*. London
1978.
- Clark, Stuart. Inversion. Misrule and the Meaning of Witchcraft.
Past & Present 87. Oxford 1980.
- Clark, Stuart. French Historians and Early Modern Popular
Culture. *Past & Present* 100. Oxford 1983.
- Clark, Stuart. De protestantiska demonologerna. I Ankarloo,
Bengt og Henningsen, Gustav (red.). *Häxornas Europa*. Lund
1987.
- Cohn, Norman. *Europe's Inner Demons*. London 1972.

- Darnton, Robert. *The Great Cat Massacre and Other Episodes in French Cultural History*. New York 1984.
- de Blécourt, Willem. Witch doctors, soothsayers and priests. On Cunning folk in European historiography and tradition. *Social History* vol.19 no. 3. London 1994.
- Delumeau, Jean. *La peur en occident*. Paris 1978.
- Delumeau, Jean. *Le péché et la peur*. Paris 1983.
- Dyrvik, Ståle; Fossen, Anders Bjarne; Grønlie, Tore; Hovland, Edgar; Nordvik, Helge og Tveite, Stein (red.). *Norsk Økonomisk Historie 1500-1970. Band 1 1500-1850*. Oslo 1979.
- Easlea, Brian. *Witch Hunting, Magic and the New Philosophy*. Brighton 1980.
- Erichsen, Bodil Chr. *Kriminalitet og rettsvesen i Kristiania på slutten av 1600-tallet*. Oslo 1993.
- Erichsen, Bodil Chr. Privat påtale i norske straffesaker på 1600- og 1700-tallet. *Rettspraksis* 1:94. Oslo 1994.
- Evans-Pritchard, E.E. *Witchcraft, Oracles, and Magic Among the Azande*. Oxford 1937. Abridged edition Oxford 1976.
- Fet, Jostein. *Lesande bønder*. Oslo 1995.
- Fladby, Rolf. *Samfunn i vekst under fremmed styre 1530-1660*. Oslo 1986.
- Fladby, Rolf. *Gjenreisning (1536-1648)*. bd. 6 i K.Mykland (red.). *Norges Historie*. Oslo 1977.
- Flint, Valerie I. J. *The Rise of Magic in Early Medieval Europe*. Princeton 1991.
- Fæhn, Helge. *Gudstjenestelivet i Den norske kirke*. Oslo 1994.
- Gaskill, Malcolm. Witchcraft and power in early modern England: the case of Margaret Moore. I Kermode, Jenny og Walker, Garthine. *Women, Crime and the Courts in Early Modern England*. London 1994.
- Gatrell, V.A.C. *The Hanging Tree*. London 1994.
- Gatrell, V.A.C.; Lenman, Bruce og Parker, Geoffrey (red.). *Crime & the Law*. London 1980.
- Geertz, Clifford. *The Interpretation of Cultures*. New York 1973.

- Gentilcore, David. Contesting Illness in Early Modern Naples: Miracolati, Physicians and the Congregation of Rites. *Past & Present* 148. Oxford 1995.
- Ginzburg, Carlo. *Ecstacies*. London 1990.
- Ginzburg, Carlo. *The Cheese and the Worms*. New York 1980.
- Grambo, Ronald. *Norske trollformler og magiske ritualer*. Oslo 1979.
- Grambo, Ronald. *Djevelens livshistorie*. Oslo 1990.
- Hastrup, Kirsten. Island: trollkarlar och hedendom. I Ankarloo, Bengt og Henningsen, Gustav (red). *Häxornas Europa*. Lund 1987.
- Heikkinen, Antero og Kervinen, Timo. Finland: den manliga dominansen. I Ankarloo, Bengt og Henningsen, Gustav (red). *Häxornas Europa*. Lund 1987.
- Henningsen, Gustav. *Heksenes advokat. Historiens største hekseproces*. København 1981.
- Holmes, Clive. Women: Witnesses and Witches. *Past & Present* 140. Oxford 1993.
- Horsley, Richard. Who were the Witches? The Social Roles of the Accused in the European Witch Trials. *Journal of Interdisciplinary History* 9. Cambridge MA 1979.
- Hutton, Ronald. The English Reformation and the Evidence of Folklore. *Past & Present* 148. Oxford 1995.
- Imsen, Steinar. *Norsk bondekommunalisme*. Trondheim 1990.
- Johansen, Jens Chr. V. Danmark: anklagelsernas sociologi. I Ankarloo, Bengt og Henningsen, Gustav (red). *Häxornas Europa*. Lund 1987.
- Johansen, Jens Chr. V. *Da Djævelen var ude...* København 1991.
- Johansen, Jens Chr. V. Det nære ting. Om kriminalitet og bøndernes retsbevidsthed på Sjælland i det 17. århundredes første halvdel. *Bol og by. Landbohistorisk tidsskrift* 1995:1. Aabenraa 1995.
- Johansen, Jens Chr. V. Faith, Superstition and witchcraft in Reformation Scandinavia. I Grell, Ole Petter (red.). *The Scandinavian Reformation*. Cambridge 1995.

- Kaplan, David og Manners, Robert A. *Culture Theory*. Englewood Cliffs N.J. 1972.
- Kermode, Jenny og Walker Garthine. *Women, Crime & the Courts*. London 1994.
- Kieckhefer, Richard. *European Witch Trials*. London 1976.
- Kieckhefer, Richard. *Magic in the Middle Ages*. Cambridge 1989.
- Klaniczay, Gábor. *The Uses of Supernatural Power*. Cambridge 1990.
- Krog, Tyge. Bødlens og Natmandens Uærlighed. (Dansk) *Historisk Tidsskrift* 1/94. København 1994.
- Lakoff, Georg og Johnson, Mark. *Metaphors We Live By*. Chicago 1980.
- Larner, Christina. *Witchcraft and Religion*. Oxford 1984.
- Levack, Brian P. *The Witch-Hunt in Early Modern Europe*. Second edition London 1995.
- Lévi-Strauss, Claude. *The Savage Mind*. Paris 1962. Engelsk utgave Chicago 1966.
- Lincoln, Bruce. *Discourse and the Construction of Society*. Oxford 1989.
- Lindow, Jan. Rites of Passage in Scandinavian Legends. *Fabula* bd. 19-2. Berlin 1978.
- Macfarlane, Alan. *Witchcraft in Tudor and Stuart England*. London 1970.
- Madar. Maia. Estland I: varulvar och gitfblandare. I Ankarloo, Bengt og Henningsen, Gustav (red). *Häxornas Europa*. Lund 1987.
- Marshall, Peter. *The Catholic priesthood and the English Reformation*. Oxford 1994.
- Marthinsen, Liv. *Tingboka som kilde*. Oslo 1991.
- Marthinsen, Liv og Winge, Harald (red.). *Syntese i historieskrivningen*. Oslo 1992.
- Mathisen, Thomas. Straffepoltikken mellom avsindighet og sindighet, i Tønneson, Kåre (red.). *Normer og sosial kontroll. Rapport til det 22. nordiske historikermøte*, Oslo 1994.

- Midelfort, Erik. *Witch-Hunting in Southwestern Germany, 1562-1684*. Stanford 1972.
- Monter, E. William. *Witchcraft in France and Switzerland*. Ithaca 1976.
- Muchembled, Robert. *Culture populaire et culture des élites*. Paris 1983.
- Muchembled, Robert. Spegelens baksida: Satansmytar och kulturella realiteter. I Ankarloo, Bengt og Henningsen, Gustav (red). *Häxornas Europa*. Lund 1987.
- Murray, Margaret. *The Witch Cult in Europe*. London 1921.
- Murray, Margaret. *The God of the Witches*. London 1931.
- Mykland, Knut. *Gjennom nødsår og krig*. Bd. 7 i Mykland, Knut (red.) *Norges Historie*. Oslo 1977.
- Næss, Hans Eyvind. *Trolldomsprosessene i Norge på 1500-1600-tallet*. Stavanger 1981.
- Næss, Hans Eyvind. Norge: den kriminologiska kontexten. I Ankarloo, Bengt og Henningsen, Gustav (red). *Häxornas Europa*. Lund 1987.
- Næss, Hans Eyvind. Fra tingskriver til dommer. Tiden 1591-1797. I samme. *For rett og rettferdighet i 400 år. Sorenskraverne i Norge 1591-1991*. Oslo 1991.
- Næss, Hans Eyvind. Forbrytelse og straff. I Marthinsen, Liv. *Tingboka som kilde*. Oslo 1991.
- Ortutay, Gyula. Principles of Oral Transmission in Folk Culture. *Acta Ethnographica* Vol. VIII 3-4. Budapest 1959.
- Pentikäinen, J. Transition Rites. I U. Bianchi (red.). *Transition rites. Cosmic, social and individual order. Proceedings of the Finnish-Swedish-Italian seminar*. Roma 1986.
- Piaschewski, Gisela. *Der Wechselbalg. Ein Beitrag zum Aberglauben der nordeuropäischen Völker*. Breslau 1935.
- Purkiss, Diane. Women's stories of Witchcraft in Early Modern England: The house, the body, the child. *Gender and History* 3/95. Oxford 1995.
- Randall, John Henry Jr. *The Making of the Modern Mind*. New York 1926.

- Rian, Øystein. Hva og hvem var staten i Norge? I Ladewig, Erling (red.). *Magtstaten i Norden i 1600-tallet og dens sociale konsekvenser*. Odense 1984.
- Roper, Lyndal. *Oedipus & the Devil*. London 1994.
- Sabean, David Warren. *Power in the Blood*. Cambridge 1984.
- Sandmo, Erling. Maktens beroligende blikk: Historiske teorier om sivilisering og disiplinering. *Scandia* 1/1994. Lund 1994.
- Sandmo, Erling. *Tingets tenkemåter*. Oslo 1992.
- Sandmo, Erling. Fra slagsmål til søksmål. Bøndenes forhold til retten i Norge på 1600- og 1700-tallet. *Bol og by. Landbohistorisk tidsskrift* 1995:1. Aabenraa 1995.
- Sandnes, Jørn. *Kniven, ølet og æren*. Oslo 1990.
- Sandvik, Hilde. Rettsvesenets utbygging i Norge. Lokale konsekvenser og reaksjoner 1550-1750. I Winge, Harald (red.). *Lokalsamfunn og øvrighet i Norden ca. 1550-1750*. Oslo 1992.
- Schöttler, Peter. Historians and Discourse Analysis. *History Workshop* 27. Oxford 1989.
- Shweder, Richard A. *Thinking Through Cultures*. Cambridge MA 1991.
- Shweder, Richard A. og LeVine, Robert A. (red.). *Culture Theory*. Cambridge 1984.
- Sogner, Sølvi. Trolldomsprosessene i Norge på 1500-1600-tallet. *Norveg* 25. Oslo 1982.
- Solheim, Svale. *Norsk sætertradisjon*. Oslo 1952.
- Soman, Alfred. Les procès de sorcellerie au parlement de Paris (1565-1640). *Annales E.S.C.* 32. Paris 1977.
- Stattin, Jockum. *Näcken*. Malmö 1984.
- Staub, Erwin. *The Roots of Evil*. Cambridge 1989.
- Sörlin, Per. *Trolldoms och vidskepelsesprocesserna i Göta hovrätt 1635-1754*. Umeå 1993.
- Telste, Kari. *Mellom liv og lov*. Oslo 1993.
- Thomas, Keith, *Religion and the Decline of Magic*. London 1971.
- Trevor-Roper, H. R. *The European Witch-Craze of the Sixteenth and Seventeenth Centuries*. London 1967.

Tønneson, Kåre (red.). *Normer og sosial kontroll i Norden ca. 1550-1850. Rapport til det 22. nordiske historikermøte*. Oslo 1994.

Waite, Gary K. Talking animals, preserved corpses and Venusberg: the sixteenth-century magical world view and popular conceptions of the spiritualist David Joris. *Social History* vol. 20 no. 2 . London 1995.

Willumsen, Liv H. *Trollkvinne i Nord*. Tromsø 1994.

Winge, Harald (red.). *Lokalsamfunn og øvrighet i Norden ca. 1550-1750*. Oslo 1992.

Wuthnow, Robert. *Vocabularies of Public Life*. London 1992

Kilder

Størstedelen av kildene som er brukt i denne oppgaven finnes i Norsk folkeminnesamlings arkiv. I tillegg finnes en stadig større del av dem i trykte utgaver. I den etterfølgende prosessoversikten er kildene oppgitt for hver enkelt prosess.

Følgende trykte kilder er benyttet:

- Gulatinglovi*, (Knut Robberstads oversettelse) Oslo 1981.
Kong Christian den Fjerdes Norske Lovbog af 1604. Oslo 1981.
Christian den Fjerdes Recess 1643 (Store Recess). Oslo 1981.
Kong Christian den Femtes Norske Lov. Oslo 1982.
Niels Stubs Optegnelsesbøger fra Oslo Lagthing 1572-1580.
Christiania 1895.
Biskop Nils Glostrups Visitatser i Oslo og Hamar Stifter 1617-1637. Christiania 1895.
Norske Herredagsdombøker 1.-4. Rekke. Christiania 1893-Oslo 1959.
Broder Francesco Maria Guazzo. *Compendium Maleficarum*.
Milano 1608. Engelsk utgave London 1929.
Kramer, Heinrich og Sprenger, James. *Malleus Maleficarum*.
Køln 1486 Engelsk utgave London 1929/New York 1971.
Bang, A. *Norske hexeformularer og magiske oppskrifter*.
Christiania 1902.

Prosessoversikt

Tabellen inkluderer alle saker fra Østlandet i Næss' register, også de som ikke bør regnes med blant de egentlige trolldomsprosessene. I tillegg tilkommer noen nye saker. Disse er nummerert etter Næss system. Tre prosessnummer er satt av til de tre sakene Willumsen fant i Finnmark som manglet hos Næss. De nye sakene begynner således på nummer 875, og løper til 887. Dersom kilden finnes i avskrift i Norsk folkeminnesamling står kildebelegget bare som NFS. Dersom kilden ikke finnes i NFS er det henvist til trykket utgave der det finnes, eller til arkivet i motsatt fall. For alle saker opp til og med nr. 870a kan full kildehenvisning finnes hos Næss.

Forkortelser:

Lr, lensregnskap.

NFS, Norsk folkeminnesamling.

NHD, Norske Herredagsdombøker.

RA, Riksarkivet.

RK, Rentekammeret.

SAO, Statsarkivet i Oslo.

Nr.	Anklagedes navn	År	Fylke	Kildebelegg
1	Marin Nabstad	1623	Østfold	NFS
2	Anne Holter	1623	Østfold	NFS
3	Sitru Pedersdatter	1623	Østfold	NFS
4	Anne Vang	1623	Østfold	NFS
5	Marin Daniels	1623	Østfold	NFS
5a	Eline Grydstad	1623	Østfold	NFS
7	Steiner Olsen	1624	Østfold	NFS
8	Tora Korterud	1623	Østfold	NFS
9	Tore Strengen	1623	Østfold	NFS
9a	Siri Strengen	1623	Østfold	NFS
11	Kirsten Greffeigh	1624	Østfold	NFS

Trolldomsprosessene på Østlandet

12	Marit Kristensdatter	1624	Østfold	NFS
13	Marit Olsdatter	1624	Østfold	NFS
14	Gyre Fiøs	1629	Østfold	NFS
15	"Trollkvinne"	1629	Østfold	NFS
16	Ingeborg Jørentved	1650	Østfold	NFS
17	Anne Rimmers	1653	Østfold	NFS
17a	Marte Rimmers	1653	Østfold	NFS
19	Anders Lauritsen	1655	Østfold	NFS
20	Bottolv Dramstad	1661	Østfold	NFS
21	Kari Andersdatter Bjørnstad	1673	Østfold	NFS
22	Gro Sølberg	1662	Østfold	NFS
23	Guri Maugsten	1664	Østfold	NFS
24	Anne Fureholmen	1664	Østfold	NFS
24a	Katrine Gryde	1664	Østfold	NFS
26	Borild Amondsdatter	1665	Østfold	NFS
27	Ingeborg Jonsdatter Rendeflode	1665	Østfold	NFS
28	Amond Lystved	1667	Østfold	NFS
28a	Torgerd Lystved	1667	Østfold	NFS
28b	Gjertrud Torper	1667	Østfold	NFS
31	Dorte Amondsdatter	1668	Østfold	NFS
32	Ingeborg Andersdatter	1671	Østfold	NFS
33	Gro Ravneberg	1669- 1672	Østfold	NFS
33a	Bjørn Ravneberg	1669- 1672	Østfold	NFS
35	Birgitte Brønildsdatter	1672	Østfold	NFS
36	Aasbjørn Ilen	1683	Østfold	NFS
36a	Gunhild Stub	1683	Østfold	NFS

38	Sissel Berger	1611	Akershus	NFS
39	Dorte Erik Brønås'	1619	Akershus	NFS
40	Peder Johansen Svenske	1620	Akershus	NFS
41	Gunder Svennerud	1622	Akershus	NFS
42	Ingeborg Engelsdatter	1624	Akershus	NFS
43	Kristoffer Lauritsen	1624	Akershus	NFS
44	Berger Bjerkenes	1625	Akershus	NFS
45	Marit Bjørnsdatter	1624	Akershus	NFS
46	Ingeborg Stensdatter	1627	Akershus	NFS
47	"Trollkvinne"	1629	Akershus	NFS
48	Birgit Hval	1634	Akershus	NFS
48a	Ellen Fløgstad	1634	Akershus	NFS
50	Åse Bøler	1637	Akershus	NFS
51	Åsta Korslund	1643	Akershus	NFS
51a	Ragnhild Lauritsdatter	1643	Akershus	NFS
53	Ingeborg Ander Nilsens	1665	Buskerud	NFS
54	Dorte Jokum Schultz'	1663	Akershus	NFS
55	Tora Sivertsdatter	1664	Akershus	NFS
56	Karen Lauritsdatter	1671	Akershus	NFS
57	Rønnaug Rasmusdatter	1671	Akershus	NFS
58	Hans Mysens kone	1693	Akershus	NFS
59	Anders Busch	1689	Akershus	NFS
59a	hans kone	1689	Akershus	NFS
59b	hans datter	1689	Akershus	NFS
59c	en omløpende person	1689	Akershus	NFS
63	Marte Olsdatter	1676	Akershus	NFS
64	Mari Olsdatter	1676	Akershus	NFS

Trolldomsprosessene på Østlandet

65	Jon Bonkind	1679- 1694	Akershus	NFS
66	Håkon Grønnvold	1637	Buskerud	NFS
67	Helle Jonsdatter	1652	Buskerud	NFS
68	Turid Erlandsdatter	1652	Buskerud	NFS
69	Margrete Andersdatter	1675	Buskerud	NFS
70	Anders skredders kone	1676	Buskerud	NFS
71	Anders Sørum	1664	Buskerud	NFS
72	Birgitte Jensdatter	1667	Buskerud	NFS
73	Kornelius Musruds kone	1686	Buskerud	NFS
74	Eli Amond Bentsens	1681	Buskerud	NFS
74a	Rennel Jansdatter	1681	Buskerud	NFS
76	Torger Lofthus	1687	Buskerud	NFS
76a	hans kone	1687	Buskerud	NFS
78	Helga Halvorsdatter	1684	Buskerud	NFS
79	Kirsten Lauritsdatter	1696	Buskerud	NFS
80	Mads Olsen Gieffsen	1618	Oppland	NFS
81	Inger Kanekerud	1618	Oppland	NFS
82	Sivert Kloppen	1619	Oppland	NFS
83	Barbara Amondsli	1619	Oppland	NFS
84	Karen Berge	1619	Oppland	NFS
85	Siri Melum	1619	Oppland	NFS
86	Rasmus Bukker	1619	Oppland	NFS
87	Peder Medvold	1619	Oppland	NFS
88	Gjøa Knutsdatter	1619	Oppland	NFS
89	Sissel Guggtved	1620	Oppland	NFS
90	Sigrid Herdal	1620	Oppland	NFS
91	Gunhild Grossberg	1621	Oppland	NFS

91a	Asbjørn Mesing	1621	Oppland	NFS
93	Marte Trulsdatter	1621	Oppland	NFS
94	Johannes Amondli	1621	Oppland	NFS
95	Karin Nyernes	1623	Oppland	NFS
96	Vibeke Fransdatter	1624	Oppland	NFS
97	Åse Hauge	1631	Oppland	NFS
98	Guri Veffuen	1651	Oppland	NFS
99	Halvor Blakestad	1657	Oppland	NFS
100	Eli Olsdatter Ekernstuen	1662	Oppland	NFS
100a	Guri Olsdatter Ekernstuen	1662	Oppland	NFS
100b	Maren Andersdatter	1662	Oppland	NFS
100c	Kari Sunsteby	1662	Oppland	NFS
104	en fant	1664	Oppland	NFS
105	Mari Gulliksdatter	1664	Oppland	NFS
106	Berit Guttormsdatter Fragott	1667	Oppland	NFS
107	Barbro Olsdatter	1681	Oppland	NFS
108	Anders Pedersen	1686	Oppland	NFS
109	Mari Pedersdatter	1686	Oppland	NFS
110	Hans Rye	1692	Oppland	NFS
111	Marta Knutsdatter	1693	Oppland	NFS
112	Gullaug Stokkestad	1695	Oppland	NFS
113	Birgitte Haldorsdatter	1715	Oppland	NFS
114	Siri Jørgensdatter	1730	Oppland	NFS
115	Jorunn Pedersdatter Balke	1620	Oppland	NFS
116	Karine Lille Hverven	1620	Oppland	NFS
117	Ivar Hodingstad	1620	Oppland	NFS
118	Ragnhild Pedersdatter	1620	Oppland	NFS

Trolldomsprosessene på Østlandet

119	Gunnbjørn Heggen	1620	Oppland	NFS
120	Helga Håversdatter	1620	Oppland	NFS
121	Sigrid Flåberg	1623	Oppland	NFS
121a	Knud Mellbys kone	1623	Oppland	NFS
121b	Halvor Komelbekks kone	1623	Oppland	NFS
121c	Halvor Seters kone	1623	Oppland	NFS
125	Peder Øksensett	1624	Oppland	NFS
126	Ingeborg Knutsdatter Øksensett	1625	Oppland	NFS
127	Maren Lauritsdatter	1638	Hedmark	NFS
128	Ingeborg Seter	1649 1656 1657 1658	Hedmark	NFS
129	Knut Boens kone	1658	Hedmark	NFS
130	Ole Rønnes kone	1638	Hedmark	NFS
131	Frans kullbrenners kone	1640	Hedmark	NFS
132	Elen Knutsdatter Oudenby	1673	Hedmark	NFS
133	Kirsten Håkerud	1671	Hedmark	NFS
134	Ragnhild Nordsett	1671- 1673	Hedmark	NFS
134a	Ingvild Knutsdatter Møm	1671- 1673	Hedmark	NFS
134b	Kirsten Møm	1671- 1673	Hedmark	NFS
134c	Jngrid Nordsett	1671- 1673	Hedmark	NFS
134d	Karl Nordsett	1671- 1673	Hedmark	NFS
134e	Else Horsett	1671- 1673	Hedmark	NFS

134f	Jorunn Bergsett	1671- 1673	Hedmark	NFS
134g	Gjertrud Berger	1671- 1673	Hedmark	NFS
134h	Gunhild Hundgård	1671- 1673	Hedmark	NFS
134i	Marte Hundgård	1671- 1673	Hedmark	NFS
134j	Karen Knutsdatter	1671- 1673	Hedmark	NFS
134k	Rett Marte	1671- 1673	Hedmark	NFS
134l	Ingeborg Handgård	1671- 1673	Hedmark	NFS
134m	Ivar Møm	1671- 1673	Hedmark	NFS
134n	Ole Simensen Nordsett	1671- 1673	Hedmark	NFS
134o	Kirsten Nordsett	1671- 1673	Hedmark	NFS
134p	Sigrid Horsett	1671- 1673	Hedmark	NFS
151	Kari Syllebekk	1684	Hedmark	NFS
151a	Jens Hulleberg	1684	Hedmark	NFS
153	Ingrid Vivestad	1631	Vestfold	NFS
154	Karen Gjeldstad	1622	Vestfold	NFS
155	Guri Sundby	1622	Vestfold	NFS
156	Helge Sundby	1622	Vestfold	NFS
157	Anne Langebrekke	1623	Vestfold	NFS
158	Jorunn Strand	1623	Vestfold	NFS
159	Marit Hasle	1623	Vestfold	NFS
160	Amond Natvald	1623	Vestfold	NFS
161	en trollkone	1624	Vestfold	NFS
162	Anne Mortensdatter	1624	Vestfold	NFS
163	Signe Kile	1646	Vestfold	NFS

Trolldomsprosessene på Østlandet

164	Gudrun Undeli	1651	Vestfold	NFS
165	Brynild Undeli	1651	Vestfold	NFS
166	Helga Teien	1685	Vestfold	NFS
167	Ellen Anders klokkers	1619- 1622	Telemark	NFS
168	Mette salmakers	1631	Telemark	NFS
169	gamle Inger	1631	Telemark	NFS
170	Guri Madsdatter	1631	Telemark	NFS
171	Kari bysvenns	1631	Telemark	NFS
172	Ingrid Eriksdatter	1662	Telemark	NFS
173	Åse Kjells	1662	Telemark	NFS
174	Ragnhild Olsdatter	1662	Telemark	NFS
175	Halvor Bleken	1667	Telemark	NFS
597	Oluf Madsen	1619	Oppland	NFS
605	Simon Saude	1567	Telemark	DN bd. XII, s. 824f, nr. 734.
609	Barbra Hansen	1575- 1576	Oppland	Nils Stubs opptegnelsesbøker, Christiania 1895, s. 109, 131.
610	Åse Gudmundsdatter	1576	Akershus	Ibid, s. 131.
611	Bodil Torsteinsdatter	1576	Buskerud	Ibid, s. 130.
612	Stens kone	1576	Hedmark	Ibid, ss.
613	Karin Sjursdatter	1576	Oppland	Ibid, s. 129.
614	Guri Halvorsdatter	1573	Buskerud	Ibid, s. 39, 50.
615	Anne Olsdatter	1573	Akershus ?	Ibid, s. 50.
616	Tunni Jonsdatter	1573	Akershus ?	Ibid, ss.
617	Sven Horjen	1574	Østfold	Ibid, s. 64.
617a	Siri Oluf Revnses kone	1574	Østfold	Ibid, ss.
619	Marit Nilsdatter	1574	Akershus	Ibid, s. 86.

620	Sigrid Andersdatter	1578	Akershus	Ibid, s. 160.
620a	Karen Hans van Bremens	1578	Akershus	Ibid, ss.
622	Barbra Hekseberg	1579	Akershus	Ibid, s. 210.
623	Herr Jens på Nesodden	1579	Akershus	Ibid, s. 198.
625	Ingeborg Pedersdatter	1578	Telemark	NHD I R., bd.I, s. 93-102.
626	Trollkone	1570-tall	Telemark	Ibid, s. 43-46
627	Trollkone	1570-tall	Telemark	Ibid, ss.
628	Trollkone	1570-tall	Telemark	Ibid, ss.
629	Bodil Lauritsdatter	1625	Akershus	NHD III R., bd. 1, s. 17.
658	En misdeder	1620-tall	Akershus	Ibid, ss.
658a	En misdeder	1620-tall	Akershus	Ibid, ss.
658b	En misdeder	1620-tall	Akershus	Ibid, ss.
675	Johanne Jensdatter Flamske	ca. 1580?	Telemark	Bergen Rådhusprotokoll 1592-1594, i Norske Samlinger, bd. 1, 1852, s. 245-252.
839	Anne Winters	1607	Telemark	NHD 2.R. III, 1613, s. 201-206, NHD tillegg s. 484f.
845	Tora Forkerud	1619-1622	Hedmark	NHD 1.R.IV 1622, s. 233-240.
846	Tora Lunderby	1619	Hedmark	Ibid, ss.
847	Birgitte Lure	1619	Hedmark	Ibid, ss.

Trolldomsprosessene på Østlandet

848	Sigrid Torderud	1619	Hedmark	Ibid, ss.
868	Maren Lauritsdatter	1622	Vestfold	Oslo domkapittels forhandlingsprotokoll nr. 2, 1617-1628, fol. 75b-76a, SAO.
869	Karen Holt	1624	Vestfold	RK. Lr. Tønsberg len 1624-25, RA.
870	Mads ?	1619		NHD 2. R., 1607-1623, V Dombok for 1619, s.260.
870a	Sivert Madsen	1619		Ibid, ss.
875	Gulluf Krogsti	1625	Oppland	Avskrift i Vitenskapsakademiet.
876	Anbiørn Napsett	1649	Hedmark	Solør og Østerdalens tingbok nr. 3, 1649-1650.
877	Gulbrand Clemmetsn Helsen	1687	Buskerud	NFS
877a	Anne Torgersdatter Lofthus	1687	Buskerud	NFS
877b	Marte Næs	1687	Buskerud	NFS
877c	Giermund Jonsøn	1687	Buskerud	NFS
877d	Gollaug Jacobsdatter	1687	Buskerud	NFS
877e	Axel Lauridtzøn Nordlending	1687	Buskerud	NFS
877f	Thomas Jacobsøn Soldat	1687	Buskerud	NFS
877g	Lauridz Hansøn Skrattebjerg	1687	Buskerud	NFS
877h	Anders Olsøn Sadelmager	1687	Buskerud	NFS
886	Jngri Oluffsdatter	1619	Oppland	NFS

887	Birgitte Joens kone	1696	Akershus	NFS
-----	---------------------	------	----------	-----

Emneregister

1593-forordningen, 33; 36
1617-forordningen, 35; 36;
45; 90; 154

A

anke, 5; 17; 22; 37; 38; 92;
108; 124; 134; 136;
150
anklager, 1; 8; 10; 16; 26; 39;
40; 45; 57; 58; 64; 65;
69; 73; 95; 96; 104;
105; 111; 113; 114;
115; 116; 117; 118;
119; 120; 121; 123;
124; 125; 126; 128;
130; 133; 138; 141;
155; 159

B

Bibelen, 85; 87
biskop, 30; 32; 88; 130; 150
blod, 15; 62; 71; 72; 77; 78;
114; 123
bondelensmann, 127
borgermester, 147
boslodd, 26; 39; 93; 129
bygdeting, 5; 36; 38; 45; 57;
97; 102; 104; 106; 127;
129; 148; 160
bytting, 15; 22; 27; 104; 137;
149; 150
bøddel. *se mestermann*
bøter, 5; 22; 26; 27; 39
bålstraff, 107

D

demonologi, 3; 4; 7; 10; 30;
31; 32; 33; 34; 35; 36;
45; 53; 55; 73; 74; 75;
83; 84; 85; 86; 87; 88;
89; 90; 100; 103; 104;
119; 129; 130; 135;
149; 155; 156; 157;
158; 159; 160
diabolisme, 3; 4; 8; 14; 30;
35; 58; 66; 72; 83; 90;
92; 100; 101; 102; 103;
104; 110; 112; 119;
126; 131; 138; 156
djevelen, 3; 7; 11; 32; 34; 72;
74; 75; 80; 84; 85; 86;
88; 90; 100; 103; 107;
137; 156; 157; 158
dødsstraff, 17; 20; 23; 24;
29; 30; 42; 45; 89; 92;
93; 94; 97; 103; 104;
106; 107; 109; 111;
115; 116; 127; 154;
160

F

fogd, 31; 37; 38; 39; 41; 44;
45; 51; 60; 65; 73; 114;
116; 117; 118; 119;
120; 121; 124; 127;
130; 131; 134; 135;
150
folketro, 53; 61

forhør, 43; 44; 45; 94; 95;
100; 104; 107; 110;
111; 117; 130; 131;
134; 135

forsvar, 13; 15; 41; 59; 66;
68; 72; 112; 120; 121;
124; 125; 126; 136;
141; 150; 151

forsynstradisjon, 90; 114;
129

forvisningsstraff, 16; 34; 90;
109

frafallelse, 5; 59; 84; 86; 92;
101; 104; 127; 131

frelse, 35; 131

frifinnelse, 5; 14; 16; 39; 92;
104; 107; 108; 128;
134; 137

frykt, 31; 34; 35; 43; 56; 59;
77; 80; 109; 140; 142;
143

H

halshugging, 107

henrettelse, 5; 6; 17; 20; 23;
39; 103; 107; 110; 134;
136

herredag, 5; 37; 38; 134;
137; 138; 180

høyesterett, 5

K

kjedeprosess, 11; 14; 22; 27;
41; 43; 95; 98; 101;
102; 104; 105; 108;
109; 110; 136; 138;
148

kjærlighetsmagi, 4; 66; 102

kjønn, 17; 36; 40; 42; 92;
104; 105; 106; 111;
157; 159; 161

- som analytisk kategori,
157

kjønnsandel, 92; 93; 105;
161

L

lagmann, 36; 38; 102; 124;
134; 136; 137; 161

lagrett, 37; 136

lagrettemann, 36; 38; 40; 44;
45; 72; 127; 128; 129;
133; 134; 138

lagting, 5; 36; 102

lensherre, 11; 36; 126; 137;
138

lensmann. *se bondelensmann*

lensregnskaper, 5; 6; 17; 18;
20; 21; 23; 24; 25; 26;
27; 42; 92; 93; 94; 95;
98; 102; 103; 105; 106;
109; 111; 126; 128;
134; 136; 159; 180

M

magi, 3; 4; 9; 11; 12; 14; 31;
34; 40; 45; 55; 56; 57;
58; 61; 63; 64; 66; 68;
72; 76; 77; 78; 79; 81;
82; 84; 86; 88; 101;
102; 124; 126; 141;
145; 156; 158; 160;
165

maleficium, 3; 7; 14; 29; 30;
32; 34; 40; 58; 60; 63;
66; 78; 83; 86; 88; 90;

97; 101; 112; 113; 115;
118; 119; 124; 125;
126; 131

Malleus Maleficarum, 90;
155

meded, 30; 40; 45; 57; 98;
132

mestermann, 93; 131; 133;
134; 135; 136; 144

motmidler (mot maleficium),
57; 68; 143

O

overhoffrett, 5; 15; 37; 38

P

pinlig forhør, 43; 94

presten, 18; 29; 35; 44; 75;
80; 88; 90; 100; 104;
118; 119; 130; 131;
135

R

rykte, 4; 13; 31; 35; 39; 41;
43; 56; 59; 77; 80; 94;
95; 107; 116; 119; 131;
140; 142; 145; 148;
153

S

sannhet, 85; 112; 131; 132

signebønner, 60; 127

signere, 4; 14; 45; 56; 58; 59;
64; 78; 79; 81; 118;
119; 127

signeri, 4; 13; 14; 15; 16; 30;
32; 34; 45; 58; 59; 61;
62; 63; 66; 72; 76; 79;
86; 87; 88; 89; 90; 101;

102; 107; 112; 115;
118; 119; 120; 123;
124; 126; 127

skarpretter. *se mestermann*

skussmål, 41; 45; 95; 103;
107; 131; 132; 133

sorenskriver, 15; 16; 36; 38

stattholder, 138; 147

stevning, 13; 44; 45; 65; 75;
116

T

tilståelse, 45; 98; 100; 107

tingbøker, 5; 6; 15; 17; 18;
21; 22; 23; 26; 42; 50;
70; 76; 92; 95; 99; 103;
104; 106; 116; 117;
118; 119; 132; 134;
161; 184

tortur, 6; 41; 43; 44; 45; 85;
94; 100; 101; 102; 130;
131

trolldomstro, 8; 10; 11; 14;
15; 34; 55; 57; 58; 66;
72; 74; 77; 113; 114;
126; 135; 141; 142;
148; 149; 153; 156;
159; 160

U

utleggelse, 39; 41; 67; 74;
75; 95; 96; 97; 100;
102; 106; 110; 112;
119; 125; 126; 128;
135; 137; 138

V	124; 125; 126; 128;
vannprøve, 42; 93; 107; 110;	129; 132; 133; 137;
133; 134	138; 141; 144; 145;
varetekt, 5; 39; 42; 45; 108;	146; 151; 152; 160
109	vitnehabilitet, 38; 40; 41;
vitne, 13; 16; 37; 40; 41; 43;	106; 110; 112; 160
44; 45; 60; 66; 69; 71;	vitneprov, 40; 45; 73; 81; 82;
73; 74; 79; 81; 82; 92;	92; 97; 114; 117; 121;
93; 97; 103; 105; 106;	123; 124; 125; 126;
107; 110; 112; 114;	128; 132; 137; 144;
117; 121; 122; 123;	151; 152